

Жаїра. Том 2. На волі

Ольга Мак

Історичний роман з бразилійського життя

Перші кроки

— Втомилася дуже, доню?..

Жаїра гнівно роздуває ніздрі, нетерпеливо знизує плечима і, навіть не глянувши на Сабію, простягається на високо вимощеній постелі.

Дурне питання! І навіщо його повторювати кілька разів на день? Адже й так видно, що вона не просто втомлена, а виснажена до краю. Оця проклята мандрівка через ліси, де людина відчуває себе так, ніби її зав'язали в мішок з колючим хабаззям*; оці виверти й коріння під ногами, ця постійна настороженість перед усякими небезпеками, і цей страшний тягар на душі — чи ж це мало? Дівчина схудла, ледве ногами пересуває, пристає, а мати все питає, чи вона не втомилася? Діставши відповідь, або ні, починає зовсім непереконливо потішати, що терпіти вже недовго, що вони скоро прийдуть кудись і там усе вже буде добре. А куди прийдуть? Чим буде добре?

— Жаїро, я розітру тобі ноги, хочеш?

Дівчина мовчки обертається горілиць і на знак згоди підставляє матері спочатку одну, а потім другу ногу. Сабія обережно стягає черевики, обтирає вогкою ганчіркою ступні доньки, намащує їх жирною мастю і починає масажувати. Вона знає, що ці масажі справляють приємність доньці, і тому пропонує їх при кожній зупинці. Мій Боже, Сабія зробила б не знати що, щоб тільки облегшити своїй єдиній дитині мандрівку, щоб прогнати смуток з її чола, щоб привернути веселість того незабутнього першого ранку після втечі з рабства. Але Сабія не знає причини смутку доньки, не може вгадати, чого саме їй потрібно, тож бодай розтирає їй ноги. Жаїра тоді робиться якоюсь спокійнішою лагіднішою, і це вже тішить Сабію.

Весело потріскуючи, розгоряється багаття, на західній частині неба погасають в останніх відблисках сонця перисті хмари, щось тихенько оповідає перлистим голосочком поблизьке джерело, а сонний уже ліс починає загортатися величною тишею. Сабія пестливо приговорює до доньчиних ніг, поза багаттям червоною тінню нипає* Пірауна, а Кумаже з Арусаві десь над берегом ріки білують на вечерю впольовану дику козу. У височині з'являється перша зірка, і Жаїра, помітивши її, пригадує собі легенду про Кунумі Маніпуера Г'вара...

"... І лише коли вони прийшли до Сантосу, і Сімон показав молодій полонянці всі свої добра й багатства, вона змінила ненависть на любов та погодилася стати дружиною сеньйора де Са"...

Жаїра далеко від думки, щоб осуджувати "Найкращу Зірку", навпаки, вона вповні її розуміє. Котра ж би жінка не прихилилася до лицаря, який, взамін за нужденне

животіння в тростяній оці^[1] серед дикунів, давав справжнє життя заможної пані? А ось вона, Жаїра, навпаки, мусить зректися мрії про таке "справжнє життя" й засуджує себе на животіння в індіанській оселі.

У дівчини тужно щемить серце, коли уявляє собі своє майбутнє, і тепер їй зовсім незрозумілими стають радість і щастя, з якими зустрічала перший ранок своєї волі.

Їхній човен загнало сильним вітром далеко від берега на схід, і там вони висадилися на безлюдний острів, щоб перечекати бурю. Над ранком стихло, і стомлена Жаїра заснула. Коли ж зійшло сонце, Пірауна збудив її й радісно заговорив:

— Вставай, Жаїро, і подивись, як гарно! Ось тобі сонце, ось — небо, ось — море, ось — ліс. І все твоє! Бери його, скільки хочеш, і тишся, бо ти вже вільна! Уга-га-га-гей-гей-гей!..

І Жаїра справді тішилася, справді відчувала себе власницею сонця, неба, моря, лісу — цілого всесвіту! Вона скакала по березі разом з усіма, вигукувала на цілі груди: "уга-га-га-гей-гей-гей!", а потім, купаючись, кидалася від батька до матері, від Кумаже до Арусаві, хапала їх за шиї і перекидала у воду. Від Жануарії — похресниці шляхетної донни Ізабелли Габрієль де Лара — не лишилося нічого. Сонце й море сполоскали з неї поволоку цивілізації, вилушили її з усіх суворих приписів добре вихованої панни й повернули її пралісові. Тепер вона була лише дикункою-індіанкою Жаїрою. Вона по-дикунському раділа, по-дикунському вигукувала й була щасливою, щасливою!..

Бавилися всі п'ятеро, мов діти, і навіть завжди похмурий та зосереджений Арусаві весело порскав, спльовуючи солону воду, і показував свої щербаті зуби, що заступало в нього сміх.

Голодні, як вовки, але бадьорі й відсвіжені, присіли по купанні до великого мішка, який дбайлива Сабія заздалегідь напхала всяким їстивним добром, і їли довго, завзято, з насолодою.

— Чи й наші пани вже снідають? — обізвалася Сабія.

— Ге, коли їм сьогодні снідання смакує — хай мене мавпа оближе! — нехайно відгукнувся Кумаже, вишкірившись пилками своїх зубів.

— Хто втратить нараз п'ятеро своїх найкращих рабів — втратить неодмінно й охоту до їжі, — переконано сказав Арусаві й запхав при цьому в уста цілий кукурудзяний балабушок величини доброго постолоа.

— До ста чортів!!! — схопився Кумаже, наслідуючи дону Габрієля. — Маврикіє, Жвоне, Васко! Сідлайте коней, випускайте собак — треба їх дігнати!..

— Іга-га! Іга-га! — заіржав він, удаючи коня.

— Гав-гав-гав! Гав-гав-гав! — став накарячки й почав нюхати землю. — Був дощ, і ми не чуємо запаху слідів, Гав-гав-гав! Що тепер робити?..

— Піймайте мені мою Жарі, мою рабиню! Давайте її зараз же сюди!

Кумаже то ставав на ноги, то плазував на чотирьох і так уміло представляв сцену, що решта товариства зі сміху качалася по траві.

— А хвіст? Де твій хвіст? — спитав Арусаві. — Кінь і пес мусять мати хвіст.

— До ста чортів! Я забув свого хвоста! Де ж він? Ага, ось!..

І Кумаже зірвав очеретину з шовковистою китицею на верху, приклав її до того місця, де повинен був бути хвіст, а тоді продовжував свою гру. Правда, стояв уже не "на чотирьох", а лише "на трьох", бо однією рукою мусів притримувати очеретину, але це нічого не шкодило. Вдаючи коня, він спускав свого імпровізованого хвоста вниз, удаючи собаку, задирав його вгору, або крутив ним, як млинком. Він корчив плаксиво-розгублені гримаси, як донна Ізабелла, підкочував очі під лоба, як Анна-Марія, тупав ногами, як дон Габріель, а врешті змучився сам і змучив усіх надмірним сміхом.

— Вернись назад, Арусаві, і переконайся, чи не є там усе так, як я показував, — сказав накінець. — Коли не так — то хай мене мавпа оближе!

— Я не хочу вертатися назад, — відповів Арусаві, — але, коли ти хочеш, я можу також показати, що з тобою зроблять, як нас упіймають...

Це не був тільки жарт, а й пересторога, важливість якої всі зрозуміли без дальших пояснень. Тому зараз же човен витягнуто далеко на берег і добре замасковано, жарти й вигукки припинено.

— Поховайтесь добре всі й лягайте спати, — наказав Пірауна. — Я лишусь сторожити. Потім сторожитиме Арусаві, а на кінець — Кумаже. Ідіть.

Вибравши добре місце, всі, крім Пірауни, полягали на відпочинок у холодочку. Жаїра, поклавши голову на рамя матері, заснула твердо й солодко, а коли прокинулася, сонце вже стояло добре з полудня.

Непривичний у таку пору сон розслабив її, розморив і лишив по собі почуття досади та пригнічення. Хотіла скупатися, але Арусаві остеріг її, що по морю сновигають рибальські човни, тож можуть помітити. Батько й Кумаже спали, з Сабією якось розмова не клеїлася, і, не маючи що робити, дівчина взялася переглядати клунок із своїми речами, що їх Пірауна викрав уночі. Розстеляла шовкові сукні й спіднички, розкладала прикраси, — зовсім так, як робила це в своїй кімнаті, — і дивилася на них з жалем і смутком, прощаючись у думках з минулим. Пощо їй тепер шовки й оксамити, навіщо тоненькі ланцюжки, дрібні намиста й делікатні сережки, коли в пралісах ходять наго, а прикраси вважаються тільки тоді гарними, коли вони великі і яскраві? Перед ким вона може похвалитися цим добром? Хто його оцінить? Яку вартість воно матиме і для інших, і для неї самої?

Жаїра кусала уста й ледве стримувала ридання. Коли б можна було — вернулася б назад тієї ж самої хвилини. Але шлях повороту був відрізаний...

Кілька днів тривав тяжкий марш через праліси, і Жаїрі він видавався суцільним безглуздим кошмаром. Інколи її охоплював такий розпач, що мала охоту впасти на землю й завити диким звірем. Здавалося, що все майбутнє життя складатиметься з цієї нестерпної блуканини в задушливих обіймах нетрів, де за кожним стовбуром причаївся страх. І хоч батько та Кумаже, ідучи попереду, вибирали й розчищали дорогу, вона не бачила нічого у віддалі двох кроків перед собою. Кожний дотик обвислої галузки чи ліяни примушував її здригатися, кожного разу, ступивши ногою, вона чекала, чи не вкусить її гадина, кожна зупинка батька викликала в неї переконання, що їм загрожує напад хижого звіря, або якась інша небезпека. Це була жахлива подорож, що шарпала

нерви, виснажувала тіло й доводила до божевілля. З радістю зідхала, коли виходили на відкриті місця, але, на жаль, їх не було багато, та й ті треба було уникати. Спішно переходили через галявини, або голі кам'янисті горби, інколи йшли водами потоків, а тоді знову лізли в осоружний, непривітний ліс, повний таємниць і небезпеки.

Перед вечором звичайно зупинялися десь над берегом ріки. Сабія розкладала вогонь, Кумаже й Пірауна заходилися білувати впольовану звірину, а мовчазний Арусаві, що походив з племені риболовів, ішов ловити рибу.

Жаїра, як упривілейована, не брала в тих клопотах ніякої участі. Скидала важкі черевики й розлягалася проти вогнища, де мати завжди приготувляла їй м'якеньку, добре вимощену постіль.

Взагалі про неї дбали, як про малу дитину: Кумаже зривав для неї найкращі овочі, мати носила їй клунок, а навіть щербатий похмурий Арусаві всміхався приязно, подаючи їй найсмачнішу рибу. Тільки одна Жаїра йшла вдягнена і взута з легеньким мішечком за плечима. Решта ж була нага, опоясана, за індіанським звичаєм, вузькими набедренниками, та мала ще забандажовані вузькими пасками полотна ноги від щиколодок до колін так тісно, що мускули набрякали, мов шнури. Та це саме було нібито гарно, бо свідчило про силу.

Жаїра завжди була переконана, що вона міцна, звинна* й витривала, але тепер втрачала віру в себе. Справді, сила, що її мала аж надмір для домашнього життя, показалася мізерною в боротьбі з пралісом. Вона вичерпувалася з кожним днем усе більше, бо і ночі не приносили потрібного відпочинку. Дівчина погано спала, дарма що втома залізним тягарем привалювала голову, зліплювала повіки й ломила тіло. Вона схоплювалася на кожний повів вітру, на кожний підозрілий шелест у хащах і довго прислухалася крізь оглушливе гупання власного серця і шум власної крові, що вирувала у вухах. Перечекавши трохи, лягала знову, щоб за кілька хвилин знову схопитись і знову прислухуватися. І лише на світанку, коли прокидався ліс, опановувала її непереможна сонність. Але саме тоді невеличкий табір мусів звиватися й знову рушати в дорогу, щоб якнайскорше і якнайдалше втекти від небезпеки.

Так минали дні, і Жаїра втратила їм рахунок.

Аж якось в пообідню пору натрапили на виразну стежину, і Кумаже, випнувшись, як струна, усім своїм бронзово-мускулярним тілом, почав нюхати і слухати.

— Оселя близько, — зголосив по хвилині шепотом. — Я чую дим...

— Я також, — підтвердив Пірауна. — Треба піти на розвідку...

— Чого там! — обізвався позаду Арусаві. — Підемо просто. Приходимо ж з миром. Не бійтеся...

Порадившись трохи, товариство рушило обережним кроком далі.

По впливі якої години ліс розступився, розкриваючи вид на невеличку індіанську оселю, що півколом своїх стіжкуватих ок припирала до ріки. Посередині окаети[2] горіло кілька вогнищ, біля яких сиділи нагі чоловіки й жінки. Діти бігали довкола, вправляючись у стрілянні з лука, чи метанні списа, а частина їх хлюпалася при березі в ріці. По всьому видно було, що оселя мирна і не має війни з іншими племенами, про що

свідчив загальний спокій і відсутність варти.

Новоприбулих помітили, як тільки вони вийшли з лісу. Голови всіх повернулися в їхню сторону з виразами німих запитів в очах і так застигли. Ніби фільмова стрічка зупинилася в бігу, і рух постатей припинився, поставивши акторів у неприродні пози.

А новоприбулі, завагавшись хвилину, пішли до найближчого вогнища й мовчки почали одне за одним сідати: спочатку чоловіки, потім Сабія, і нарешті — непевна й перелякана Жарі.

Пірауна, Кумаже й Арусаві повагом позапалювали свої люльки від вогнищ і тоді почали обдаровувати тютюном чоловіків племені, що підходили з різних сторін і сідали поруч, або ставали за спинами гостей.

Минуло кілька хвилин у мовчанці.

— Може, ви голодні? — спитав урешті якийсь кремезний чолов'яга, що мав до половини обгризене ліве вухо.

— Голодні, — відповів Пірауна. — Не їли від ранку.

На ці слова господарі заметушилися, і за кілька хвилин перед прибулими вже стояли на плетених і дерев'яних тацах м'ясо, риба, овочі та білі балабушки з висушеної потертої айпі, що заступають індіанам хліб.

Гості накинулися на їжу і їли довго, багато, поки не наситилися. Одна тільки Жаїра обмежилася тим, що поколупала трохи риби та лизнула дикого меду, почувавши себе вкрай збентеженою під численними поглядами жінок, що безцеремонно заглядали їй просто в уста.

По обіді Пірауна розв'язав один з клунків і витягнув звідти гарний великий ніж.

— Хто у вас вождем племені? — спитав.

— Я, — відповів той з надгризеним вухом, ласо поглядаючи на ніж. — Мене звуть Іакума.

— А мене звуть Пірауною. Дарую тобі, Іакумо, цього ножа. Він міцний і гострий.

Усі очі заздрісно повисли на ножі, а Іакума, прийнявши цінний подарунок, зараз же зняв з шиї разок намиста, мистецьки нанизаний з мавп'ячих зубів, і подав Пірауні.

— А я тобі дарую намисто, — сказав. — Воно дуже гарне.

За прикладом цих двох вождів пішла і решта, обмінюючись стрілами, люльками, сагайдаками та іншими дрібницями.

Коли цим способом між гостями і господарями була нав'язана дружба, Пірауна почав:

— Ми всі втекли з рабства. Ось тут — моя жінка, а оце — моя донька, що виховувалася в домі білих. Ці два мужі — мої побратими, хоч ми колись належали до різних племен: я — з гварані, Кумаже — з гваяназес, а Арусаві — з тамойос. Ми тікаємо геть, щоб приєднатися до своїх племен.

Господарі оселі відразу насторожилися, а Іакума спохмурнів зовсім.

— Ми — каріжо, — сказав сердито, — і тепер у мирі з білими. Наш спільний великий морубішаба[3] вже давно ходив до Кананеї і там розмовляв з морубішабою білим. Білий морубішаба був дуже ласкавий до нашого морубішаби, обдарував його

гарними речами й обіцяв, що білі більше не нападуть на племена каріжо, зате наші племена мають допомагати в усьому білим, як також ловити всіх втікачів з рабства й віддавати їх назад у руки білих.

Почувши це, гості зараз схопилися з місць, але не встигли більше нічого зробити, бо опинилися в руках переважаючої кількості господарів оселі.

— Браття! — кричав Пірауна. — Чи ж звичай вашого племені дозволяє видавати мирних гостей у руки ворогів?!

— Каріжо ще не вкрили себе такою ганьбою! — образився Іакума. — Але ми вірно тримаємо обіцянки й уважаємо ворогів наших приятелів за наших ворогів!

— Ворогів?! — пручався Пірауна. — Після того, як ми курили й їли при вашому вогнищі, після того, як ми обмінялися подарунками, вважаєте нас своїми ворогами?

— Ми не знали, що ви втікачі, — спокійно відповів Іакума. — Коли б знали — не дозволили б вам наблизитися до наших вогнищ і не прийняли б ваших подарунків...

Зчинилася бійка. Каріжо намагалися повалити гостей на землю й пов'язати їх, а ті відбивалися руками та ногами з люттю хижих звірів, що вступили в смертельний бій.

— Запроданці! Бугри![\[4\]](#) Міхоноші!.. Рапози[\[5\]](#) смердячі! — вигукували Арусаві й Пірауна.

— Хай мене мавпа оближе, коли я бачив брудкіших людей!.. — хекав Кумаже, б'ючи ногами.

Жінок не зачіпали, але Сабія дерла собі нігтями груди й голосила, заливаючись сльозами, а Жаїра, відскочивши набік, причаїлася, як пантера, і злобно виблискувала очима, готова вчепитися в горло кожному, хто б важився до неї наблизитися. Тряслася, мов у лихоманці, а думка її в той час напружено працювала, шукаючи виходу із становища.

— Стівайте! — крикнула нараз так пронизливо і так грізно, що всі здригнулися. — Стійте, зрадники! То ви виламуєтеся з-під наказу великого морубішаби, який має проголосити війну смерті білим від усіх індіанських племен?!

Питання спаралізувало як господарів, так і пов'язаних уже гостей, і всі здивовано повернули голови в бік дівчини.

— Війну смерті? Хто? Де? Коли? — почали падати довкола питання, повні здивування і страху.

— Не може бути ніякої війни смерті з білими, бо наш великий морубішаба... — почав Іакума, але Жаїра не дала йому скінчити.

— Що ти знаєш про великого морубішабу?! — кинула різко й згідливо. — Великий морубішаба має стати, як колись великий Аїмбіре, на чолі всіх індіанських племен, а я буду його жінкою!

Несподівана заява мала наслідки удару обухом в тім'я, і найбільше приголомшила Пірауну з товаришами. Вони витріщили очі на дівчину і стояли, мов скаменілі.

Іакума нічого не міг зрозуміти й нетерпеливо поскуб себе за обгризене вухо:

— Як кажеш, дівчино? Ти маєш стати жінкою великого морубішаби?..

— Так! — хоробро брехала Жаїра. — Великий морубішаба хоче помстити кривду, що

йому мене не віддали. Він давав за мене білому морубішабі десять звіриних шкір, мірку жовтого піску, п'ять разків намиста й сіть на ловлю риби, але той не схотів. І тоді великий морубішаба сказав:

"Ти не хотів узяти викупу й не хотів бути моїм приятелем. Тепер не будеш мати ні викупу, ні приятеля". А я сказала: "Морубішабо, мій пан не буде мати і рабині: ще не зміниться тричі місяць на небі, як моя мати прийде до тебе в оку і повісить мій гамак над твоїм". Морубішаба відповів: "Приходьте. Коли твій гамак повисне над моїм, і ми обоє підемо увечорі в ліс, щоб назбирати дров для нашого окремого вогнища, — тоді я кину бойовий клич до всіх племен, стану на їхньому чолі та проголошу війну смерті білим".

Усі з глибокою увагою слухали вигадок Жаїри, а батьки її, Кумаже й Арусаві пройнялися незрозумілим страхом до цієї дівчини, що так гладко й переконливо брехала.

Тільки Іакума ніяк не міг того всього второпати й далі немилосердно скуб своє надгрижене вухо:

— Ти щось не те говориш, дівчино... Нема звичаю, щоб мати дівчини приходила до майбутнього зятя в оку й вішала доньчин гамак. Звичай каже матері юнака приходити до оки молодії й вішати гамак майбутнього чоловіка...

— Ха-ха! — засміялася Жаїра. — Куди ж мала прийти з гамаком мати великого морубішаби? До дому білого пана? Ми ж не маємо своєї оки.

Відповідь була мудра, але Іакума мав ще сумніви:

— І великий морубішаба каріжо вже старий. Він має багато дорослих синів, то як би хотів тебе за жінку!

Жаїра на хвилину втратила під ногами ґрунт, але відступати було ніяк, тож вона, зібравши всю свою відвагу, заговорила із ще більшим запалом:

— Ти говориш про той черепок, що залишився від давньої слави дзбанка великого морубішаби? Ха-ха! Сьогодні вже кожен птах у лісі знає, що дні його почислені. Ось незабаром на великій ньємонґабі[6] племен каріжо мають обрати нового великого морубішабу, що є наймудрішим з усіх мужів, і має таку силу, що голими руками ловить великих ягуарів. Знаєш про нього?

— Ні, — признався Іакума.

— Шкода! — зідхнула Жарі. — Незабаром, однак, дізнаєшся. І я раджу тобі пізнати його, як приятель, а не як ворог, бо майбутній морубішаба не знає миру з ворогами й образи не дарує...

Нема, звичайно, потреби пояснювати, що каріжо забули вже про свій намір, і гості, вмиті звільнені з сириці, сиділи біля вогнища на давніх місцях. Були збентежені, злякані й не мали відваги глянути один одному в очі. Може, вперше за своє життя пізнали почуття стиду, хоч і не знали, як його назвати. Були сердиті на господарів оселі, але одночасно й жаль їм було обдурених, а Жаїра видавалася їм страшнішою й огиднішою від "міхоноші" білих. Дарма що дівчина врятувала їм життя, вона стала для них чужішою від ворожо наставлених "бугрів".

Тим часом каріжо, начебто й не трапилось нічого, порозсідалися ближче до гостей і наперебій почали їх випитувати про все, що стосувалося майбутніх виборів нового великого морубішаби й війни смерти проти білих. І не знати, до чого б ті випитування довели, коли б хитра Жаїра не припинила розмов, і цим не врятувала своїх із халепи.

— Великий морубішаба велів не говорити про ці справи! — сміливо встрянула в розмову. — Він боїться зради тих, що готові за подарунки й ласку білих виявити їм усе...

— Серед нас нема зрадників, дівчино! — схопився обурений Іакума.

— Не говори, ми вже бачили... — зневажливо всміхнулася Жарі й примусила ватажка зніжковіти.

Сабія, не менше від інших здивована поведінкою та словами доньки, в душі пишалася нею: "О, моя Жаїра недарма виховувалася в домі білих! Вона напевне мудріша від наймудріших мужів з усіх племен і зуміє їх усіх водити довкола свого пальця. Їй би морубішабою бути, великим морубішабою!.."

А каріжо з усіх сил старалися направити заподіяну гостям кривду: поназносили знову їжі й питва, наново обдаровували їх усякими речами та напереді розважали розмовами. І гості скоро забули про поганий випадок, бо, як справжні сини пралісу, не вміли довго таїти в серці злість. Ворожнеча скінчилася з моментом закінчення боротьби, і тепер усі були в згоді.

Між приязною гутіркою Пірауна закинув питання про настрої інших племен та їхнє наставлення проти білих.

— Ті племена, що живуть ближче побережжя, — охоче пояснював Іакума, — всі з білими в мирі. Ті, що миру не прийняли, повтікали на захід сонця. На півночі від нас, поблизу Пеабіру, вже майже нема індіан. Білі одних винищили, других забрали в рабство, а є ще й такі, що поприставали спільно до великих осель, де сидять білі піяґи^[7] і вчать про свого білого Бога, — тут Іакума сердито сплюнув. — Сидять разом всуміш і не воюють між собою! — пояснив таким тоном, ніби оповідав про якийсь ганебний злочин. — Їм не можна воювати між собою, не можна слухати власних вождів, не можна мати власних піяґ, бо білі піяґи на те не дозволяють. Чи ж це не сором? Бути в мирі з білими — це так. Але прийняти їхніх піяґ за морубішаб?! Навіщо здався такий морубішаба, який не дозволяє воювати, брати здобич і бранців? Та ще тепер, коли білі дають за бранців намисто, ножі, п'янке питво й багато всяких інших гарних речей! Ми, от, недавно билися з шавантес і погромили їх уцент. Посіли їхні оброблені поля, повипивали їхнє питво, позабирали зброю й начиння, а до того піймали стільки бранців, що, коли б на одного бранця брати один палець, то треба було б посадити трьох мужів і давати всі пальці на їхніх руках і ногах. Так! Ми забрали їх усіх, пов'язали й повели до Кананеї. Але по дорозі зустріли білих і виміняли у них багато сержок, нараменників, два ножі, одну сокиру, два міхи з напоями і ще одну таку річ, що там напевне сидить якийсь веселий бог... Ану, сину, — звернувся він до підростка, що сидів біля нього, — піди й принеси. Покажемо гостям... То був зиск! — оповідав далі. — А ті, що слухають білих піяґ, ніколи такої здобичі не матимуть...

Незабаром вернувся хлопчик і приніс звичайний бубон з дзвіночками. Отже, за

бубон, два ножі, сокиру, два міхи напоїв і всякі мідяні та скляні дріб'язки віддано в неволю шістдесят людей! Зазнавши її на собі, Пірауна мало не казився, така його лють брала, але він лише гірко усміхнувся і сказав їдко:

— Дійсно, зиск неабиякий... Як бачу, то вам добре з білими...

— Добре! — підтвердив Іакума, не помітивши насмішки. — У білих завжди щось можна виміняти, коли бути з ними в мирі. Але, звичайно, було б ліпше, коли б не вимінювати, а просто забрати. О, в білих є безліч усякого добра! Виповісти їм війну смерти — і відвоювати все-все! Так, мудро каже той майбутній великий морубішаба: на війні смерти проти білих зискаємо більше, ніж від миру...

Жінки й дівчата племені каріжо мало цікавилися розмовами, що їх вели чоловіки. Натомість пообсідали Сабію й Жаїру, як мухи м'ясний недогризок, і з палкою цікавістю приглядалися до їхніх клунків. Пробували навіть заглянути до середини, але Жаїра їх зупинила:

— Не торкайтеся! Там сидять зав'язані злі духи білих і Журупарі,[\[8\]](#) якого ми піймали в лісі. Коли випустите їх — нашлють на вас вогонь і всякі хвороби.

Перелякані дикунки відразу повідсувалися на поштиву віддаль від страшних мішків, хоч і позирали на них з подвоєною цікавістю. Пробували випитувати дещо, але ні Жаїра, ні Сабія не виявляли ніякої охоти до розмови. Жаїра справді не вважала їх гідними своєї уваги, а Сабія, ідучи за прикладом доньки, стримувала свої бажання.

Так пересиділи біля вогнищ аж до пізнього вечора, а потім господарі звільнили для прибулих п'ять гамаків у своїх очах і запросили їх спати.

Жаїра з насолодою розтягнулася у вигідному гамаку й наказала матері:

— Гойдай!

Сабія покійно стала в ногах доньки, почала колисати її, мов малу дитину, і раділа при тому, що хоч тепер може вчинити те, за чим тужила багато років тому.

Місячне сяйво вповзло крізь отвір і розляглося, ніби вірний пес на сторожі, біля входу в оку, і очі дівчини, звикши до теміні, почали розрізняти окремі предмети. Блукала поглядом по нагих постатях дикунів, по різному господарському та мисливському начинні, що лежало й висіло на сволоках оки, або валялося на землі, і порівнювала це все до розкішного дому де Лара і до своєї кімнатки. Отже, так виглядає воля, яку їй обіцявав Пірауна! Ось так виглядатиме майбутнє мешкання власниці неозорих лісів, гір, річок і сонця! Чи ж не краще було лишитися в рабстві і мати попросту маленьку кімнатку, завішану взірчастими матеріями, застелену килимами, причепурену гарними мебелями?

"Рабство"! "Воля"! Які беззмистовні слова!

Серце Жаїри скиміло, аж поки вона, приспана рівномірним погойдуванням гамака, не заснула міцно і спокійно.

А Пірауну колисала журба, і він не міг спати.

"Чи ж то всі племена ведуть тепер таку торгівлю з білими, чи то лише каріжо так упідлилися? — питав темряву. — Гварані славилися за мого часу як найхоробріші й найнепримиренніші вороги білих, але й каріжо запекло билися проти наїзників. Тепер

каріжо помирилися, стали водоносами й міхоношами ворогів... То, може, і гварані також? Але тоді куди підемо? Куди?"

Пірауні ставало страшно, і великий світ, куди намовив вийти доньку й дружину, видавався йому тепер тісним міхом. Одночасно якраз сьогодні прийшла йому інша думка: "Праліси є безмежні, є величезні гірські кряжі, серед яких ще можна знайти безпечний куток і сховатися. Але чи життя має бути грою в хованку до смерти? Чи життя взагалі є життям, якщо людина не має права вільно рухатися по рідній землі?"

Поснули господарі оки, заснули й Кумаже та Арусаві, спала вже й Сабія під Жаїриним гамаком, тільки Пірауна ніяк не міг заснути і пролежав, як то з ним завжди бувало в хвилини неспокою, до самого ранку з розплющеними очима.

Коли ж зійшло сонце, збудив своїх і наказав збиратися в дальшу дорогу. Надаремне каріжо припрошували погостювати в них кілька днів, надаремне просила про відпочинок Сабія, вказуючи на стомлену Жаїру, — він не погодився.

— Не час відпочивати, — казав. — Там же десь великий морубішаба чекає на тебе, щоб ти повісила Жаїрин гамак в його оці... — і гірко посміхнувся.

Каріжо разом із своїм вождем Іакумою прощалися з гостями дуже приязно, додатково обділивши всіх новими подарунками, харчами на дорогу й запасом стріл, а кілька чоловіків запропонували свої послуги, щоб вивести мандрівників кращою дорогою далеко за оселю.

— Великого марубішабу напевне знайдете над рікою Ігвапе. — радив Іакума. А найліпше буде вам іти берегом ріки Прадо. Там знайдете багато наших родів.

Усе плем'я вийшло за окаету попрощатися з гостями. Вигукували й вимахували руками їм у слід, прохаючи переказати великому морубішабі про їхню вірність і готовість підтримати війну смерті з білими, або яку завгодно іншу, на яку лише їх покличе новий морубішаба всіх племен каріжо.

Пірауна бурмотів щось невиразне, мовчазний Арусаві взагалі нічого не відповідав, тільки Кумаже шкірив свої хижі зуби й посміхався на всі боки.

— Хай мене мавпа оближе, коли я забуду бодай одне з тих слів, яке почув тут! — двозначно запевнив він, лукаво підморгуючи. — Хай мене мавпа оближе!..

Сонце щойно підводило заспану голову з зелених подушок обрію, як мандрівники під проводом кількох каріжо рушили в дальшу дорогу. Посувалися просто на північ і спішилися пройти до спеки якнайбільше, тому майже не говорили між собою. Тільки Кумаже, що йшов попереду, докладно випитував у каріжо про найближчі оселі й їхні настрої.

Перед полуднем провідники попрощалися й вернулися, а втікачі, вибравши догідне місце під групою пальм на березі ріки, сіли відпочити.

Майже мовчки посідали їсти, мовчали й після їжі, аж поки врешті не заговорила Жаїра:

— Не можна нікому признаватися, що ми втекли з рабства.

— Як же тоді? — скося подивився в її бік Пірауна.

— Нам треба змовитися і, на випадок потреби, водне оповідати ту саму історію.

— Брехати? — спитав Пірауна,
Жаїра знизала плечима й не відповідала.

— У нас у племені казали, — несподівано обізвався Арусаві, — що хто бреше, не походить з добрих людей.

— А гварані кажуть, що батьком брехні є страх, — задумано кинув Пірауна. — Брехати — значить боятися. Гварані не знають страху і тому не брешуть ніколи.

— То вернися до каріжо і скажи їм правду... — глумливо порадила Жарі.

— Навіщо вертатися? Тепер уже не вернуся. Але вчора був би не брехав, коли б мене навіть силою відвели до Габріеля, — з похмурою завзятістю відповів Пірауна.

— Хі-і-і! — засміявся Кумаже. — Габріель щедро винагородив би твою правдомовність канчуками! Коли не так — хай мене мавпа оближе! І хоробрість та сила гваранського мужа показалася б менше вартою, ніж хитрість молоді рабині. Коли не так — хай мене мавпа оближе! Кожен має велику силу й велику відвагу, коли вступає в бій із слабшим від себе, але, коли стає до боротьби з сильнішим — мусить вдаватися до хитрощів. Я оповім вам казку про рапозу й ягуара.

Казку про рапозу й ягуара всі знали, але немає в світі такого індіянця, який би відмовився вислухати навіть всоте ту саму історію, яку і сам уміє добре оповісти. Тож і тепер усі, навіть Жаїра, посідали зручніше в півколо і приготувались слухати Кумаже.

А Кумаже вийшов на середину півкола під пальму й почав:

"Рапоза полювала в лісі й зустрілася з ягуаром.

"О, нещастя, — подумала, — ягуар, безперечно, мене з'їсть".

— Що ти тут робиш? — спитав ягуар.

Рапоза відповіла:

— Я шукаю міцних ліян, щоб прив'язатися до дерева. Сюди незабаром прийде Великий Вітер і може понести мене з собою.

Тоді ягуар злякався і каже:

— Якщо не хочеш, щоб я тебе вбив, то мусиш прив'язати мене першого, бо я більший і Великий Вітер мене скоріше захопить.

Рапоза відповіла:

— Добре. Обійми передніми й задніми лапами це дерево, а я тебе прив'язу.

Ягуар так зробив, а рапоза взяла міцну ліяну і зв'язала йому лапи.

Тоді каже:

— До побачення, ягуаре. Чекай на Великий Вітер, а я собі піду геть...

І рапоза втекла".

Кумаже не оповідав просто, а грав цю казку на дві особи, як актор: міняв голос, удаючи ягуара, приймав грізну поставу, вдаючи рапозу, — пригинався до землі й плазував; чіплявся руками й ногами за стовбур пальми, показуючи, як ягуар дав себе зв'язати, і нарешті чкурнув у хаші, показуючи, як тікала рапоза.

"Вистава" сподобалася, і глядачі весело сміялися над сильним, але дурним ягуаром, і виявляли свої симпатії до маленької, зате хитрої рапози.

Арусаві, захочений прикладом товариша, підвівся й собі.

— Я тепер оповім далі про ягуара й рапозу, — сказав.

Ніхто не заперечив. Кумаже сів на місце Арусаві, а Арусаві вийшов під пальми, пригладив своє волосся й почав:

"Після того, як мурахи перегризли ліяни і звільнили ягуара, а він за те всіх їх з'їв, він пообіцяв помститися на рапозі.

Він сказав усім звірям:

— Побачите, що я не дозволю рапозі пити воду там, де я п'ю.

Рапоза почула це і каже:

— Побачите, що я питиму воду там, де п'є ягуар.

Тоді рапоза знайшла дупло з бджолами, обмастилася в мед і викачалася в сухе листя.

(Тут Арусаві впав на землю й почав качатися, вдаючи рапозу).

Потім рапоза прийшла до водопою й каже:

— Чи я можу тут напиться?

Ягуар спитав:

— А ти ж хто?

Рапоза відповіла:

— Я Звір Сухого Листя.

— Іди і пий.

Рапоза ввійшла у воду отак і почала пити. Пила, пила, пила, а тоді каже:

— Тепер хочу скупатися, — і пірнула у воду.

(Арусаві впав на живіт і показав, як плаває рапоза).

Мед у воді розтопився, листя поплило, і ягуар побачив, що то рапоза.

Кинувся за нею, щоб піймати, але рапоза вискочила на другий берег і втекла в ліс".

Оповідання Арусаві мало рівний успіх, як і оповідання Кумаже, хоч і другу казку всі знали.

— Яка хитра рапоза, га?! — здивовано сміявся Кумаже і вдоволено крутив головою, ніби вперше дізнався про витівки цього дотепного звірка. — І Жаїра також така хитра, як рапоза. Іакума каже: "Видам вас білим, бо великий морубішаба каріжо з білими в мирі". А Жаїра каже: "Я йду, щоб моя мати повісила гамак в оці великого морубішаби, бо ми не маємо своєї оки, і тоді буде війна смерті"... Xi-i-i!

Звичайно, Кумаже також грав ролю Жаїри та Іакуми, звівши весь сенс розмови до двох реплік. Всі при тому сміялися й доброзичливо дивилися на Жаїру, за виїмком одного хіба Пірауни.

— Рапоза хитра, так, — сказав задумливо. — Але вона лише рапоза — ніщо більше. І ягуар ніколи не проміняє своєї сили за хитрість рапози, бо із своєю силою він ніколи не потребуватиме брехати...

На тому відпочинок скінчився, і всі повставали.

— Куди ж ідемо? — спитав Кумаже.

— Будемо йти далі на північ, — відповів Пірауна.

— А що казати, коли зустрінемося з іншими племенами? — поцікавилася Сабія.

— Не знаю, — неохоче бовкнув Пірауна. — Я брехати не буду.

— Шукаймо таких, що ворогують з білими, — порадив Арусаві. — З ними заприятелюємо й не будемо потребувати брехати.

— А як зустрінемо знову таких, що приятелюють з білими, тоді як? — спитала насмішливо Жаїра.

— Тоді виставимо наперед рапозу... — злісно відповів Пірауна і, не дивлячись ні на кого, рушив уперед.

Жаїра мала охоту вчепитися батькові у волосся, але проковтнула образу й не сказала нічого...

Коли з'являються духи...

І знову кілька днів невимовно тяжких для дівчини мандрів пралісом, тривожних ночівель під голим небом, зустрічей з гадюками й хижими звірями. На щастя, все минуло без особливих пригод, завдяки спритові й відвазі чоловіків. Раз лише, вихопившись необережно над урвище якоїсь ріки, мало що не вскочили в халепу, бо на піщаному березі, що круто збігав униз до води, порпалися шукачі золота. Двоє білих мужчин сиділо у вигідних кріслах з поручнями, захищені від сонця подобою балдахіну, і з висоти наглядали над ходом робіт. А по урвистому березі роїлися, мов комахи, голі раби, копаючи землю мотиками. Інші набирали її у великі коші й несли вниз до ріки на промивку, а поміж ними сновигали наймити з важкими канчуками, не жалуючи ударів праворуч, ліворуч, перед і навіть позад себе.

Пірауна й Кумаже, що були попереду, вмить попадали на землю й дали знак іншим — поховатися. Хвилину стежили за цією важкою працею, перекидаючись поміж собою повними зрозуміння поглядами, і врешті, мов змовившись, одночасно поповзли назад.

— Не будемо відпочивати, — заявив Пірауна пошепки. — Забираймося звідси якнайскоріше!

— Я така втомлена, що мені вже все одно! — у відчаї заявила Жаїра.

— Га, хай мене мавпа оближе, коли ті, — показав Кумаже в сторону ріки, — є менше втомлені від тебе...

— Додай, Кумаже,, — докинув Арусаві, — що хай тебе двічі мавпа оближе, коли ті два білі нероби, що сидять собі під накриттям, відмовляться прийняти до свого товариства і для розваги молоду рабиню...

Жаїра затряслася.

— Ходімо! — крикнула істерично. — Чи справді хочете, щоб вас половили?!

І, не чекаючи навіть, вирвалася вперед цілого товариства.

Наступних кілька днів ішли з подвійною обережністю, вистерігаючись як зустрічі з індіанськими племенами, так і з шукачами золота, і врешті зайшли в таку глушину, де, здається, навіть і нога дикунів ще не ступала. Кумаже, правда, якось підозріло крутив головою і казав, що вітер сьогодні дме не так, як би треба було, але все ж вони вирішили отаборитися. Було ще рано, і, коли б не Жаїра, можна б було мандрувати

далі. Але дівчина була вийнятоково стомлена і сказала, що далі не йтиме, хоч би там не знати що. І решта скорилася.

Як звичайно, вибрали місце біля потоку й розклали вогнище. Арусаві вже чистив пійману рибу, Пірауна вовтузився, білуючи паку[9], а Кумаже пішов кудись "шукати, про що вітер мовчить", як він висловився.

Не було його досить довго, аж раптом з'явився, як тінь, та ще й у супроводі чужого чоловіка. Незнайомець, озброєний рушницею і великим мисливським ножом, прив'язаним до пояса, був зовсім молодий і гарний. Зовнішність його не залишала жодних сумнівів щодо чистоти індіанської крові, хоч не мав на собі ні намиста, ані не носив сережок, у яких звичайно кохаються мешканці пралісу, лише ліва його рука вище ліктя була прикрашена віночком, спленим з орхідей.

Побачивши незнайомого, озброєного вогнепальною зброєю, Пірауна й Арусаві відрухово потяглися по танг'вапемі*. Але гість, зрозумівши цей жест, відставив набік рушницю, приперши її до дерева, відчепив ніж і поклав його побіч рушниці, і тоді сміливим кроком приступив до вогнища.

— Не бійтеся, — сказав привітно і м'яко. — Ми зустрілися з Кумаже в лісі, і я прийшов до вас з миром. Називаюся Татаурана і є вождем племені аресів.

Пірауна сахнувся й перехрестився.

— На ласку Божу! — вигукнув здавленим голосом по— еспанському. — Чи ж духи з Блакитних Гір[10] можуть повертатися на землю, прибравши людське тіло?!

Гість здивувався вкрай:

— Ти щось чув, може, про мого батька, що носив те саме ім'я?

— Чи я чув?! — схвилювався Пірауна. — Я боронив разом з ним оселі святого Антонія, я бився під його проводом, я боронив його власними грудьми і я попав на лассо, схилившись над його трупом... А ти питаєш, чи я чув про нього...

Хвилину всі стояли мовчки, вражені такою несподіваною зустріччю, а потім молодий Татаурана скочив до Пірауни й міцно-міцно його обняв.

— Чи ж правда це? Як звать тебе, хоробрий муже? — засипав він питаннями Пірауна. — Чим я можу віддячитися тобі бодай трохи за свого батька?

Пірауна, також дуже зворушений, відповідав, питав і посадив гостя біля вогнища.

— Не будемо сидіти довго, — сказав Татаурана, все ж присівши. — Збираймося скоро й підемо до нашої оселі. Туди ще шмат дороги, а до вечора недалеко.

Він переводив радісні очі з одного обличчя на друге і раптом, ніби спіткнувся, зупинивши їх на Жаїрі.

— Хто це? — спитав.

— Моя донька.

— А-а-а... — і враз цілком по-дитячому зніяковів, так зніяковів, що Жаїрі стало смішно й жалко його: такий кремезний, такий сильний, а такий соромливий!..

Справді Татаурану можна було б назвати велетнем: високого росту, широкий у плечах, а кожний мускул нагого тіла, оперезаного тільки широким набедренником, чітко рисувався при кожному русі — хоч перечисли усі!

Казав збиратися скоро, щоб іти до оселі, але, присівши біля вогнища, здавалося, забув про оселю і про поворотну дорогу. Дивився задумано в вогнище і говорив, мов би сам до себе:

— Пам'ятаю, пам'ятаю... Загинув тоді старший брат, загинув батько, а мене, малого, причепили тоді до пояса якогось чоловіка й погнали разом з усіми бранцями... Я був. голодний і спраглий, я був зляканий і запаморочений, я гукав за батьком і за братом, а плакав так рясно, що по моїх сльозах можна було відшукати мою дорогу. Тільки ж плакав не я один, і на мої сльози падав дощ інших сліз — потоки сліз... Сліз і крові... Я збивав ноги до крові, до костей, спотикався і падав, і тоді моє тіло волочилося по землі... Тут і там знесилені бранці непритомніли й колодами валилися під ноги іншим. Їх тоді відчеплювали й лишали на поталу долі... Прийшла черга і на мене: хтось мене підняв, ніби здохлу рапозу, і відкинув далеко набік, де я пролежав до ночі...

— Ех! — отямився і потер чоло. — Що там згадувати! Ви вже готові в дорогу?

Але ніхто й не збирався в дорогу, слухаючи сумного оповідання.

— І що було далі з тобою? — спитала цікава Сабія.

— Нічого. За пару днів підібрали мене священики, що йшли вслід за валкою, і повернули до редуту. А там я знайшов свою сестру. Найстаршу доньку мого батька від його найстаршої жінки, що лишилася в редуті, коли батько покинув його. Батько мав кілька жінок, а моя мати була наймолодшою.

— І де ж твоя мати? — знову спитала Сабія.

— Нема. Мати померла в неволі, і я її не пам'ятаю. Мені за матір стала Ірасема — моя сестра. Старші її діти попали в неволю, а наймолодшого сина — мого однолітка — забито при погромі редуту. Тож Ірасема в мені знайшла сина, а я в ній — маму...

Товариство, забувши про все, пильно слухало Татаурану і слухало б до темної ночі, коли б він знову не пригадав, що треба йти.

— Куди ж підемо? — спитав з острахом Пірауна. — Знову до місійної оселі?

— Ні, відповів Татаурана. — Підемо до нашої оселі.

— А ви ж, хіба, не є мешканцями оселі святого Антонія?

Татаурана нахмурих брови і так по-дитячому зморщив носа, гірко усміхаючись.

— Були... — зідхнув. — Але оселі святого Антонія тепер нема — спалена... Оселя спалена, частина мешканців у рабстві, частина врятувалася і пішла з священиками шукати безпечнішого місця, щоб закласти нову оселю, але я не схотів. Досить з мене! Я пішов. Зі мною пішли майже всі ті, хто пам'ятав мого батька, або їхні діти — всі ті, хто не схотів більше тікати, ховатися й оборонятися. Зі мною пішли ті, хто хоче боротися й нападати...

— То ви виповіли війну смерті білим? — затер руки Кумаже.

Татаурана заперечливо похитнув головою.

— Ні?

— Ні.

— Чудні твої слова, морубішабо, — хай мене мавпа оближе, коли брешу! — здивувався Кумаже. — Хочете боротися й нападати, а війни не виповідаєте. Як отже?..

Татаурана підвів на Кумаже важкий погляд своїх чорних очей, в яких відсвічувало червоне полум'я багаття:

— Війну смерті білим виповіли ще наші предки, і ніхто її не відкликав. Як, отже?..

— Добре! — знову затер руки Кумаже. — Хай мене мавпа оближе, коли не добре. Ходімо до вас! Де ваша оселя?

— Наша оселя тільки тимчасова, — задумливо і з відтінком гіркоти в голосі відповів Татаурана. — Ми не маємо сталого осідку, ми — тремембе[11] тепер...

— Зовсім, як і ми! — зрадів Кумаже. — Хай мене мавпа оближе! Збираймося, збираймося!

Татаурана підвівся і підняв свій ніж. Подивився на нього і простягнув Пірауні.

— Візьми, приятелю, — сказав. — Хай це буде тобі пам'яткою про зустріч з "духом". О, не лякайся! Я не зійшов з Блакитних Гір — я тільки маю в собі духа свого батька і навіть перебрав його ім'я, хоч моє християнське ім'я — Педро.

— А вас, приятелі, — звернувся до Кумаже й Арусаві, — не маю чим обдарувати тепер, але зроблю це в оселі. Моя добра і щедра сестра не лишить певно без подарунків і тебе, жінко мужнього Пірауни... А тобі, чудова орхідеє пралісу, — схилився несподівано до Жаїри, здіймаючи з руки віночок, — дарую оці квіти й моє серце з ними...

Жаїра вражено відсахнулася, але зараз же опанувала себе й засміялася, засвітивши лукаві вогники в очах.

— Говориш, як фідальго*, Татаурано... Знаєш, що це таке?

— Знаю, — зморщив носа Татаурана: — це — ціль для стрілів.

Жаїра так розреготалася над невіглаством молодого дикуна, що аж перекинулася на спину. А він сердито відвернувся й заходився помагати Сабії укладати речі в мішок.

* * *

Оселя аресів нараховувала шість величезних тростяних ок, де мешкало разом біля двох соток людей — рештків, що залишилися від колись великого й сильного племені.

Оки стояли півколом над рікою, що обтікала оселю із сходу; з півдня й заходу на неї наступали стіни лісу, а на північ виднілася широка долина, яку працьовиті ареси встигли обробити й засадити. Не думали сидіти тут довго, але мусіли використати весну й літо, щоб забезпечитись харчами, на які бразилійський праліс дуже скупий.

Сонце вже майже сховалося, коли мандрівники прибули до оселі, але ареси ще не спали, стривожені довгою відсутністю свого вождя. Тож, коли він з'явився в гурті невідомих людей, в оселі загомонило й заворушилося.

— Маємо нових людей! — весело повідомив Татаурана, ідучи вперед поміж натовпом. — Скликайте ньемонґабу! Дізнаємося зараз про цікаві новини...

Привів подорожніх до однієї з ок і крикнув:

— Ірасемо, сестро моя і мамо! Маєш гостей. Подбай, щоб їм нічого не бракувало. Дівчині віддай мій гамак і скажи, щоб звільнили два інших для її батьків. І не докучайте їй — вона втомлена. Я йду на ньемонґабу.

— А вечерея?

— Повечеряємо з мужами окремо — не турбуйся...

Ірасема відразу дуже пильно і якимось багатозначно подивилася на Жаїру, розплившись у радісній усмішці. Була вже немолода і на перший погляд отяжіла та неповоротна. Але лише на перший погляд. Насправді ж належала до того типу людей, у яких ні один найменший рух не пропадає марно і які під позірною отяжілістю криють велику силу й витривалість. Мала чудесні білі зуби та подиву гідно м'який і мелодійний голос, який становив ніби невід'ємну сполуку з її постійною доброзичливою усмішкою.

Вона забрала Сабію й Жаїру до оки й заопікувалася ними з усією щирістю свого доброго серця.

Тим часом Татаурана, спішно вдягнувши на голову пишну корону з пір'я і взявши таке ж пір'яне берло* — ознаки своєї морубішабської гідності — махнув Жаїрі на прощання рукою і пішов на окаету.

На площі довкола великого вогнища вже зібралося радне коло, в якому сиділи також Пірауна, Кумаже й Арусаві.

Дивний був це збір. Усі нагі, лише із скупими перев'язками довкола бедер. У багатьох попроколювані вуха і прикрашені китичками пір'я, костями, сучками. У декого у великому прорізі на підборідді красувалися великі деревинні кружки — "тем бета" — найголовніша відзнака аресів та ще ботокудів — чомусь зневажаного й нелюбленого всіма іншими племенами. А майже поспіль у кожного — зразки намиста з зубів, кістяних плодів, або скляного. Поміж намистами, або й на окремих шнурочках, — хрестики — знак, що їхній власник — християнин. Та й імена наполовину індіанські, наполовину, особливо серед молодших, також християнські. Ось найбільший серед усіх мужів племені Асу, що означає "велетень", а ось і не набагато менший Тадей; ось невисокий, квадратний, з жахливою білизною* на пів голови Мадіаі, а поруч нього такий самий коренастий, нервовий і насторожений Маріо. Жоасанон і Леонідас, Екоете і Антоніо, Абаєте і Жозе — все поруч.

— А де Аракшо? — спитав Татаурана, окинувши орлиним зором збір.

— По Аракшо вже пішли. Вже замітають дорогу для ніг Білого Крука[\[12\]](#), — відповіли з кола.

Татаурана став і чекав. Новоприбулі дивилися на міцну постать молодого морубішаби, і він видався їм зовсім інакшим, ніж при першій зустрічі. Зникла вся його м'якість і розчуленість, а натомість виступили якраз ті риси, що значать справжнього вождя: велич, твердість і владність. Видно було, що в племені всі від малого до старого його шанують і побоюються, бо при його появі відразу стихли голоси, і голови похилилися самі собою, коли на них випадково падали очі морубішаби.

З найбільш віддаленої невеличкої оки зближалася своєрідна процесія: кількоро людей промітало пальмовими гілляками дорогу перед дуже старим, одягненим у довгу білу туніку чоловіком, який ступав повагом, підтримуваний під руки двома мужами. Це і був Аракшо — найстарша людина і жрець племені. Ніхто не знав його віку, але Аракшо казав, що доживає до четвертого цвітіння бамбука, а перше з них пам'ятає вже хлопцем[\[13\]](#). І тому, хоч у племені мало практикувалося з поганських чаклувань,

Аракшо був дуже шанованою людиною і завжди займав на радах місце побіч Татаурани.

Коли жреця посадили, Татаурана сів побіч нього й підняв угору берло на знак, що рада відкрита. В цілковитій тиші й серед загальної уваги пролунав чітко його дзвінкий, навіть трохи різкий голос:

— Ареси! Сьогодні ми зібралися на нараду, щоб прийняти до племен нових людей. Маємо вислухати їх і вирішити, чи вони можуть пристати до нас, чи ні. Але наші гості також мусять знати, хто ми і чого хочемо. Хто з вас розкаже гостям про аресів? Хто має охоту тепер радити?

— Я! — підвівся той самий Мадіаі, який мав близну, що оголювала йому пів черепа.

— Ти, Мадіаі? Гаразд, даю тобі право говорити, — і Татаурана махнув берлом.

Мадіаі вийшов на середину радного кола, почекав хвилину, поки всі вмостилися зручніше, і почав:

— Зараз буду говорити я, Мадіаі. Слухайте, гості, і ви, ареси. Гості мусять знати те, чого вони досі не знали. Ареси мусять слухати те, що знають, щоб не забували. Щоб ніколи не забували!

Наше плем'я в часи мого батька і в часи батька нашого морубішаби було дуже велике і сильне. Воно займало гори, ліси й долини далеко на захід сонця звідси між двома ріками: Іваї та Пікірі. У нас були мудрі й відважні морубішаби, яких усі слухали й робили так, як вони казали. Ми мали гарно оброблені поля, полювали звірину, ловили рибу, збирали мед від диких бджіл, і наші родини ніколи не знали голоду. Так оповідав мій батько і батько мого батька, так оповідає й наймудріший серед нас Аракшо, який прожив уже багато-багато років.

І були б ми жили на своїх дідичних землях досі, коли б злі духи не рознесли поміж сусідськими племенами брехливої вістки, що ми, ареси, — ботокуди. А це тому, що всі наші предки носили тембету[14], таку саму тембету, яку носили й ботокуди. І за це всі сусідні племена змовилися, проголосивши нам війну смерті.

Ареси могли воювати з одним племенем, могли воювати з двома, але не могли дати собі ради з усіма племенами. На нас нападали з півночі і з півдня, нас скубли із сходу й заходу, нам палили наші оселі, нам витолочували наші поля, нас переслідували на полюванні. І все за тембету.

Тепер скажіть, брати-ареси, і ви, гості, чи маленька тембета в підборідді ареса могла пошкодити комусь із чужого племені?

— Ні! — хором відповіли присутні.

— Чи то справедливо було виповідати за неї війну смерті?

— Ні-і-і! — одностайно покотилося над радною площею.

— І я скажу: "Ні"! І всі так скажуть, — продовжував Мадіаі. — Недобре зробили інші племена, і за це покарав їх Тупан*, бо прийшли білі люди, які били й полювали однаково, як за тими, що носили тембету, так і за тими, що її не мали. Під натиском інших племен ареси залишили свої землі й стали тремембе, але і ті, що виповіли нам війну смерті, пішли нашими слідами. Пішли геть, бо, розбивши аресів, розбили й свою

силу. У спілці з аресами вони могли ставити чоло чужинцям, розділені — ні. Де вони всі, колишні наші вороги? їх нема вже, їх з'їла сила білих, а решту проковтнув праліс...

І що зробила горстка аресів на чолі із своїм вождем? — тут Мадіаі боязко озирнувся і сквапно перехрестився. — Не називаю його по імені, щоб не тривожити духа померлого і не накликати нещастя, але ви всі знаєте, як він називався... То що зробили ареси на чолі із своїм вождем? Вони пристали до місійної оселі святого Антонія. Пристали, бо, як казали нам отці з оселі, ніхто нас не зачепить, коли ми будемо жити мирно і приймемо Білого Бога. І ми послухали. Білий Бог сильний і добрий. Він справедливий і любить усіх. Але білі люди не шанують ні Його, ні нашого Тупана, ні законів, ні дружби, ні миру — нічого. Інші племена виповіли нам війну смерти за тембету. Але за що завзялися на нас білі? Вони прийшли на наші землі і почали нас нищити, не виповівши нам ніякої війни — просто так. Вони нищили і тих, які жили вільно, і тих, що пристали до місійних осель.

Напали вони і на нашу оселю. Перший раз ніби за те, що в нас скрився батько теперішнього морубішаби, — оповідач вдруге спішно перехрестився і знову боязко зирнув у нічну темряву, — якого не хочу називати по імені... Багато тоді полягло, багато потрапило в полон, багато порозбігалось в ліси, а решта лишилася, щоб відбудувати наново оселю. І я лишився також. Дивіться, — показав на свою страшну близну, підставляючи її під відблиски багаття: — ніхто не може сказати, що я не пам'ятаю того нападу. Я його пам'ятатиму до смерти. Але я лишився. А малого Татаурану принесли згодом також...

Мадіаі замовк на хвилину, сумно схиливши голову, потім потер свою близну і продовжував:

— Не забувайте ніколи, ареси, що добрий падре Мансілья і добрий падре Масета йшли вслід за бранцями. Вони йшли довго, довго і далеко — до найбільших білих морубішаб і скаржилися на тих, які напали на нас. Вони домагалися повернення всіх бранців до оселі. Але що їм казали? Посилали від одного морубішаби до другого, від одного до другого, і все далі й далі. І що потім? Тільки десять і ще два з наших братів віддали білі, а решта пропали...

А що було потім?..

Перший раз білі напали ніби за те, що у нас укрився батько теперішнього морубішаби. Але чого нападали ще раз і ще раз, поки не перетворили нашої оселі у велике попелище. Від вогню, що там горів, міг зайнятися праліс, але вогонь був згашений кров'ю наших братів і сльозами малих дітей; від крові і сліз, що там пролилися, могли постати ріки, але їх висушив вогонь. Тепер там нема ні вогню, ні рік — нема нічого. Там тепер пуста. Там нема кому плакати над порозкиданими костями, бо всі, хто лишився живим, вже не вернуться на попелище: одні пішли в неволю, інші послухали отців і пішли далі будувати нові оселі, тікаючи від білих, а ми, навпаки, пішли білим назустріч. Бо так сказав наш морубішаба: "Небезпека не зникне від того, що від неї тікають. Небезпека зникне тоді, коли її знищити". І ми йдемо її шукати. Ми йдемо, щоб зустріти її і зробити з нею те, що вона робить з нашими оселями. Нас мало.

Але іскра також мала, а часто буває причиною, від якої загоряється праліс. Ми, ареси, є іскрою!

Я скінчив. Хай радять інші...

Мадіаї вклонився на всі боки, зокрема Татаурані й жрецеві, і пішов на своє місце.

Хвилину панувала мовчанка. Сиділи тихо ареси, сидів нерухомо старий Аракшо, який із своєю сивиною і білою тунікою справді нагадував білого крука, мовчав і Татаурана, дивлячись задумано в багаття.

Нарешті поворухився і оглянув присутніх.

— Мадіаї скінчив, — сказав. — Хто ще хоче радити?

— Я! — обізвався похмурий велет, дуже подібний до Арусаві.

— Ти, Асу? Гаразд, даю тобі право говорити, — махнув знову берлом вождь. — Слухайте Асу, ареси, і ви гості. Асу рідко забирає голос на нарадах. Почуємо, що він сьогодні скаже.

Асу вийшов на середину кола й задумався.

— Зараз буду говорити я, Асу, — почав по хвилині. — Але ви знаєте, що в мене сила в руках і ногах, а не в устах. Я хочу говорити про нашого морубішабу...

Татаурана був зовсім малим, коли його підібрали в лісі й принесли до оселі. Білий Бог любив його і тому відібрав йому силу, коли його разом з іншими гнали в неволю. Малий Татаурана впав і не міг іти. А білі сказали: "Навіщо він нам? Киньмо його. Він має тонкі ноги, і з нього ніколи не буде сильного раба".

Але в Татаурані не були тонкі ноги. Він умів скоро бігати й довго ходити. Він повернувся до оселі й ріс між нами. Ми всі його любили і добрий падре також. Падре вчив Татаурану чорних знаків, накреслених у книгах, і Татаурана навчився їх усі пізнавати. Він умів їх пізнавати і малювати також. Тоді падре послав Татаурану до далекої і дуже великої оселі білих, що називалася "школа". І так сказав падре: "Педро — наймудріший з усіх індіанських дітей. Він мусить навчитися всього того, що знають білі". І Татаурана був серед білих стільки літ, скільки в мене пальців на одній руці, і стільки зим, скільки у мене пальців на другій руці. Він навчився всього. Він міг бути найбільшим морубішабою серед білих, але не схотів. Він утік від них і вернувся назад до нас. І так сказав Татаурана: "Миліше мені бути простим юнаком серед своїх братів, ніж морубішабою серед білих. І присвоєному тигрові все миліший праліс, ніж оселя". І ще так сказав Татаурана: "Я знаю, в яку берлогу ведуть сліди від нашого нещастя: ми впустили ворога під свою стріху і не допоможе нам від нього укриватися, ані не допоможе з ним приязнитися. Може приязнитися онса з онсою[15] і олень з оленем, але ніколи не може приятелювати онса з оленем".

Я міг би вам розказати казку про онсу й оленя, але я втомився говорити. Я скінчив. Хай радять інші.

Коли великий Асу сів на своє місце, між присутніми почали падати вигуки:

— Казку про онсу й оленя! Хай хтось оповість казку про онсу й оленя! Це — гарна казка!

— Гаразд! — махнув берлом Татаурана. — Хто оповість нам казку про онсу й оленя?

— Я! — аж підскочив на місці коренастий і нервово— напружений Маріо.

— Гаразд, Маріо, йди й оповідай, — дозволив Татаурана.

На середину кола вийшов Маріо. У нього самі собою танцювали руки й ноги, тремтіла вся шкіра, а золотисто-червонява луна від вогнища також танцювала і тремтіла по його блискучій постаті, і від того Маріо видавався подвійно рухливим і нервовим.

Він почав оповідати відразу, не задумуючись, і, як то прийнято серед індіан, грав ролі своїх героїв казки, мистецьки наслідуючи рухи звірів, імітуючи їх голос та інтерпретуючи на свій лад їхню міміку.

— Олень відпочивав на березі, — почав він, — і подумав:

"Я мушу мати власну хату, щоб відпочивати в ній по роботі".

Встав і пішов у ліс. Шукав, шукав і знайшов місце біля ріки.

"Саме тут! — сказав. — Є вода й багато трави. Прийду сюди завтра й почну робити оку".

А онса лежав у своїй берлозі і також думав:

"Тісна моя берлога й вогка. Я мушу собі збудувати гарну хату. Піду пошукаю якогось доброго місця".

Встав і пішов. Прийшов на те саме місце, де був олень, і сказав:

"Отут добре! Отут буде моя хата".

На другий день прийшов олень, вирубав корчі, втоптав землю й пішов.

А на другий день прийшов онса і спитав:

"Хто це вирубав корчі й втоптав землю під мою хату. Напевне це Тупан мені допомагає".

Онса повбивав кілля в землю, нарізав пруття й виліпив стіни. Потім пішов до своєї берлоги відпочити.

А на другий день прийшов олень і каже:

"Я лише вирубав корчі й втоптав землю, а хтось повбивав кілки й виліпив стіни".

Олень думав:

"Це мені допомагає Тупан. Він буде зі мною мешкати. Я зроблю дві постелі: одну для себе, а другу для Тупана".

Олень накрив оку пальмовим листям, наносив трави на постелі й пішов шукати собі їжі.

Тоді прийшов онса й побачив, що хатка готова. Зайшов у середину, ліг на постіль і заснув.

Олень також вернувся і слухає: хтось спить.

"Ага, це Тупан!" — сказав. Пішов до своєї постелі й ліг також.

А вранці онса й олень прокинулись і побачили один одного.

"То це ти помагав мені робити хатку?" — спитав онса.

"Так, то справді був я", — сказав олень.

Онса каже:

"Коли так, то будемо жити разом".

"Гаразд", — відповів олень.

Тоді знову каже онса:

"Сьогодні я піду на полювання, а ти залишайся в хаті, наноси води й дров, бо я прийду голодний".

"Буде, як ти кажеш", — відповів олень.

Онса пішов на полювання, забив дуже великого оленя, приніс і каже:

"Приготуй же скоренько їжу".

Олень дуже злякався, приготував їжу, але сам не міг їсти, а вночі не спав.

"Ох! — думав олень. — Коли онса міг забити такого великого мого брата, то може забити й мене".

На другий день онса залишився в хаті, а олень пішов на полювання. Але він не міг полювати, бо дуже боявся. Ходив, ходив — не вполював нічого. Потім дивиться — стоїть під деревом величезний онса і гострить кігті для полювання. Олень злякався і побіг.

Олень біг, біг, біг і побачив тамандуа[16]. Стояв над мурашником і їв.

Тоді олень сказав так:

"Тамандуа, там у лісі стоїть під деревом онса і оповідає про тебе звірям погані речі".

Тамандуа відповів:

"Я нікого не зачіпаю перший, але не дам нікому про мене погано говорити. Ходи і покажи мені того наклепника".

Олень повів тамандуа і сказав:

"Ось він!"

Онса далі гострив кігті і нічого не бачив. Тамандуа підійшов з-заду, скочив і роздер онсу надвоє.

"Тепер більше не будеш судити мене перед звірями!" — сказав і пішов геть.

Олень взяв забитого онсу на плечі й поніс додому. Скинув його перед порогом і сказав до онси:

"Тут маєш! Тепер приготуй обід, бо я дуже голодний".

Онса дуже злякався, побачивши свого забитого брата. Він приготував обід, але сам не їв, бо був сумний.

"Коли олень забив такого великого мого брата, — думав він, — то може забити й мене".

Вночі полягали на своїх постелях, але не спали обидва й обидва так думали:

"Він чекає, щоб я заснув, а тоді кинеється на мене і заб'є мене так, як забив мого брата".

І не спали.

А потім олень, дуже стомлений, задрімав. Його голова кивнулася, роги зачепилися об плетену стінку і зробили "дрр!" А онса подумав, що то він на нього нападає, скочив високо, вдарився головою в стріху і зробив "ш-ш-ш!" А олень подумав, що онса хапає його за горло і стрибнув ще вище. Тоді обидва кинулися тікати: олень від онси, онса від оленя.

Більше олень з онсою не приятелює і не будує разом оки. Бо всі знають: ніхто не

може бути певним свого життя, коли живе під однією стріхою із своїм ворогом.^[17]

Мадіаі скінчив своє оповідання й під загальні вигуки одобрення вернувся на своє місце.

Тоді знову підвівся великий Асу:

— Олень утік від онси, онса втік від оленя. Але онса далі лишився онсою, а олень оленем. А Татаурана сказав так: "Небезпека не зникне від того, що від неї тікають". Як, отже?

Йому відповів Абаете, що означає "Почесний Чоловік":

— Щоб онса більше не був онсою, треба зробити з ним так, як зробив тамандуа. Коли від онси лишаться самі кістки, — від них нікому не буде небезпеки.

І знову спитав Асу:

— Чи ми є оленями, які лише те й уміють, що тікають від онси?

— Ні, — відповів Абаете, — ми мусимо стати такими, як тамандуа, що нікому не дарує кривди й нікого не випускає живим із своїх обіймів.

Мадіаі додав:

— Ми є іскрою, що має підпалити праліс. Вогонь жере все — він пожере і онсів, і рабство, і білих. Ми зробимо пожежу, але заллемо її кров'ю білих! Ми покотимо ріки крові і сліз, випущених з білих, і висушимо їх вогнем! Мене пече моя близна, коли думаю про білих!

Татаурана підняв берло і встав.

— Слухайте, ареси, і ви, гості! — важко падали в загальну тишу його слова. — Не забувайте, що нам ще дуже далеко до перемоги, а перемога — це навіть не половина справи. Ми йдемо назустріч небезпеці — це так. Ми хочемо підпалити праліс війною смерті проти ворога — це так. Ми приготовані всі загинути — це також так. Бо ми — це лише іскра. Вона може викликати пожежу, а може й загаснути так легко, як гасне кожна іскра, що їй не суджено стати причиною пожежі. Але запам'ятайте: навіть тоді, коли праліс загориться вогнем смертельної війни — нам буде ще дуже далеко до мети — далі, ніж до великої пожежі. Вогонь жере все — це правда. Наша ненависть — це вогонь — це також правда. Але вогонь тільки нищить і ніколи не будує. Вогонь добрий на те, щоб знищити ворога, але вогонь не годиться, щоб збудувати власну оку. А ми мусимо її збудувати! Не для своєї родини, не для своєї оселі, а для всіх наших племен: для аресів, каріжо, тінгві, гварані, гваянас, айморе — для всіх! І не збудувати її з пруття та пальмового листя, а з каменя! А для цього треба багато знати, багато вміти, багато працювати, а ще більше — любити. Треба нам любити тих своїх братів, яких ми досі уважали ворогами. Треба любити, бо ж ми всі — діти тієї самої землі, хоч одні з нас живуть над Ігвассу, другі — над Параною, треті над Тібажі, а ще багато інших — у горах. Треба любити і тих, які вже прийняли Христа, і тих, які ще досі поклоняються Тупанові. Треба забути, що наші предки воювали й виповідали одні одним війни смерті. Треба і нам, аресам, забути, що нас колись переслідували за тембету. Незгоди в родині — це дрібниця, але вони можуть бути і найбільшим нещастям, коли їх схотять використати чужі. Пам'ятайте, ареси: вогонь жере все, але, перш усього, загрожує

найближчій оці. Пам'ятайте і те, що ворогові найлегше дається перемога тоді, коли в нападених горить оселя. Коли ж в оселі мир, а стіни з каменя — важко її здобути...

Камені — це наші окремі племена. Але ви знаєте, що камінь не буде триматися на камені, коли його не скріпити вапном і піском. Тоді він стоїть міцно. Вапно — це наша любов. Без любови не збудуємо нічого. І любов наша мусить бути дуже велика — більша від ненависти до ворога, бо ж ненависть до ворога тільки тоді має силу, коли вона виростає з любови до свого рідного. Тоді тільки вона пустить вогонь у потрібний бік, щоб не пошкодити власної оки. Пам'ятайте, ареси: ЛЮБОВ! Така любов, що кожний повинен життя свого брата цінити вище власного.

І тоді, коли ми осягнемо таку любов...

Татаурана нагло урвав і задуманими очима обвів збір. А в тих очах був великий сум і сумнів.

Замовк.

— Гаразд, — зідхнув. — Тепер гості знають, хто ми і чого хочемо. Хай говорять вони.

І з черги говорили гості: спочатку Пірауна, потім Кумаже, а на кінець бовкнув кілька слів Арусаві. Не згадавши ні слова про розправу з Жаїрою, вони оповіли кожний зокрема свою історію, перебування в рабстві, втечу, блукання по пралісах і зустріч з племенем каріжо. Всі три кінчили своє оповідання проханням: прийняти до племени.

Татаурана дав усім хвилину подумати і підняв угору берло на знак, що хоче говорити.

— Ареси, — сказав, — згідно з законом племени моя постанова є рішальною, коли рада мовчить. Питаю: хто буде ще радити?

Рада мовчала.

— Повторюю питання: хто буде радити, чи приймати нам гостей до племени?

Рада і на цей раз мовчала.

— Питаю втретє: хто буде радити?

І знову рада відповіла мовчанкою. Це була ознака, що рішення здають на вождя.

Тоді Татаурана встав і підняв берло.

— Пірауно, Кумаже й Арусаві, підійдіть до мене! — наказав.

Викликані підійшли.

— Клякайте!

Клякнули*.

— Відповідайте голосно на питання так, щоб вас усі чули: чи маєте вільну волю пристати до нашого племени — племени аресів?

— Так! — відповіли всі троє.

— Чи ви знаєте, що плем'я, до якого хочете пристати, вибрало собі дуже небезпечний шлях?

— Знаємо!

— Чи ви готові ділити небезпеку разом з нами?

— Готові!

— Чи ви згодні жертвувати своїм життям за кожного ареса?

— Згідні! — дружно й радісно крикнули неофіти, а Кумаже навіть додав: — Хай мене мавпа облизе, коли брешу!

— Тоді, — урочисто промовив Татаурана, — своєю владою, над якою вітає дух мого покійного батька, і яку мені дало плем'я аресів, я, морубішаба Татаурана, приймаю вас до племені!

Ударивши легенько кожного по плечах берлом, молодий вождь сказав:

— Оце б'ю вас легко з радости, що стаєте нашими братами. Але мої удари можуть стати і смертельними, коли хтось виломлюється з-під законів племені і моїх наказів. Даною мені владою приймаю вас у нашу родину, але тією самою владою судитиму суворо, як і кожного члена родини. Ви одержали право бути братами в оселі, але з тим втратили право гостей. Тепер обіймімося, брати мої!..

Недавні гості, а тепер члени родини, обнялися щиро з вождем, а після того почалося спільне обіймання і спільне радісне свято. Появилися таци, повні смаженого м'яса, риби, овочів та великі глиняні дзбанки з водою, засолодженою медом та приправленою різними соками. Відколи Татаурана став вождем племені, він заборонив хмільні напої, в яких індіани є неабиякими знавцями, але сьогодні не треба було хмелю, бо радість хмелила сама по собі. Ареси веселилися.

Лише Татаурана сидів сумний і задуманий; та ще білоголовий Аракшо, який не промовив ні слова на раді, не піддався загальному настрою. Бо старий п'яга взагалі рідко говорив, а коли й кинув якесь слово, то це вважалося великою ласкою з його боку. Сидів нерухомо, як і морубішаба, байдужий і нечулий до всього. Тільки вже згодом поглянув раз і другий на Татаурану, легко торкнувся його ліктя і сказав:

— Буває, Татаурано, що до мене приносять зовсім вмираючу людину. Я бачу, що години її пораховані, але це не звільняє мене від обов'язку не спати ніч і другу над нею, варити зела і прикладати масті... І скільки то вже разів бувало так, що вмираючий завдяки моїм старанням поборював смерть і виходив живим з моєї оки!

Татаурана зрозумів, що хотів сказати жрець, і вдячно всміхнувся:

— Підбадьорюєш мене, мудрий старче? Дякую тобі за це. Але мене не треба підбадьорювати, бо я не відступлю від задуманого, хоч і не вірю в успіх. Знаю, що загину, але не відійду з цього світу з обтяженою совістю: ніхто мені не кине браку витривалості... Мені часто в снах з'являється дух мого батька, і я вже не знаю, чи я — син, чи сам батько...

— Коли з'являються духи — вони не віщують нічого доброго.

— Коли з'являються духи, Аракшо, ми починаємо розуміти, що наше тіло тільки тоді має вагу, коли ми приносимо його в жертву духові.

— Накажи мене відвести назад, морубішабо. Старі кості просять спочинку...

За хвилину двоє мужів шанобливо підвело старого жреця з землі, а кількоро, озброївшись пальмовими гілляками, кинулося промітати дорогу під його ногами.

— Дорогу для ніг Білого Крука, дорогу!..

Така є воля

Жаїра два перших дні пролежала в гамаку, як труп. Щойно опинившись у затишній оці серед безпеки і спокою, зрозуміла, до якої міри вона була вичерпана всім попереднім. Їй важко було голову підвести, рукою поворушити, звісити ногу, а навіть заговорити. Тож лежала нерухомо і здебільша спала. Коли ж прокидалася, неодмінно бачила над собою похилене обличчя метері, або Ірасеми, або обидвох разом. Вони чекали її пробудження з приготованою їжею, або питвом і наввипередки годили їй, як могли. Рідше появлявся батько, який уже цілком включився в життя племені й нарівні з іншими чоловіками ходив на полювання, або виконував якусь роботу. Те саме було з Арусаві й Кумаже. А двічі бачила над собою Татаурану. Стояв над нею й дивився. У нього були припухлі, цілком дитячі уста, такий самий м'який невеликий ніс, що кумедно морщився, коли Татаурана був чимсь зворушений, і тріпотливі, мов крила сполоханого дикого птаха, брови над гострими, проникливими очима. Здається, що її будив його погляд, але коли вона всміхалася на привітання, морубішаба морщив свого носа і зникав. Видавався їй таємничим і привабливим.

— Він смішний, але... гарний, — признавалася сама собі й знову всміхалася.

В оці було повно людей, і Жаїра лише згодом почала вирізняти з того голого натовпу окремі постаті: насамперед Ірасема з мелодійним голосом і добрячою усмішкою; потім велетень Асу з головою завбільшки доброго гарбуза, з ногами, мов стовпи, і з руками, подібними до оголених гілляк сандалового дерева; за ним — його жінка, як на сміх, дрібненька, кругленька Гонґа — "Соловейко" з цілим виводком дітей різного віку; був тут і молодший брат Асу — Аканґасу, гнучкий і мускулистий, що, як казали, силою переважував навіть свого велетенського брата; жінка Аканґасу — молоденька, майже дитина, висока, довгонога Жабуру, що була зовсім подібна до того болотяного птаха, ім'я якого носила. Вона одружилася з Аканґасу, коли він повдовів, лишившись з чотирма маленькими дітьми. Але молода мачуха, що віком недалеко відбігла від дитинства, виявляла подиву гідну дбайливість про дітей свого чоловіка й ніжну любов, надзвичайно горда, що відразу стала матір'ю такого великого гурту. А втім, ніхто не робив різниці між дітьми Асу й Аканґасу, так що вони мали якби по два батьки і по дві матері, хоч діти Аканґасу не мали ні однієї рідної. Бувши голодними, одні й другі чіплялися або до Гонґи, або до Жабуру, залежно від того, котра була ближче, а жінки не завдавали собі труда розпізнавати їх і годували та пестили всіх поспіль. Це був один з найцікавіших законів усіх індіанських племен: уважати дітей рідних братів і сестер за своїх власних. А взагалі дикуни бразилійського пралісу розуміють, як ні одна культурна нація, що діти — це майбутнє народу. І тому діти в індіанських племенах оточені всебічною увагою, ласкою й опікою. Право власності дитини на її дрібні речі шанують свято, дитини не вільно скривдити, не вільно змушувати до чогось силою, а вдарити є просто ганьбою, яка тягне за собою сувору кару й загальний осуд.

З дівчат Жаїра відрізняла Піндобу — старшу доньку Асу — дівчину з повільними

рухами і мрійними очима. Піндоба ходила тихо й обережно, постійно задивлена у щось невидиме, і ніколи не сміялася. Вона мала довге волосся, яким, видно, дуже пишалася, завжди косичилася у свіжі квіти й кохалася в барвистих кольорах пташиних пер, що їй мала повний кошичок. У неї був наречений з християнським іменем Батіста, що був сином Мадіаї й подавав племені великі надії, як дуже здібний мисливець. Ареси чекали до збору врожаю, по якому мало одружитися кілька молодих пар, у тому числі й Піндоба з Батістою.

До Піндоби часто забігала Каароба, що її вважали найкращою дівчиною в племені, хоч Жаїра не могла зрозуміти, чому; голосиста і щебетлива Агваї, та ще Марія і Тереза — рідні сестри, та багато інших. Але Жаїрі вони всі видавалися однаковими.

У племені панувала сувора дисципліна і вірцевий порядок, підтримувані залізною рукою молодого морубішаби. Але влада його дуже різнилася від тієї, яку, наприклад, мав Маврикій у домі де Лара, чи й сама Жаїра. Татаурана не ходив з канчуком, нікого не бив і ні на кого не кричав, але всі йому корилися без найменшого застереження, навіть без нехоті, а якось охоче і дружньо.

Ранком всі виходили на океату і спільно молилися до сходу сонця. Потім снідали, а по сніданку Татаурана давав точні розпорядження, хто і що має робити. Чоловіки ділилися на групи: одні йшли полювати, другі — збирати мед від диких бджіл, ще інші — ловити рибу. Жінки під охороною кількох мужів йшли працювати в поле, слабші й старші мали пильнувати дітей в оселі, а при тому прясти на веретенах бавовну, сукати шнурки, плести коші, виправляти шкіри, сушити овочі, вудити м'ясо й рибу, збирати лічнічі зела та ліпити з глини посуд, який пізніше випалювалося спільно у спеціально зробленій подобі ганчарської печі. Роботи було багато, але вона нікого не втомлювала, ні в кого не викликала нехоті, як це було в домі де Лара, де напевно ніхто з рабів і пальцем не кивнув би, коли б не страх перед канчуком.

Оселя прокидалася із сходом сонця, і всі її мешканці раділи на зустріч новому дневі. Не чути нарікань на те, що ніч була коротка, що сьогодні чомусь побудили раніше, як звичайно, нема сонних, похмурих облич, зідхань, лінивості в рухах і ненависти в очах. Всі встають свіжі, бадьорі, раді, що ніч минула і стрімголов біжать до ріки, оживляючи околицю веселими вигуками. Моляться з непадінною робленою побожністю, їдять із смаком, беруться до роботи охоче, ніби до розваги; по обіді солодко сплять, потім знову їдять, купаються і працюють. Перед вечором кожний може робити, що кому подобається, але не відходити далеко від оселі; тож поміж очима повно гамору, сміху й співів. А вже коли стемніє, більшість чоловіків лишається на площі біля вогнищ і веде дружню розмову, в той час, коли жінки й діти вже сплять, заколихані хиткими гамаками.

Жаїра спостерігала це все і прийшла до переконання, що тут є справжня воля. Але чомусь вона не захоплювала дівчини зовсім. Не розуміла цілі цього життя, не знаходила смаку в ньому і, коли не попадала в розпуку, то лише тому, що покищо якраз власне дуже потребувала цілковитого спокою. А спокою мала досить. Не несла на собі ніякої відповідальності, не мала потреби нічим журитися, не обов'язана була нікому

годити, нікого не боялася і ні з ким не сперечалася. Мати й Ірасема подавали їй готове до гамака, дотримуючи розпорядження Татаурані, не докучали їй, пильнували, щоб в оці було тихо і взагалі ходили біля неї навшпиньках.

Жінки відразу дуже подружили між собою, інстинктивно відгадуючи глибоку підставу до своєї приязні, робили все разом, а при роботі розмовляли безугаву. І з цих розмов Жаїра довідалася дуже-дуже багато цікавого.

По трьох днях в оці сталася радісна подія: Жабуру дала життя своєму першому синові. Ірасема, Гонга й Сабія зараз же скупали новонародженого, пофарбували цілого червоною фарбою, обложили найкращими квітами й кольоровими перами та поклали біля щасливої усміхненої матері. Гордий і неменше щасливий Акангасу сидів при вході до оки й приймав поздоровлення. Згідно із звичаєм, чи повір'ям, він, поки дружина чекала дитини, не мав права важко працювати, ані полювати, ані їсти м'яса. Тепер був подвійно вдоволений: і тим, що мав ще одного сина, і тим, що повернеться до нормального життя мужа племені.

Ціле плем'я приходило подивитися на нового члена родини, кожен щось приносив у подарунку, а діти не відступали маляти. Кожне намагалось вложити в дрібненькі, безвладні пальчики новонародженого щось із своїх "скарбів": мушлю, пір'ячко, свищик, а навіть стріли.

— Він ще маленький, — пояснювала дітям щаслива мати. — Він не вміє брати руками.

— А коли він виросте, скоро? — питали діти.

— О, він скоро виросте, — з глибоким переконанням відповідала Жабуру. — Він буде великий і сильний, як його тато.

— І як наш тато, — додавали діти Асу, що були дуже горді з велетенської будови свого батька.

— Так, буде великий і сильний, як обидва разом... — мріяла вголос молоденька мати.

— І буде морубішабою, як Татаурана, — кінчили її мрії діти.

Жаїра лежала, слухала і раптом відчула себе страшно самотньою серед цього гурту, об'єданого спільною веселістю. Здавалося, ще більше самотньою, ніж тоді, коли її зіпхнули із становища пестійки й похресниці шляхетної донни Ізабелли Габріель де Лара до становища рабині. Бо тоді вона принаймні знала всіх людей, які її оточували, знала їхні вдачі, розуміла і панів і рабів, а тут вона не розуміла нічого і нікого не знала. Там, навіть і в становищі рабині, вона могла плекати якісь мрії, могла мати якісь пляни на майбутнє, а тут усе скінчилося.

І їй нараз набридло лежання, забажалося руху, свіжого повітря й простору. А все ж лежала. Лежала і підшукувала претекст, під яким могла встати й вийти з остогидлої оки.

І тоді несподівано, мов би вгадавши її бажання, до гамака підійшов Татаурана.

— Добридень, Жаїро, — привітався, стримуючи морщенням носа нервовий трепет своїх крилатих брів.

— Добридень, морубішабо, — жартівливо відповіла дівчина й усміхнулася.

— Відпочила вже? Хочеш встати? Дуже гарний день сьогодні. Вставай!..

— О, коли суворий морубішаба лише накаже — встаю зараз же...

Татаурана стягнув свої тріпотливі брови і холодно-ображеним голосом відповів:

— Даремно ти кпиш, дівчино. Наказувати я вмію, але тобі не збираюся наказувати покищо. Хочеш — вставай, не хочеш — лежи. Твоя воля.

Жаїра стрельнула на нього лукавими очима й усміхнулася ще раз, ховаючи пустотливі іскорки в очах:

— Ну, то дай мені руку. Спробую встати...

Властиво, їй зовсім не потрібна була поміч. Навпаки, в той момент почувала такий приплив сил та енергії, що сама могла когось підняти. Але така вже жіноча вдача, що змушує мужеську силу служити, як не своїй слабості, то своїй хитрості.

Татаурана не чекав повторення прохання і не обмежився поданням руки. Перехилився вперед, підняв Жаїру, як пир'інку, підніс високо вгору й обережно поставив на землю.

Жаїра розсміялася.

— Але ж у тебе сила, Татаурано! — вирвалося у неї захоплення.

Але Татаурана, помітивши на собі пильні погляди всіх присутніх, змішався й розгубився, як цнотлива сеньйорита.

— Ходи, підемо до ріки, — запропонував дівчині, дивлячись у землю.

— Ходімо, куди хочеш, — погодилася Жаїра. — Ось я лише виберу якийсь подарунок для малого велетня...

Кинулася до клуночка, перебираючи одну річ за другою, але нічого відповідного не могла знайти: те було непридатне, того жаль. Врешті вибрала червону оксамитну стяжку і з болем у серці пожертвувала разок найгіршого скляного намиста. З тим підійшла до Жабуру.

— О, який гарний хлопчик! — скрикнула з удаваним здивованням. — Він мусить бути дуже міцний.

Жабуру не помітила штучності і щасливо засміялася.

— Так, думаю, що він буде дуже міцний, — згодилася вона поспішно. — Дивись які в нього широкі плечі й високі груди!

Жаїра поклала біля малого подарунок, поплескала дитину по голенькому животику, а матір по плечі, і підійшла до Акангасу.

— Гарного сина маєш, — сказала йому облесно. — Цілком подібний до тебе.

— Гарні й твої слова, дівчино, — приязно усміхнувся Акангасу. — За них обіцяю тобі шкіру з першої пантери, яку заб'ю на полюванні.

Супроводжувані доброзичливими поглядами, молоді вийшли з оки. Їх відразу вхопив у обійми радісний ранок, обтулив теплом сонця, затріпотав на обличчях свіжими крилами вітру, обвіяв свіжістю пробудженої ріки й ароматом дрімаючого лісу. Линув у жили бадьорість, викликавши в Жаїри нестримно веселий настрій.

— Я хочу скупатися, грізний морубішабо, — заявила Татаурані. — Чи нема в ріці

кайманів?

— Ріка цілком безпечна, — запевнив Татаурана. — Іди просто і купайся, а я почекаю тебе он за тим горбочком.

Жаїра підстрибом побігла до ріки, скинула одержу й бухнула у воду. Плюскалася, плавала, поринала, як дика качка, і сміялася-сміялася, сама не знаючи, чому.

Викупавшись, вилізла на берег, одягнулася й гукнула:

— Татаурано!

— Я тут, Жаїро, — обізвався Татаурана і підійшов до неї. — Добре скупалася?

— О, чудово!..

Не змовляючись, пішли вздовж берега ріки і незабаром, вибравши відлюдний кутик, посідали проти сонця.

— Дивні речі я довідалася, — сказала Жаїра, витискаючи воду з волосся.

— А саме?

— Ти вчився в колегії?

Татаурана насупився і зморщив свого м'якого носа.

— Вчився, — відповів неохоче.

— Довго?

— П'ять років. І що з того?

— Дивно!

— Дивно, що я міг вчитися?

— Навіть і це дивно.

— Ну, то дивуйся ще більше, коли хочеш: я був найліпшим учнем серед усіх, що їх знали священники колегії.

— Направду?!

— Піді їх спитай, коли хочеш.

— Тоді я взагалі нічого не розумію...

— Чому?

— Гм! Бути найкращим учнем колегії, мати можливість вийти у світ, а замість того втекти в праліс. Ти ж утік, каже твоя сестра.

— Втік! — хитнув головою Татаурана. — І ти також втекла...

— Я? Я — інша річ: я була рабинею.

— А коли б не була?

— Не мала б чого тікати...

— Так?! — ворожо зиркнув Татаурана на дівчину й відсунувся від неї далеко. — Отже, коли б не рабство, то ти б лишилася в світі білих?

— Лишилася б! — запальчиво і з викликом підтвердила Жаїра. — Мене ніколи не вабило дике життя, і тепер, коли бачу його на власні очі, переконуюся зайвий раз, що воно не для мене.

— А чого б же ти хотіла?

— Хіба не розумієш? Хотіла б жити так, як живуть білі. Ти бачив їхнє життя, і я не потребую тобі про нього оповідати.

— Дійсно не потребуєш, — іронічно згодився Татаурана, — бо я його знаю глибше, ніж ти. Ти не бачила світу поза своєю Паранагвою, а я його бачив трохи більше і ще більше довідався про нього від людей та з книжок. А тому дивуюся, що тобі так припало до вподоби життя тих покидьків, що їх змушено втікати з усіх держав Європи... О, не переч! Більшість тут саме таких, а ті, кого уважається нині порядними, волею, чи неволею мусять тримати спілку з грабіжниками та бандитами. І тобі подобається їхнє життя? Тебе вабить їхнє середовище? Не викликає в тебе обридження й образи гідності? Та ж наш дикий індіанець може бути під кожним оглядом прикладом для білих! Чим вони живуть? Грабіжництвом, поневоленням, інтригами й розпустою.

Жаїра враз відчула, як їй недавня веселість змінюється гірким смутком.

— Може, — зідхнула вона. — Але все ж білі мають певну мету в житті, як кожний зокрема, так і всі вони разом. А який сенс має існування диких? Для чого вони живуть? Мене розпука огортає, коли подумаю, що до смерті доведеться блукати по пралісах, животіти в нужденній оці, ходити нагою і дбати виключно про те, щоб наситити голод. Я збожеволію від такого життя! — крикнула на кінець і розплакалася.

— Жаїро, — присунувся ближче Татаурана і торкнув її за плече, — Жаїро... Я тебе розумію... І, власне, викликав тебе, щоб поговорити з тобою... Не плач, обітри сльози і послухай, що казатиму. Від того, чи ти зрозумієш, залежить все твоє життя...

Жаїра відразу затихла, зацікавлена словами Татаурани.

— Ну? — спитала, хлипнувши востаннє.

— Бачиш, дівчино, — трохи нерішуче почав Татаурана, — я не знаю, чи ти, як жінка, можеш по-справжньому розуміти мету життя... Хоч було і є багато таких жінок, що мають душу мужів, і вміють ставити перед собою великі цілі, а навіть керувати державами. Коли б і ти мала таку душу — ти б знайшла справжній сенс життя і свою мету, навіть живучи в нужденній оці, навіть голодною блукаючи в пралісах...

Жаїра здивовано дивилася на Татаурану і зневажливо кривилася: що він плете?!

А Татаурана, дивлячись у далечінь своїми пронизливими очима, над якими гостро заломилися густі, мов волохата гусінь, брови, вів далі:

— Хто зна? Може й краще для тебе, що ти опинилася тут... Невдоволення життям спонукує думати над його поліпшенням, а небезпека — шукати оборони. Терпіння сприяють розвиткові людського духа, вдоволення й ситість вбивають його. Святі, шукаючи наближення до Бога, тікали від світу, ховалися в печерах і жили в голоді. Вони умертвляли тіло, але розпалювали духа. Навіть наш старий Аракшо, поганин, і той живе окремо, живиться самими овочами і спить на твердій землі, хоч плем'я радо влаштувало б йому вигідне життя.

Жаїра нетерпеливо відмахнулася:

— Для чого ти це говориш мені?! Я не свята і не піяга. Я — молода дівчина і хочу жити так, як живуть грішні люди — цивілізовані!

— О, Жаїро, коли ти ще схочеш, щоб так жили всі, — то для тебе буде мало твого життя! Але того мало хотіти, — до того треба змагати цілою своєю душею, коштом по-святи, терпіння, болів і навіть розчарувань. Я також змагаю до того, і це змагання

стало змістом мого існування...

Татаурана захопився, і його крилаті брови тріпотіли, готові, здавалося, ось-ось зірватися й полетіти.

— Нас ще чекають важкі дні, Жаїро, — продовжував він піднесено, — бо ж війна смерті — не жарт. Чи ти знаєш, що ми покинули редут і пішли на схід з метою підняти всі племена на війну проти білих? Ми осягнемо того, що ні один наїзник не лишиться на нашій землі. Ми...

Жаїра раптом схопилася на ноги, не давши Татаурані скінчити. Ще так недавно, скоштувавши канчуків, вона готова була власними руками різати кожного рабовласника. Але тепер, коли канчуки забулися, а примітивне життя серед племені стало перед нею в усій своїй непривабливій наготі, коли її душа всією силою рвалася назад до цивілізованого світу, слова Татаурана видалися їй святотатськими.

— Що?! — крикнула вона, граючи твердими жовнами на спласлому, посірілому обличчі, і, пронизуючи свого співрозмовника ворожим поглядом, що чорними мечами вискакував з вузьких прорізів. — Ти хочеш війни?! Ти хочеш знову обернути великі міста, плантації та майстерні в дикий праліс?! Ти хочеш, щоб знову на цих просторах не було ні одної цивілізованої людини, а блукали канібали, озброєні танґвапемами?!

— Жаїро... — Спробував її зупинити Татаурана.

— Мовчи!!! — ще голосніше крикнула дівчина. — Як бачу, дикуна до дичини й тягне! Шкода було п'ятьох років науки, коли ти й далі залишився тим, чим був! А я, слава Богу, народилася вже в цивілізованому світі й буду перша ворогом того, хто хоче цивілізацію знищити! Така ідея може прийти в голову тільки дикунові, варварові, канібалові, такому, як ти!..

Випаливши все це одним духом, Жаїра крутнулася і, обпікши на прощання Татаурану повним ненависти поглядом, кинулася бігти.

Загналася Бог-зна куди, і, важко дихаючи, впала на землю. Була схвильована й перелякана. Прийшла їй думка, що брехня перед племенем каріжо випала в якусь фатальну хвилину. Чи своєю видумкою не спровокувала вона долі на злий жарт? От тобі й "великий морубішаба", що наміряється підняти війну смерті проти білих! Бракувало б тільки, щоб Татаурана її посватав — і все сповниться точно... А воно зовсім правдоподібне: чи ж не подарував їй квітів і свого серця при першій же зустрічі? Ха-ха-ха!.. От і буде з неї "шляхетна сеньйора донна Жануарія Татаурана"! Ха-ха-ха! Це справді трагікомічно!

Ну, так, воно, звичайно, смішно, але може бути дуже гірко. Адже дикуни — це бочка пороху, і їм небагато треба, щоб вони зворохобилися*. Чи ж то вже раз так було, що на величезних просторах лишилися самі пожарища й трупи? Правда, згодом білі брали знову перевагу, і все верталось до попереднього стану. Але тим нема себе що дуже потішати, по-перше тому, що опинитися в самому центрі війни — це вже жахливо, а по-друге, Татаурана — це не якийсь там дикун Аїмбіре, чи канібал, як Кунямбебе, або Карамуру. О, з Татаураною не так легко буде дати собі раду, і він зможе осягнути те, чого не осягли його попередники!

А може ж, — Святий Господи! — може все скластися так щасливо!

Ось, наприклад, на них нападає бандейра й бере всіх у полон. Її, Жаїру, відразу помітять і відрізнять від інших — це ж певно! А серед бандейрантів є завжди молоді, гарні й багаті кавалери... Нема сумніву, що вона комусь, — і то не одному! — впаде в око. Вона ж знає собі ціну і знає, що стара Квевезу не дарма назвала її богинею лісу — Каа. Жаїра нічим не гірша від якоїсь там дикої Кунумі Маніпуера Гвара, чи Марії де Соуза Бріто. Тим пощастило просто з пралісу доскочити шляхетського титулу — чому ж би не пощастило Жаїрі? Плекана роками мрія може здійснитися тут скоріше, ніж у Паранагві, бо ж тут вона, Жаїра, не рабиня і ні від кого не залежить.

Тут усе могло б бути дуже гарно, коли б вони не пристали до цього дурного племені. Треба було б іти далі й пристати до мирних. Земля така велика, що можна було б зайти кудись, де не чути про Габрієля де Лара і про його втеклих рабів. Там би почували себе зовсім безпечно. Але ті дурні дикуни — Пірауна, Кумаже й Арусаві — чогось прилипли до аресів. Головне — Пірауна. Розчулився, бач, що зустрів "знайомого"! А той "знайомий" збирається їх з одної біди впхати в другу, безмірно гіршу. І який глузд у тому? Для чого йому це все?

А втім, говорячи щиро, він би й сам міг бути непоганим женихом для Жаїри: молодий, гарний, освічений, енергійний, відважний... Чого від нього хотіти? Та з такими даними можна зайти дуже далеко! Ставши на державну службу, або приєднавшись до якоїсь бандейри, міг би скоро добитися і маєтку, і слави, і здобути шляхетське ім'я. Тоді — так. Тоді Жаїра прийняла б його серце.

І все ж таки дивно: чи ж справді може така людина, як Татаурана, поважно думати про війну смерті проти білих? Навіщо підрізувати гілляку, на якій сидиш? Глупота, дикунство, чи ще щось таке, чого Жаїра не розуміє?

* * *

Дівчина знову вернулася до свого гамака і більше часу проводила лежачи. Нудно було їй лежати, але ще більше було нудно, коли вставала, бо не знала, що має серед цього життя робити.

Татаурана загнував на неї і не дивився в її бік. Зрештою, був зайнятий і майже не з'являвся в оці. Сабія й Ірасема щось дуже посоловіли, хоч і годили своїй пестійці з подвійною ревністю. Але поза тим, здається, ніхто нічого не помічав, а до Жаїриного лежання звикли, то й не звертали на нього ніякої уваги.

Аж одного дня дівчині забаглося переглянути своє "майно". Якраз усі, крім Піндобі, повиходили з оки, і Жаїра, розв'язавши мішок, повисипала все своє добро на гамак. Перетріпувала й розправляла пом'яті сукенки й білизну, обтирала черевики, розплутувала покручені разки намиста й мало не плакала з жалю.

До неї нечутно підійшла Піндоба й стала за плечима, її завжди замріяні очі тепер розгорілися хижим вогнем заздрости.

Жаїра навіть трохи злякалася.

— Чого хочеш, Піндобо? — спитала неприязно.

— Хочу подивитися, — тихо відповіла Піндоба. — Маєш багато гарних речей...

— Так, маю! — ще більше розчулилася Жаїра. — Але на тому тут ніхто не розуміється...

— Коли б мені хоч так трошки такого! — зідхнула Піндоба і, мов заворожена, присіла до Жаїри, не відриваючи заздрісних очей від барвистої, блискучої купи, наваленої на гамаку.

В око вбігла красуня Каароба — найближча товаришка Піндоби — і, побачивши таке диво, сплеснула в долоні й помчала назад. За хвилину вернулася, ведучи за собою дзвінкоголосу Агваї, сестер Марію і Тересу і ще кілька дівчат.

Дикунки впали на Жаїрине добро, мов зграя гайвороння. Не питаючи нічого власниці, хапали то одне, то друге, приміряли і аж пищали від захоплення.

— Ей, ей! — злякалася Жаїра, вириваючи їм з рук свої речі. — Не можна брати, не можна!

Дівчата здивувалися:

— Ти не даси нам того?

— Ого, дати вам? А мені що лишиться?

— Та ти ж маєш іще того багато!

— Все одно... Але ось щось вам виберу...

Жаїра стала спішно вибирати найгірше ганчір'я, кидаючи його то одній, то другій.

— Е-е, це погане! — вигукували розчаровано дівчата. — Дай оте...

— Не можна!

— Та в тебе ж ще є стільки!

— Не дам! — відрізала Жаїра, притьмом кидаючись усе в'язати до купи.

— І-і-і, та вона деймака! — з острахом вигукнула Агваї, і це зробило величезне враження на інших.

"Деймака" — значить "скупендряга" і серед індіан, надзвичайно щедрих по природі, є чимсь дуже страшним. Тому "деймака" — це найбільше образливе слово, що існує в дикунів, і людина, натаврована ним, стає в оточенні мов прокаженою.

Жаїра ще того не знала, і здивувалася дуже, що дівчата зараз же посхоплювалися з місць і з криками "деймака", "деймака" повибігали одна за одною з оки, не забувши, однак, захопити з собою те, що дістали.

Позапихавши речі в мішок, Жаїра міцно його зав'язала, а тоді й собі побігла за дівчатами, щоб перевірити, чи вони чогось не потягнули. Знайшла їх аж за оселею, де вони сиділи на піску, і, завзято обговорюючи подію, додирали рештки ганчір'я і ділили між собою. Блакитна сукенка, ще зовсім добра, але вже замала на Жаїру, червона спідничка і синя хустина перетворилися у вузькі стяжки, що їх дівчата зав'язували на голову, на шию, на руки і на стан. Тепер черга дійшла до жовтої блюзочки, яка вже розлазилася від старости в руках і не давалася подерти рівно.

Захоплені поділом, молоді дикунки цвіроктіли, аж луна йшла довкола, і зовсім не помітили наближення Жаїри. І лише, коли вона вже стала над ними, враз замовкли, а потім, ніби змовившись, сплеснули в долоні й пурхнули разом до ріки. Там покидали решту ганчір'я у воду і, дивлячись, як воно пливе з хвилями вниз, почали реготати й

кидати навздогінці камінням.

— Ану, хто дожене?! — крикнула Каароба і шубовснула у воду.

За нею поскакали інші, лишивши Жаїру на березі. Сміх, крик і веселий гамір попливли околицею.

А Жаїрі хотілося плакати з досади, що її подарунки не знайшли належного пошанування і зазнали такої сумної долі. Вона думала, що дівчата поховують їх, мов якісь реліквії, а вони подерли й повкидали в воду. Дикунки! Дурні дикунки!

Але, що було найгірше, після того випадку всі дівчата в оселі стали від неї бокувати. Жаїрі не дуже то залежало на приязні з ними, але все ж це було образливо.

Нудьга з кожним днем докучала все більше і ставала нестерпною. Всі були чимсь зайняті, всі щось робили, або розважалися, а вона знову була відбитою від берега. В господі де Лара її відчуженість давалася менше взнаки, бо обов'язки не лишали багато часу на роздумування, ну і, крім того всього, вона таки мала становище. Все ж таки її роля була значна, і без неї не могли обійтися ні пани, ні слуги. А тут вона ніщо. Вона стояла поза обсягом життя в оселі, і воно пливло собі без неї своїм звичайним руслом.

Щоб хоч трохи розважитися, пробувала прясти, пробувала ліпити посуд, але з того нічого не виходило, а навчитися не вистачало терплячки. І Жаїра знову йшла до ріки, годинами мокла у воді, або верталася до гамака.

Та якось то вона піймала Піндобу у відокремленому куточку за оселею, де молода дикунка любовно перебирала надерті з Жаїриних речей стяжки, перекладаючи їх барвистим пір'ям.

— Що робиш, Піндобо? — спитала Жаїра.

Піндоба спочатку дуже злякалася й не могла нічого відповісти, тільки спішно поховала свої забавки до плетеного кошичка.

— Не ховай, Піндобо, — доброзичливо усміхнулася Жаїра. — Я бачила. А гарні стяжки, правда?

Піндоба скривилася, як на плач.

— Взяли й викинули... — промовила з жалем. — Навіщо викинули? Я б поховала і дивилася б...

Жаїра подобріла цілком.

— Не журися, Піндобо, я тобі дам щось гарне, — великодушно приобіцяла Жаїра. — Не думай, що я справді "деймака", тільки ж навіщо давати гарні речі, коли їх не вміють шанувати?

— Дай, дай! — з жадобою і благально попросила Піндоба. — Ти маєш так багато! Ти завжди носиш одягу, а я навіть для свята не маю нічого. Як даси мені гарну спідницю, я одягнуся, щоб мій Батіста вподобав мене ще більше.

Ницість Піндоби викликала в Жаїри почуття презирства, але одночасно і сподобалася їй. Вона побачила, що Піндоба запобігає в неї прихильності, а це лоскотало самолюбство.

Сівши побіч дикунки, Жаїра почала розмову. Говорила про це і те, а накінець, непомітно для себе самої, зійшла на спогади із свого минулого життя. Забувши нараз

усі прикрі його сторони, затужила за ним і уявляла його прекрасним. А що трохи фантазії і брехні нічого не коштували, то вона почала оповідати наївній слухачці справжні байки, не жалуючи барв і красномовности. Вона будувала палаци, ткала найдивовижніші тканини, вигадувала хвилюючі випадки, зараховувала до фактів свої мрії, яким ніколи не суджено було здійснитися. А приголомшена Піндоба слухала її з розкритим ротом і тільки стогнала.

— Жаїро, — обізвалася врешті, — ти мусиш це всім розказати! Ах, які то гарні казки!

І з того дня Жаїра знайшла собі нове зайняття: вона забирала крадькома дівчат, ішла з ними кудись, де ніхто не міг перешкодити, і влаштовувала цілі вистави. Що там були вигадки Анни-Марії супроти її оповідань! Жаїра щоразу знаходила щось нове і, наслідуючи спосіб індіан, починала грати експромтом власні "п'єси". Вона вдавала високородних сеньйор і лицарів, вона походжала павою, падала на коліна, підкочувала очі під лоба, як Анна-Марія, вклонялася низько, вдаючи, що замітає пір'ям капелюха землю, наслідуючи закоханих кавалерів. Дикунки захоплювалися до оп'яніння, хоч і мало що з того всього розуміли, а Жаїра дійшла до того, що сама глибоко вірила у свої фантазії. З них виходило, що вона, тікаючи в ліс, рятувалася від одного багатого й гарного шляхтича, який марне добивався її руки і врешті постановив викрасти її силою. Але Жаїра нібито любила когось іншого, ще багатшого, ще кращого і відважнішого, а тому втекла. Лишила чудовий палац, де постійно гриміла музика, де було повно рабів, дорогих речей і всякого іншого добра, і скрилася в лісі. Тут вона чекатиме свого судженого, що приїде зі своїм військом її шукати. Коли знайде, забере її звідси і дасть ще краще, ще пишніше життя, ніж вона його мала досі.

— Ех, ви! — казала на кінець співчутливо-зневажливо. — Що ви тут бачите? От, коли б ви побували серед білих, ви б тоді зрозуміли, що таке справжнє життя...

Одурманені її оповіданнями, дівчата розходилися мовчки і потім, як неприкаяні, блукали по оселі, сумні й задумані.

І нараз усе це скінчилося.

— Жаїро, — обізвалася несміливо Ірасема, подаючи їй сніданок, — ти забагато говориш з дівчатами...

— А що, не можна? — зухвало подивилася на неї дівчина.

— Татаурана заборонив оповідати про те, що тебе бито канчуками....

Жаїру вкинуло в жар:

— А хто про це говорить?

— Ніхто. Знаю лише я і Татаурана...

— Ну, і я про це не говорю, — з полегшею сказала Жаїра.

Ірасема не відповіла нічого і зараз же відійшла. Але настрої був попсований, і Жаїра вже не шукала своїх постійних слухачок для чергової "вистави". Лягла в гамак і не вставала аж до полудня.

"Господи, яка ж нудьга! — думала, справді нудьгуючи сьогодні ще більше, ніж коли. — Хоч би захворіти, чи що. Та я й так, здається, захворію з того всього. Не витримаю,

не витримаю!"

День був святковий, то ж ніхто до праці не йшов, і в оселі було повно. Напевне і в річці повно, і біля оселі. Не лишалося нічого, тільки лежати в гамаку і сохнути з туги.

Але по обіді несподівано підійшов до неї Татаурана. Був суворий.

— Жаїро, — сказав сухо і неприязно, — хочу з тобою говорити. Може, встанеш і вийдеш зі мною?

Хоч був набузморений і неприязний, втішив Жаїру своїм проханням.

— Ов! — пожартувала і прижмурила очі, ховаючи пустотливі іскорки. — Великий морубішаба щось дуже гнівний, і я його боюся...

— Вийдеш, чи ні? — роздратовано повторив питання Татаурана і нахмурився ще більше.

— А коли ні? — з викликом піднесла голову дівчина, ображена його тоном.

— То я говоритиму тут при всіх, але для тебе буде гірше...

Говорив шепотом, але так грізно й владно, що Жаїра покійно встала. Вже відчувала, що розмова буде поважна, і це її схвилювало. Помітила, що мати й Ірасема дуже уважно за нею слідкують, а це навело на догадку, що Татаурана збирається її сватати. Але таким тоном?! Що він собі, врешті, думає?! Що зробить їй ласку, бо є жалюгідним морубішабою маленького дикунського племені?! І то так владно, так наказуючої

"Чекай же ти! — злобно думала Жаїра, ідучи за ним крок-у-крок. — Я тобі дам сватання! Я тобі покажу таке сватання, що тобі відхочеться на все життя! Ти ще побачиш, з ким маєш справу!.."

Поволі вийшли на те саме місце, де розмовляли перший раз.

— Сідай, Жаїро! — знову наказуючим тоном обізвався Татаурана і сів сам.

А Жаїра, хоч як їй хотілося не послухатися, не могла того зробити, і сіла також. Що за дивна зміна сталася з тією людиною?! Ті самі припухлі дитячі уста, ті самі сполохані, як крила дикого птаха, брови, той самий м'який ніс, але вираз обличчя — мов камінь, і голос має твердість криці.

І це би так він мав її сватати: наказом?! Ну, ні! Ой, ні!

— Сідаю, грізний морубішабо, — легокважно посміхнулася дівчина. — Наказ є наказом. І що далі?

— Слухай, Жаїро, — почав Татаурана, не звертаючи найменшої уваги на її посмішку, — я тобі суворо забороняю плести дівчатам усякі нісенітниці про твоє минуле і про життя серед білих. Розумієш?

Жаїра з дива й несподіванки остовпіла зовсім. Язик кудись утік, а очі, вліпившись у Татаурану, безсилі були відірватися.

— Я при кожній нагоді тільки те й роблю, що доказую людям марність усяких ганчірок і брязкалец, що при їхній допомозі білі купують нашу совість і наші душі, а ти руйнуєш усю мою роботу! — продовжував далі Татаурана. — Дівчата починають дуріти за барвистими сукнями, за блискучими намистами, за якимись скляними палацами, втратили цікавість до всього іншого, покинули всяку роботу і ходять, як тіні. Ти знаєш, до чого це веде? Адже вони — майбутні матері! Гляди, Жаїро! Вважаю на твій молодий

вік і на твою глупоту, а тому покищо дарую. Але щоб це мені було останній раз! Я наказів не повторю двічі, запам'ятай!

Жаїра вже отямилася з дива й несподіванки, але натомість попала у владу злости.

— Ти... Ти... — зашипіла вона, намагаючись підібрати якнайдошкульніші слова. — Чим був, тим і є... Видно, що наука в школах...

— Жаїро!!! — гримнув він і блиснув таким демонічним поглядом, що дівчина відразу замовкла. — Мені зовсім не цікаво знати, що там тобі видно! Говорю з тобою, як вождь племені, до якого належиш, і наказую дотримуватися наказу.

— А коли я не послухаю? — зухвало піднесла голову Жаїра.

— То зараз же скличу раду племені з участю жінок і дівчат і змушу тебе оповісти правду, про яку я досі забороняв згадувати! Досі ніхто в племені не знає справжньої причини вашої втечі, але ти її розкажеш сама!

— Ха! А я мовчатиму, як камінь, і що мені зробиш?

— Що зроблю? Накажу тебе роздягнути догола, щоб усі могли порахувати рубці від ударів нагайкою на конюшні! Правду розповість твоя мати, чи батько. Потім накажу зібрати все твоє ганчір'я і спалити, а всякі там скельця і решту непотребу — викинути в річку. Може, тоді зрозумієш, що не лише раб, а й вільна людина мусить шанувати владу!

Жаїра зблідла, аж посіріла, і її зухвалість заламалася.

— Твоя сила — твоя й правда... — сказала крізь сльози. — О, ти можеш робити зі мною, беззахисною, що лише хочеш!

— Не те, що хочу, а те, що мені наказує обов'язок вождя племені! — поправив невблаганно Татаурана. — Я, власне, повинен був би це вже зробити, але не хочу виставляти тебе, як майбутню дружину морубішаби, а з тим і самого себе, на посміховище підлеглих! Вони мусять шанувати і мене, і тебе.

Жаїра підскочила, мов ужалена.

— Що-о-о?! — спитала, наступаючи з затисненими кулаками на Татаурану. — Що ти сказав?!

— Сказав те, що має бути! — зі спокоєм, в якому пробивалася незламна певність, знизав плечима Татаурана. — Ти, хіба, сама повинна розуміти, що воно так станеться...

Це переходило всякі межі, і Жаїрі мало бракувало, щоб скочити цьому зухвалому морубішабі до очей.

— Що ти собі, врешті, думаєш, дикуне?! — сичала вона, граючи твердими жовнами, що виступили на вилицях. — Що ти собі уявляєш?! Покладаєшся на свою морубішабську владу?! Та я сміюся з неї!... Я...

Але не скінчила, бо тепер скочив Татаурана і, перше, ніж дівчина встигла мигнути оком, скрутив їй руки, вміть поставивши на коліна.

— Стули рота! — вишептав з зловіщим присвистом. — Над Татаураною і своїм нареченим можеш собі сміятися, але до моєї морубішабської гідності — вара!

З болю Жаїра скрутилася гадюкою біля ніг Татаурани, але не здавалася:

— Сміюся, сміюся, сміюся! — повторювала завзято. — Плюю на твоє морубішабство

і на твою гідність! Дикун! Варвар! Собака!

Останнє слово скінчила вже в повітрі, бо Татаурана, як тримав її за руку, так підняв, мов невагому річ, розмахнувся і з усього розмаху жбурнув у ріку. Тоді сам скочив за нею.

Вода в цьому місці була досить глибока, але Жаїра добре плавала, тож зараз виринула на поверхню. Та розлючений морубішаба притиснув своєю важкою долонею її голову і потопив. Потримавши так кілька секунд, витягнув на повітря, щоб дати можливість відітхнути, і знову потопив. Повторював це доти, доки дівчина почала зовсім тратити силу й добре охолола від води, і тоді лише витягнув на берег.

— На перший раз — стільки! — сказав, важко дихаючи.

Більше й не треба було, і злякана та розбита Жаїра вже не казала нічого.

Посадивши її на піску, Татаурана схилився і почав стягати з неї черевики.

— Не руш! — крикнула вона, підгинаючи ноги.

— Повторити купіль? — зиркнув скося.

Не було сумніву, що повторить, а Жаїра вже й так мала досить. Тож уже не протестувала, коли він стягав з неї взуття й викручував воду з кіс та подолка спідниці. Сиділа, здригаючись від холоду й нервового потрясіння, і нараз розплакалася.

— І все ж ти — варвар! — сказала, дзвонячи зубами. — Варвар! Послуговуєшся силою! Але, запам'тай собі, що ніяка сила не допоможе тобі зробити мене своєю жінкою!

— Сила?! — вкрай здивувався Татаурана. — Хто говорить про силу? Сама підеш за мене.

— Ніколи!!!

— Не зарікайся, Жаїро!

— Зарікаюся! Не присилуєш і не вблагаєш мене!

Він ліг так, щоб бачити її обличчя, і, рубаючи слова, як сталевий дріт, сказав:

— Силувати тебе не буду, просити — тим більше. Цього не бійся і на це не надійся. Але ти, Жаїро, — ТИ! — будеш мене просити! Ти будеш іще думати так, як я! Ти ще будеш наперед з моїх очей вичитувати кожне моє бажання, щоб його сповнити! І лише тоді досягнеш чести стати дружиною морубішаби. Інакше — ні! Якщо, — додав раптом зміненим і посумнілим голосом, — ми взагалі доживемо обидвоє до нашого подружжя...

Встав і, не глянувши на неї, спішно відійшов.

— Скинь одягу, Жаїро, і просушися! — крикнув з віддалі. — Не смій повертатися до оселі, як мокра курка, щоб з тебе не сміялися!..

Слухняно роздягнулася, повикручувала усе мокре, порозкладала проти сонця, і сама лягла на теплий пісок. Робила все без розмислу, бо думки її були зайняті чим іншим, а залізна воля чоловіка, що вже відійшов, тяжіла далі над нею. Помимо злості, відчувала своєрідний чар щойно пережитих гострих хвилин. Не могла здавити в собі захоплення перед цією силою, рішучістю, безоглядністю і навіть брутальністю. Татаурана був бестією! Бестією, але імпозантною і захоплюючою. Поступив з нею грубо, варварськи, але зате напевне і не зрікся б її так легко, як той паничик Себастьян, і не допустив би до батогів. Як він сказав? "Не хочу виставляти тебе, як

майбутню дружину морубішаби на посміховище підлеглих! Вони мусять шанувати тебе"... Так говорить справжній лицар і не мнеться, як та ганчірка: "Дівчинко моя кохана, моя маленька, солодка Жарі! Сили небесні проти нас! Я безсильний щось зробити!"

Тьху, гидота!

А от у Татаурані знайшлися б сили, напевно! Цей би оборонив перед десятками Габрієлів, і перед сотнею Маврикіїв, і перед батьківським наказом, і перед братовими умовляннями. Татаурана витримав би і вийшов би переможцем — по сьогоднішньому випадку нема в тому найменших сумнівів!

Або знову: перший казав про одруження, не питаючи її згоди, а другий навіть поставив, як передумову, щоб Жаїра його попросила. Але чому ж його зухвалість не разить? Бо Себастьянові додавало певности його ім'я, його становище, гроші і... її рабство. Татаурана покладався виключно на себе самого, на свої "вальори", як то казала Анна-Марія, а на Жаїру дивився, як на людину, що її мав підняти до свого рівня. Шанував себе не як особу ("Над Татаураною і своїм нареченим можеш сміятися"), а як вождя, і хотів, щоб Жаїра також тією пошаною пройнялася. Сам викручував їй руки і топив у ріці, але напевне нікому іншому не дозволив би її пальцем торкнутися. Бо шанує. Шанує і як свою вибрану і як майбутню дружину морубішаби. Ось що значить бути справжнім кавалером! Спочатку провчити за зухвалість, а потім так дбайливо стягати черевики з ніг, так обережно викручувати воду з кіс і з подолка спідниці... І на прощання не забув пригадати, щоб просушилася. Наказ і дбайливість разом...

Заспокоєна і зігріта сонцем, Жаїра під кінець розмріялася зовсім солодко:

Ех, коли б же він при цих усіх "вальорах" та ще відмовився від своїх божевільних намірів! Вони могли б іще бути щасливими... Навіщо йому, справді, ці дурні ареси й решта дикунів? Що має, остаточно, спільного з ними він, освічений, вихований серед культурних людей, розумний та енергійний мужчина? Чи не краще в тисячу разів зробив би, коли б пошукав собі місця серед білих? Адже білі так радо вітають усіх індіан, що стають по їхньому боці, а такого, як Татаурана, вітали б з подвійною радістю. Ех, коли б же послухав її — вона перепросила б, схилилася б йому до ніг, бажаючи взяти за дружину, дійсно вгадувала б наперед всі його бажання і сповняла б їх. Але думати так, як він? О, ні!

"А з дівчатами треба буде таки розмови скінчити, — думала далі. — Ставати впоперек волі того навіженого дійсно небезпечно. Казав, що не лише раб, а й вільна людина мусить шанувати владу. А Пірауна знову обіцяв цілковиту волю. Волю все робити, згідно з уподобаннями... Га, видно, помилявся... Воля не така, як я собі її уявляла..."

Купно

Вернувшись перед самим вечором до оки, Жаїра застала на своєму гамаку повно свіжих квітів і якийсь невеличкий, але важкий, шкіряний мішечок.

- Що це? — спитала здивовано.
- Від Татаурани... — відповіла їй Ірасема.
- Не потребую! — насупилася дівчина. — Зараз же забори це й викинь!
- Татаурана не казав — я не можу того викидати...
- То я викину сама!..

Зібрала все жужмом, винесла на двір і викинула.

Але на другий день свіжі квіти і таємничий мішечок появилися знову. Мішечок викликав пекуче зацікавлення, але Жаїра постановила не заглядати до нього і викинула його разом з квітами вдруге. Та це нічого не допомогло: свіжі квіти й мішечок з'являлися на її гамаку неодмінно кожного разу, як тільки вона на хвилину виходила з оки. Річ ясна, що тут не обходилося без участі Ірасеми, бо Татаурана здебільша був далеко від оселі, а, коли й заходив до оки, то не дивився на Жаїру. Але Ірасема на всі запити повторювала своє одноманітне:

- Це — від Татаурани.

І, врешті, зацікавлена до скрайніх меж, Жаїра не витримала. Вичекавши, коли ока була порожня, вона спішно розв'язала мішечок і остовпіла: він був набитий золотим піском і самородками, поміж якими виблискували діаманти, зеленкаві евклази, зелені сафіри, блакитні аквамарини й сині смарагди. Камені були сирі, нешлифовані, але добірної величини й найчистішої води. Жаїра на тих речах розумілася досить добре, і їй попросту дух забило, коли приблизно оцінила вартість цього подарунку. Боже милий, оце так подарунок! Він зробив її, Жаїру, багатою людиною, а вона так легковажно кидалася тим багатством, мов торбою з лушпинням!

І вона розсміялася, але зараз же їй схотілося заплакати. І дійсно, сльози рясно побігли з очей. Сміх і сльози, сльози і сміх — з дівчиною почалася істерика. Згортала дорожочинності на купу, припадала до них лицем, реготала від надмірної радості і ридала від такого ж надмірного нез'ясованого жалю.

Потім їй стало страшно: адже хтось може підглядіти і вкрати! Та за такі цінності сотні людей ладні були б поперегризати собі горла! Це ж роками треба гірко напружуватися, намокнутися у воді, нагодувати своєю кров'ю безліч комарів, зазнати сотень смертельно-небезпечних пригод, — і то невідомо, чи зібрав би хоч половину того всього. О, вона знала, якими коштами оплачуються дорожочинні каміння й золото, наслухалася про це досить у домі де Лара!

З гарячковим поспіхом зсипала все назад до мішечка й розгублено заметушилася, не знаючи, куди його сховати. Кожне місце було небезпечне, кожна схованка непевною, і тому постановила взагалі з своїм багатством не розлучатися. Прив'язала до мішечка стяжку, надягнула на ший і так тримала під блюзкою. Було воно незручно, але іншої ради не знаходила.

З того дня втратила зовсім спокій. Вночі прокидалася в тривозі, міцніше притискала до себе мішечок і усміхалася в темін. Ідучи купатись вдень, заковувала свою скарбничку в пісок і, плюскаючись у воді, не відривала очей від того місця, де вона була захована. Ніяк не могла зважитися, щоб висипати все при світлі і, як слід,

посортувати, порахувати, встановити бодай приблизно вартість того, що мала — все боялася, що хтось підгляне, нападе і видере.

Примирившись у думках з Татаураною цілком, більше не скидала квітів зі свого гамака. Знаходила їх незмінно щодня, збирала і ставила у глиняні дзбанки з водою, так що скоро цілий її кутик став подібний до суцільної китиці. Але з Татаураною не могла поговорити, хоч і як хотіла принаймні подякувати йому. Морубішаба ще вдосвіта виходив з оки, давав накази і зникав з групою мисливців на цілий день. Навіть обідати не приходив. А увечорі лишався на площі біля вогнищ і розмовляв з чоловіками до пізньої ночі. Раз тільки застав Жаїру, коли вона міняла воду в дзбанках, глумливо зморщив свого м'якого носа і зараз же вийшов, не сказавши ні слова.

І в Жаїрі почала рости туга за ним. Хотілося поговорити з ним, почути його голос, навіть сварку, хотілося сказати йому так багато, вияснити все, висловити свої думки і спробувати його переконати. Але — що ж? Зачіпати його й кликати набік не личило, а випадкова зустріч не траплялася, хоч дівчина годинами сиділа на тому місці, де вони двічі розмовляли, хоч до пізнього вечора вона ховалася в темному кутку, невідривно дивлячись на молодого вождя. А він сидів у колі чоловіків і все був глибоко задуманий, або сумний. Світло вогнища золотило його смаглу постать і купало її в пурпурах, і особливо тоді Татаурана видавався Жаїрі величним, таємничим, привабливим, а разом і якимсь неприступним. Тепер дивувалася навіть, як це вона могла йому наговорити стільки грубіянських слів?! І от тепер він загнував. Наказує їй класти щодня свіжі квіти на гамак, зробив справжній королівський подарунок, але не дивиться в її бік, не помічає, не хоче бачити.

І Жаїрі ставало подвійно сумно.

Двічі підходила до неї тиха Піндоба, намовляючи вийти за оселю і знову "оповідати казки", та Жаїра гнала її геть, волюючи лишитися насамоті з своїм шкіряним мішечком і снувати власні казки. А решта дівчат, діставши, очевидно, доброго прочухана від суворого морубішаби, ще більше уникала Жаїри і, зустрічаючись з нею, боязко спускала очі.

А в оселі тим часом готувалися до традиційного свята "пробивання вуха", яке проходило з великою урочистістю. Вже кілька днів жінки готували кульки з висмаженої солодкої картоплі й гарбузів, заправлених медом, запікали в меді ж банани, на різні способи приправляли м'ясо й рибу та виробляли всякі інші ласощі.

Напередодні свята героїв — хлопчиків у віці яких 10 років — добре нагодовано й оточено всякими виявами уваги й ласки. А в самий день свята, по звичайній ранковій молитві на окаеті, почалася церемонія: дбайливо розмальовані яскравими фарбами і прибрані у вінки з живих квітів та пер, хлопчики поставали — кожний біля свого батька. З віддаленої оки, ведений по-під руки, урочисто виступав п'яга Аракшо. У своїй білосніжній святковій туніці, що золотилася в проміннях сонця і в хмарах куряви, яка поставала від промітання перед ним дороги, виглядав, як з'ява з потойбічного світу, і викликав до себе мимовільний трепет пошани.

Ставши посередині площі, біля приготовленого для себе місця, положив на землю

знаряддя церемонії і, піднявши руки до неба, довго молився. Потім глянув довкола, випростав свою старечу постать і заговорив:

— Ареси, діти мої! Я знову дочекався того радісного дня, коли зможу ще раз послужити вам, як служив досі, як служили мої батьки вашим батькам і як служитиме хтось, колись із ваших синів вашим унукам. Закони і звичаї племені є вічні: їх лишили нам наші батьки, а ми подбаймо про те, щоб передати їх нашим дітям. Бо нічого не вартий народ, який забуде закони і звичаї предків. Гнів Тупана зітре його обличчя, і зітре його самого з лиця землі. Що вартий куш, коли з нього пообрізувати всі пуп'янки й листя? Що вартий птах, коли з нього повиривати все пір'я? Що вартий тигр, коли йому поспилювати зуби й пазури? Народ без звичаїв і законів — це голий куш, це — обдертий птах, це — обеззброєний звір: у нього нема краси, нема снаги підвестися високо, нема засобу нападати й боронитися. Народ без звичаїв — це тулуб без власного лиця, це — ніщо. Запам'ятайте собі добре слова Білого Крука, бо скоро-скоро його уста стануть холодні й нерухомі, і він не зможе вам більше того нагадувати. І може, сьогодні ті ваші сини, яких переведу своєю рукою в стан отроків, будуть останніми отроками з моїх рук. Хай же не лише вони пам'ятають мене за той біль, хай пам'ятає мене і мої слова кожен з тих, що мене чують!

Після цього почалася суттєва частина свята: Аракшо, вибравши із свого знаряддя одну загострену кістяну паличку, обкинув оком натовп і почав хижими кроками зближатися до Асу, за яким ховався синок велетня — Піра. Асу широко розвів руки, вдаючи, що боронить дитину, хлопчик учепився за батьковий пояс і зі справжнім страхом визирав з-поза своєї кремезної оборони, а піяґа, ставши вміть подиву гідно звинним і бистрим, заскакував то з однієї, то з другої сторони, виблискуючи в сонці своєю паличкою. Врешті зробив цільний стрибок, відірвав Піру від батька, стиснув його колінами й блискавичним ударом пробив йому кінчик вуха, просуваючи в нього паличку. Хлопчик позеленів з болю, сльози виступили йому на очі, але він старався з усіх сил усміхнутися, показуючи, що він уже не дитина і може кпити з такої "дрібниці".

Окаета завирувала від радісних криків і оплесків:

— Піра вже отрок! Піра! — отрок! Піра — молодець — він сміється!

Щасливий Асу обнімав сина, даруючи йому гарного нового лука й пучок стріл, прикрашених перами. А піяґа пішов по другу паличку, на цей раз намірившись на сина Аканґасу. Все повторилося від початку і кінчилося рівно ж щасливо.

— Коли вухо загоїться, — приобіцяв Аканґасу своєму синові, — я тобі застромлю в нього найкращу китицю з пір'я.

— А Пірі? — спитав герой, ледве перемагаючи гримасу болю.

— Йому його батько зробить це також. Усім отрокам. Кожний з вас буде мати найкращу китичку у вусі.

Знаючи, що ніхто не вступиться з окаети, поки церемонія не скінчиться, а по ній усі не понаїдаються, Жаїра крадькома висмикнулася з натовпу й пішла собі вздовж ріки до того місця, яке полюбив Татаурана. Тепер їй ніхто не перешкодить зробити те, що хотіла давно: розглянути добре подарунок вождя.

Сідаючи, все ж розглянулася довкола. Але все було гаразд: на океаті кричали і плескали, або мовчали, видно, спостерігаючи напади Аракшо, і напевне нікому й у голову не приходило відходити від такого цікавого видовища. Можна було спокійно починати.

Жаїра простелила хустину, зняла мішечок і висипала все добро на купку. Тьмянний блиск золота і гострі відблиски кольорового каміння відразу заворожили її, як очі гадини, і дівчина, похилившись над хустиною, сама стала подібна до гадини. Вона впивала в себе поглядом красу дорогоцінностей, а її хижо роздуті ніздрі намагалися вловити ще й аромат мертвих речей, які жадного запаху не мали. Хіба для самої Жаїри. Так, вона чула в них запах волі, сильніший від того, що його навівав напоєний солоними випарами морський простір; вона бачила перед собою багатство, реальніше від того, яке давало "посідання" безкрайого неба, далекого сонця й неозорих лісних масивів; вона тверезо оцінювала кожну крихітку цієї блискучої купки й перераховувала її на матерії, меблі, будинки, худобу, плянтації, рабів. Виходило того не надмір, але все ж достатньо на початок.

Жаїра почала сортувати каміння й відгортати окремо золото:

— Ось за цих два діаманти, — міркувала впівголоса, — можна дістати сорок, або й п'ятдесят рабів. Раби — дешева річ і для початку необхідні. Так, п'ятдесят рабів... Оцих п'ять аквамаринів вистачить уповні, щоб купити теслярське знаряддя, бо ж, насамперед, треба збудувати хату. Бодай невелику і просту... Так... А оце треба було б на меблі... Ну, а далі? Конечно слід би придбати кілька мулів і коней та упряж на них... Далі — знаряддя для праці. Раби мусять мати знаряддя для праці, бо інакше нічого не варті. Коли ж працюватимуть, то дадуть прибуток... Ага, а ще треба наємних наглядачів і майстрів...

Бувши добре обізнаною з господарськими справами, Жаїра міркувала дуже тверезо й незабаром мала вже в голові цілком готовий плян. Коли б знайти десь вигідне місце, то можна було б заложити невелику оселю й урухомити при ній якусь майстерню, наприклад, цукроварню. Само собою розуміється, що в плян входили і плянтації і випас худоби, які не вимагали великого вкладу, але давали добрі прибутки. За кілька років уміло ведена господарка могла б потроїтися. І тоді...

На розстелену хустку зненацька впала тінь і увірвала дальші мрії. Жаїра прожогом згорнула все в купу і злякано обернулася. Перед нею стояв Татаурана, насмішливо зморщивши свого м'якого дитячого носа.

— Як ти мене злякав! — вигукнула дівчина. — Підглядаєш?

— Більше, підслухую, Жаїро...

— Це нечесно.

— Зате корисно, дівчино, і... цікаво. Ти ж знаєш, що я дикун, а дикуни мають інакші мірила на чесність і не вважають нечесним вдовольняти свою цікавість...

Говорив насмішливо, морщив носа, а його тріпотливі брови, що нагадували крила сполоханого птаха, ось-ось збиралися полетіти.

Жаїра змішалася.

— Пробач мені, Татаурано, — обізвалася винувано. — Беру свої слова назад і прошу дарувати мені образу... Хотіла давно про це попросити, але до тебе не можна було підступити...

Татаурана далі іронічно посміхався.

— Що ж це? — спитав. — Серце шляхетної сеньйоріти так раптово зм'якло, відчувши твердий дотик шляхетного металу й каміння?..

Питання було образливе й вимагало зараз же віддати подарунок, кинути ним просто в лице, обурено відвернутися й піти геть. Жаїра добре це знала, але воліла проковтнути образу й не розлучатися з дорогоцінним мішечком, у якому містилися всі її пляни, вся надія на майбутнє.

— Ти зовсім погано думаєш про мене, Татаурано, — сказала сумно. — А я все хочу поговорити з тобою щиро. Сідай...

Татаурана перестав усміхатися і покірно сів поруч.

— Що хочеш мені сказати? — спитав.

— Перше хочу тебе спитати, звідки ти взяв оце? — показала на купку.

— Хо! — зневажливо усміхнувся морубішаба. — Того добра в нас повно в землі й у воді, тільки ми не вміємо з нього користати так, як користають зайди...

— Правда, — зідхнула Жаїра. — Дикуни занадто дурні, щоб розуміти вартість...

— Жаїро! — кинувся Татаурана. — Не смій зневажати народу, з якого походиш! Тільки погана птиця власне гніздо каляє.

— Це не зневага, це — правда, Татаурано...

— Ні, не правда! Можеш по собі міркувати, чи індіани не є навіть мудрішими від білих. Щодо мене, то я в тому найглибше переконаний.

— Тоді чом ж білі мають усе, а ми не маємо нічого?

— Чому? — нахмурився Татаурана. — Тому, що ми досі спали. Тому, власне, що ми такі багаті, як рідко який народ на світі. Тому, що наша земля, наше підсоння і наші праліси дають готово те, на що іншим народам треба багато і гірко працювати. І нас захопив наїзник у сні. Дехто вже прокинувся, а дехто й далі спить, як от ти, наприклад.

— Я?!

— Атож. Ти вже вродилася в рабстві, як те пташеня в клітці, і душа твоя слаба, як слабі крила птиці, що від народження для них немає розмаху, ширшого від тісної клітки. Тебе пригнічує велич свободи, і ти не знаєш, що з нею робити.

— Помиляєшся, Татаурано, я завжди тужила за волею.

— Ні, то ти помиляєшся, дівчино, вважаючи волю за свавілля і за привід чинити так, як тобі подобається. розумієш волю виключно, як свою особисту безпеку й вигоду, тимчасом воля — це, перш усього, боротьба і праця. Ось ти питала мене, чому ми не маємо нічого? А що б ти, наприклад, зробила для того, щоб ми мали?

— Як це?!

— Та просто: щоб на нашій землі були великі міста, школи, церкви, мануфактури й плянтації. Лише збудовані не рабською працею на користь чужинців, а нашими власними руками, на нашу власну користь?

Жаїра зневажливо знизала плечима:

— А що ж би я могла зробити? Це взагалі нездійсниме.

— Щойно ти сміялася з дикунів, Жаїро, а сама ще гірша від найдикішого дикуна. Таж ти вже цивілізована, а таке говориш! Чому нездійсниме? Чому для нас неможливе те, що можливе для інших? Чому індіанці можуть коштом своєї рабської праці збагачувати загарбника, а не можуть працювати самі для себе?

— Чи я знаю? — нетерпляче потрусила головою дівчина. — Навіщо питаєш мене про це все?

— Питаю, бо хочу, щоб ти думала, — відповів Татаурана, і голос його відразу стверд, а брови різко заламалися. — Ти не дала мені скінчити першої розмови, не бажаючи навіть нічого слухати про тотальну війну. Ти уявляєш собі, що по такій війні наступить руїна і пустеля, по якій блукатимуть канібали з тангвапемами в руках. А я хочу цією тотальною війною вичистити нашу землю від паразитів і на розчищеній землі збудувати нову державу.

— Держа-а-а-ву?! — аж злякалася Жаїра.

— Так, Жаїро, державу! — твердо хитнув головою Татаурана, ще більше заломивши брови. — Історія знає великі держави, збудовані далеко дикішими народами як індіанці, а ми вже не всі поголовно дикі. Є вже багато серед нас і цивілізованих і навіть освічених. Треба лише скинути чужинецькі кайдани, треба нашу розхристану силу загнуждати і скерувати її в одне русло. Треба поставити перед нашим народом велику мету і змагати до неї, не зважаючи на жертви і труди, яких вона вимагатиме.

Хвилювання перехопило дівчині віддих, і вона злякано розплющила очі.

— І ти б?.. — почала з забобонним страхом, але не могла скінчити.

— Злякалася? — усміхнувся Татаурана. — Я ж казав, що твоя душа слаба, як крила птиці, родженій в неволі, і ти не розумієш величчї свободи. А я — ех! Я відчуваю часто таку снагу, таку силу, що, коли б мені знайти лише якесь опертя, то, як сказав мудрець Архімед, перевернув би землю догори коренем!

Схопився на рівні ноги, широко розкинув руки й хижо роздув ніздрі.

— Ех, Жаїро! — вигукнув оп'яніло. — Коли лише частина племен об'єднається для початку під моє берло, щоб лиш роздмухати пожежу тотальної війни, ми скоро станемо силою, яку інші держави шануватимуть. Ми відкриємо порти для чужих кораблів, бо маємо чим торгувати. Ми спровадимо найкращих майстрів і мистців з усього світу, ми повідкриваємо школи, побудуємо величаві храми! Ми матимемо власну флоту, власне військо і власні зброївні, так що вже ніхто не відважиться на нас нападати, і ніхто не посміє ділити нашу землю, мов круки жир!

І молодий вождь, зринувши душею у піднебесні висоти, накреслював запальними словами візії прекрасного майбутнього своєї землі. Промовляло з нього святе надхнення, незламна віра й непереборне бажання чину та посвяти. І в цей момент Жаїрі здавалося, що бачить перед собою казкового лицаря, здатного справді перевернути землю догори коренем, бачить героя, для якого ніщо не стане на перепоні. Пірвана владою його запалу, вона й сама вже була переконана, що станеться

саме так, як казав Татаурана. Вона вже бачила його в авреолі слави володаря великої держави, а себе — королевою, до ніг якої схиляються тисячі власних підданих і найвизначніші достойники з усього світу. Якою ж мізерією в порівнянні до того були її недавні мрії над розстеленою хустиною, чи давніші, що не сягали далі від бажання — стати дружиною якогось жалюгідного бандейранта! О, Татаурана правду сказав, передбачаючи, що вона його ще сама проситиме взяти її за дружину, що вичитуватиме з його очей кожне бажання! Бо хіба ж не варто? Вона згодна його навколішках благодати, ноги йому мити, щоб лише зійшов із своєї висоти до неї, щоб узяв за дружину і посадив побіч себе на троні!

— Чи ж тоді схочеш мене за дружину? — мимовільно зірвався вголос у неї з уст болючий сумнів.

— Коли? — ніби прокинувся із сну Татаурана.

— Коли все піде так, як ти передбачаєш.

Татаурана витверезів цілковито і, ставши перед Жаїрою, впер у неї гострий, як риб'ячі ості, погляд.

— Та ти ж зарікалася, що не будеш моєю жінкою.

— О, Татаурано! — винувато вигукнула дівчина і простягнула до нього благально руки. — Даруй мені, прошу тебе ще раз! Я ж тоді ще того не знала...

— Чого не знала?

— Що ти скоро станеш володарем держави.

Татаурана похилив голову й сумно посміхнувся.

— Занадто забігаєш вперед, Жаїро, — сказав гірко: — Я взагалі не знаю, чи ми збудуємо державу, а, як і збудуємо, то не так скоро.

— Коли?

— На це потрібні десятки років, дівчино...

Жаїра вражено відкинулася назад, бо в її очах Татаурана раптом змалів, змізернів і з героя-лицаря та з казкового королевича став знову лише вбогим морубішабою маленького племені.

— Ха-ха-ха! — силувано розсміялася вона, вкладаючи в свій сміх всю силу іронії, на яку лише могла здобутися, щоб помститися на цьому жалюгідному дикунові за щойно зазнану облуду щастя. — Ха-ха-ха! Ти чудово вмієш розказувати казки, Татаурано! Тобі можуть позаздрити не лише дикуни з пралісу, а навіть і фахові блазні з аристократичних дворів... Дякую тобі, що розвеселив мене... Може розкажеш ще щось? Ха-ха-ха!

Густі брови вождя грізно збіглися над переніссям, позаломлювалися круто посередині, і більше не тріпотали, а припухлі дитячі уста розтягнулися в тонку сіру риску.

— Чому б і ні? — вклонився він рівно ж ґалянтно, як і насмішливо. — Придворний трубадур її божественної милости королеви лісу Каа, яка, до речі, з браку власного двору, мусить вдовольнятися гостинністю тростяної індіанської оки, — все є на наказ своєї володарки... На цей раз смиренний слуга і трубадур збіглої рабині з

порубцьованою батогами спиною просить милостивої ласки — послухати легенди про Таїну-Кана — "Зоряного Мужа" в надії, що її божественна величність зволить великодушно дарувати брак гітари, по яку треба би було бігти до оселі, а якої в оселі немає і на якій, з рукою на серці, трубадур не вміє грати...

Кланявся, прикладав руку до серця й зовсім ошелешив Жаїру гротескно-вишуканим стилем.

— Божественна Каа зволить послухати...

Ще тоді, коли індіанське плем'я каража не вміло обробляти землі й живилося рибою, звіриною та дикими овочами, жило собі одне подружжя, що мало дві доньки. Одна називалася Іамеро, а друга — Денаке. Іамеро була старша і любила, щоб усі хвалили її красу, а Денаке соромилася своєї зовнішності, бо уважала себе дуже поганою. Старша мріяла про надзвичайного чоловіка, а молодша годилася одружитися з кожним, хто мав би добре серце і дбав би про майбутню родину. .

Кожного вечора, коли сходила темінь і вкривала землю, Іамеро сідала перед окою і посилала свої мрії до зірок, що висіли високо в синьому небі.

"Дивися, тату, — казала вона, — там є Вечірня Зірка. Як вона чудово блищить у своєму тремтячому промінні! Я хочу, щоб вона була моєю! Я хочу одружитися з нею!"

Батько тільки сміявся з чудного доччиного бажання і казав, що ще ні один смертний не досягнув зорі. А тут раптом Вечірня Зоря мала б зійти на землю, щоб вдоволити примху вередливої дівчини!

Та Іамеро не слухала батька і щовечора вперто простягала руки до Вечірньої Зірки, бажаючи її зійти на землю.

І от глибокої ночі, коли вже всі спали, здалося Іамеро, що хтось є поруч неї в гамаку. Вона схопилася і закричала злякано:

"Хто ти є і чого хочеш від мене?!"

Глибокий таємничий голос відповів їй:

"Я є Таїна-Кан — Вечірня Зоря — до якого ти давно посилала свої думки. Я зійшов на землю, щоб вдоволити твоє прохання і стати тобі чоловіком".

Зараз же повставали батьки Іамеро й сестра Денаке, неспокійні, повні очікування та здивування, і, поспішаючи одне поперед другого, розпалювали багаття, щоб при його світлі краще придивитися до небесного гостя.

А коли вже вогонь розгорівся, наступило велике розчарування: Таїна-Кан, що стояв серед них освітлений вогнищем, виявився старим-престарим чоловіком. Його волосся було біле, як бавовна, його плечі — зігнуті, його шкіра — в'яла й поморщена. Бо мав Таїна-Кан довгий вік і міг сяяти лише з неба.

Іамеро гірко розчарувалася, заломила над головою руки і закричала із злобою:

"Не хочу тебе за чоловіка, хоч би ти й тисячу разів був Вечірньою Зорею! Я краще почекаю, поки мене посватає гарний юнак каража!"

Мовчки обернувся Таїна-Кан, відступив від гамака гарної Іамеро й попростував до виходу.

Але Денаке, що все бачила й чула, і якої серце було повне м'якості й доброти,

кинулася за гостем, зупинила його і сказала:

"Не йди, добрий Таїна-Кане! Коли моя сестра не хоче тебе, — дивись! — я готова з тобою одружитися, хоч і не є такою гарною, як Іамеро!"

Вражено підніс голову Таїна-Кан і здивувався дуже, побачивши велику доброту дівчини, і відразу погодився лишитися.

Зараз же на другий день Таїна-Кан сказав своїй молоденькій дружині:

"Я тепер твій чоловік і мушу працювати, щоб ти не терпіла голоду. Буду вирощувати плоди, яких каража ще не знають. Піду".

"Я хочу також іти з тобою!" — крикнула зараз же Денаке.

"Ні, — заперечив Таїна-Кан. — Ти жінка і мусиш лишатися вдома. Але ввечері, коли я, втомлений цілоденною працею, вернуся додому, ти повинна мене розважити й освіжити своєю ласкою".

Слухняно замовкла Денаке, шануючи волю свого чоловіка.

А Таїна-Кан пішов до ріки Арагвая, зайшов глибоко в її воду й заговорив до хвиль, що бігли повз нього:

"Ви, — сильна і чиста вода, — допоможіть мені! Я старий і немічний, але маю молоду і люблю дружину, яку мушу прогородувати".

І хвилі відповіли так:

"Пірни на дно, Таїна-Кане. Там ти знайдеш насіння, з якого виростиш плоди, що їх ще досі плем'я каража не знало, а вода змиє з тебе старість і верне тобі юнацьку молодість і красу".

І зробив Таїна-Кан так, як сказали хвилі, і виніс із дна ріки повні жмені насіння, а, відчувши в собі велику силу, зараз же взявся рубати дерева, приготівляючи землю під майбутнє поле.

День схилився до вечора, а Таїна-Кан усе не приходив, і на Денаке напав страх. Вона боялася, щоб із старим чоловіком не сталася якась лиха пригода, і побігла його шукати.

Та яке ж величезне було її здивування, коли на свіжообробленому полі вона побачила не старця, а гарного юнака, високого росту, повного життя і сили. Його шкіра була мистецьки розмальована фарбою уруку, його голову, руки й ноги прикрашали чудові вироби з барвистого пір'я.

Побачивши так зміненого свого чоловіка, переповнена щастям Денаке кинулася в його обійми. А він був щасливий її щастям і її турботою про нього.

Коли вони повернулися додому, горда Денаке показала нового Таїну-Кана своїм рідним.

Однак, коли Іамеро побачила цю чудесну перемену, вона стала цілком хворою від заздри й закричала:

"Таїна-Кане, ти належиш мені! Що ти маєш спільного з Денаке?! Згадай собі, що ти зійшов з неба на моє бажання, а не на бажання моєї сестри!"

Але Таїна-Кан відповів твердо:

"Замовчи! Це правда, що я прийшов на твоє бажання, але ти мене відкинула. Мене

прийняла Денаке. Вона любить мене, і я залишуся з нею назавжди".

Ця відповідь дуже вразила горду Іамеро. Вона з розпуки підскочила високо вгору й жахливо крикнула. Але, коли ноги її знову торкнулися землі, на її місці з'явився невідомий птах, який кричав далі з тією самою силою. І його голос був так повний самотності й жалю, що кожний пізнав би крик розбитого і викиненого з душі серця Іамеро.

Денаке і Таїна-Кан щасливо жили до самої смерти, і власне від Вечірньої Зорі навчилися каража вирощувати овочі й збіжжя. А з гордої Іамеро лишився нічний птах урутан, який і досі лякає праліс своїм розпучливим, зловісним криком.[\[18\]](#)

— Така є легенда про Зоряного Мужа, Жаїро, — скінчив тихо й сумно Татаурана. — А ти подумай над нею — може, вона тобі дещо скаже...

У Жаїри пропала охота до кпин і сміху. Вона сиділа нахмурена й зосереджена, розв'язуючи загадку: чи доля судить Татаурані перемену в Таїну-Кана, чи ні? Щождо себе, то вона не була ніжною і доброю Денаке, ні!

Татаурана зрозумів її й насупився знову:

— Я не Таїна-Кан, Жаїро, не чекаю чуда у хвилях Араґваї і не маю нічого, крім відважних плянів на майбутнє і великої любови до тебе. Люблю тебе, дівчино, з першого погляду, і ця любов, мабуть, буде довшою від мого життя. Я покохав тебе раніше, ніж ти собі на моє кохання заслужила, але одружуся з тобою лише тоді, коли ти станеш гідною його і кохатимеш мене в рівній мірі, як я тебе. Запам'ятай собі, що хоч я тільки скромненький собі морубішаба малочисельного дикунського племені, — мої вимоги до дружини не є нижчі, ніж би вони були, коли б мою голову прикрашала не пір'яна, а золота корона імператора. Мені потрібно такої дружини, яка б погодилась зі мною йти крізь вогонь і смерть, не чекаючи заздальгідь винагороди.

— Чому говориш стільки про кохання й одруження?! — роздратовано обізвалася Жаїра. — Чи ж я тобі накидаюся?

— Сьогодні, Жаїро, мало вже до того бракувало...

— Ти нахабний! — скипіла дівчина, з силою вдаряючи рукою об землю.

— Зате правдомовний, — холодно відповів Татаурана. — За оцей викуп, — вказав зневажливо рукою на розсипані дорогоцінності, — ти змінила гнів на ласку, і напевне небагато треба, щоб купити тебе цілу. Бо ти ж і досі лишилася тільки рабинею — річчю, що продається і купується разом з тілом, ласкою, покорою і коханням... А я хочу бачити тебе людиною і вірю, що побачу. Коли відчуєш у собі зміну — прийди до мене. Я дам тобі справжнє життя, справжнє кохання і справжнє щастя, дівчино...

Вклонився і спішно відійшов до оселі, звідки вже розходилися веселі вигуки, які свідчили, що церемонія скінчилася і почалася забава.

Заклочений спокій

На ньємонґабі врешті постановлено вислати послів до різних племен, щоб схилити їхніх вождів до війни проти займанців. Аресів було мало, тож виділили три

післанництва, по три мужі в кожному. Одне з них очолив Мадіаї, друге — Кумаже, а третє — Пірауна. З ними виходило ще інших шість вояків, у тому числі Асу й Арусаві. Посли мали домовитися з морубішабами племен гварані, тінгві, тупінінкві, шавантес, а головнo — з найбільш численними в тих околицях каріжо. Від успіху місії залежало все.

Напередодні виходу в дорогу Пірауна цілий вечір просидів з дружиною й донькою, бо останнім часом працював так наполегливо, що майже їх не бачив.

Сабія плакала й бідкалася, а Пірауна її потішав:

— Не побивайся, Сабіє. Чи ж то мені вперше доводиться відлучатися?

— Не вперше, — хлипала Сабія, — але тоді я була між своїми людьми...

— Між своїми? — нахмурився Пірауна. — Чи ж ареси тобі чужіші, ніж були раби сензалу? Таж ти тут ніби в своїй родині.

— Могла б і справді бути в родині, коли б лише Жаїра схотіла... — заводила далі хитра жінка, схиляючи розмову до предмету, який її давно непокоїв.

Пірауна зиркнув на доньку, донька на нього, але обидвоє змовчали. А Сабія, не дочекавшись потрібного їй слова, заговорила одвертіше:

— Такий гарний юнак той Татаурана і вождь племенн — був би найкращим чоловіком для Жаїри. І він її так любить, а вона ним помітує*...

Пірауна лише зідхнув: що ж він міг зробити? Не було закону — силувати дитини до шлюбу з тим, з ким вона не хотіла, а Жаїрі він з малих літ нічого не наказував. Мав би наказувати тепер? Таж усе одно не послухала б ні доброї ради, ні тим більше наказу! І Пірауні цей шлюб був би дуже бажаним, бо Татаурана йому припав до серця від самого початку. Але що з того?

Жаїра гордо копилила губи, а Сабія, присунувшись ближче, заговорила шепотом, боязко оглядаючись, чи хто не підслухує:

— Казала мені Ірасема, що Татаурана знає місця, де є золото й безліч блискучих камінців... Коли б лише хотів — ареси назбирали б йому того цілі вози... Нехай Жаїра полюбить його і намовить, замість того, щоб воювати, збирати камінці й золото. З тим можна добре жити, а з війни що? — саме лише нещастя...

— Гей, жінко! — розсердився Пірауна. — Як бачу, то рабство навчило тебе саме того, чого не повинно було навчити! Рада, що сама видерлася з нього, то про інших тобі байдуже?! Ситим життям, що його дадуть камінці й золото, будеш щаслива? Рабство не навчило тебе нічого більше, крім пізнавання вартости камінців і золота?!

Довго ще гримав Пірауна, і Сабія, зіщулившись від непривичного гніву чоловіка, смиренно мовчала. Мовчала й Жаїра, але тому, що слова матері її глибоко схвилювали.

То Татаурана знає місця дорогоцінних покладів! Недаром же казав, що "того добра в нас повно в землі й у воді"! Недаром же й подарунок їй зробив такий! І, замість того, щоб, не гаючи часу, запрягти своїх аресів до корисної роботи, він видумав якусь божевільну війну смерті! Для чого та війна? Для чого та дурна якась держава, коли і без неї можна прекрасно жити? А він збирається присвятити своїм божевільним плянам цілі десятиріччя! Та навіщо йому ті пляни, якщо він здійснить їх, коли вже буде

дідом, або й взагалі не доживе? Таж може загинути на самому початку війни! А з ним пропаде й таємниця. До того не можна допустити! Сабія, хоч і дурна, але хитра, і добре радить: Татаурані не треба відкидати. Навпаки, його треба приласкати, задурманити, скорити своїй волі й примусити робити так, як хоче вона, Жаїра. Він же любить її. Він навіть і Жаїрі подобається. Пішла б за нього з такою ж приємністю, як і за Себастьяна, коли б він тільки погодився чинити її волю. Треба бути мудрою і вжити всіх заходів, щоб його перехитрити. Шкода, що вона того раніше не довідалася, і тепер трохи запізно, бо ж посли завтра виходять. Але, може, з їхньої місії ще й нічого не вийде? Зрештою, час ще є і треба починати...

На другий день, оселя аресів, шумно й сердечно розпрощавшись з послами, вернулася до свого привичного укладу життя. Вся робота тепер велася під знаком підготовки до війни. Тому особливо запопадливо в'ялилося м'ясо з впольованої звірини, сушилися великі запаси риби, заготовлялося балабушки з сушеної мандьоки, сушилися банани, збиралися лічнічі зела, робилися великі запаси стріл, шнурків, кошів і т. д.

Татаурана тепер був ще більше зайнятий, як раніше, а може попросту навмисне вишукував собі додаткову роботу, щоб не стрічатися з Жаїрою, і дівчина навмисне силкувалася звернути на себе його увагу. Вона вже навіть бралася поважно до роботи при боці матері та Ірасеми, але все ж часто відривалася, ішла собі на берег ріки, квітчала голову й залюбки довго дивилася на свою відбитку у воду. Укладала волосся так і сяк, робила всякі гримаси, ставала в різні пози — все зважувала силу свого чару.

І якось то, коли вона так любилася сама собою, в оселі зчинився незвичний галас. Покинувши своє зайняття, Жаїра побігла до ок і застала на площі групу чужих людей, що стояли пов'язані під охороною аресів. Виявилось, що мужі, які ловили рибу, зауважили в ріці два човни з чужинцями, а що уважали себе вже на воєнній стопі з білими, половили їх і привели до оселі.

Один з полонених був білим, дослівно білим, — ясним бльондином з блакитними очима, з червоним від сонця обличчям і облупленим носом. Мав років з п'ятдесят і скидався на пузатий дзбанок, вбраний в зелену куртку, зелені штани і прикритий широкою покривною великого капелюха. Йому товаришило кілька мішанців і кілька справжніх індіан — усіх разом дванадцять чоловіка.

Повідомлений про подію, з окі вже виходив Татаурана у пишній аканг'атарі^[19] і з пірначем* у руках, а на площі зібралися жінки, діти й частина тих мужів, що була поблизу.

Бльондин, як по всьому було видно, головна особа серед бранців, тримався спокійно, а його ясні очі дивилися ласкаво й смирно. Решта ж його супутників, навпаки, зраджувала великий страх і стояла, боязко зиркаючи на аресів.

Взаємні оглядини тривали досить довго, але, видно, білому набридла мовчанка, і він звернувся до одного з мамелюків, узутого у чоботи з рапози, що в тих часах було свідоцтвом відповідальної служби.

— Перо, — сказав білий ламаною еспанською мовою, — спитай вождя, чому його люди напали на нас, коли ми не робили їм ніякої шкоди?

Мамелюк, загикуючись і плутаючи слова від страху, переказав питання Татаурані. Але той зігнував його і продовжував міряти в'язнів сердитим поглядом. Ті щулились перед його очима, ховалися один за одного й переступали з ноги на ногу.

— Він не хоче відповідати? — спитав білий.

— Боюся, шляхетний пане, що ми потрапили в руки племен жес, які не розуміють мови тупі-гварані[20]. — відповів на дикому жаргоні Перо. — І це найгірше, що могло статися, бо жеси не лише найдикіші й найжорстокіші серед усіх племен, а на додаток і канібали.

Татаурана згідливо всміхнувся.

— Не плети дурниць, мамелюче! — сказав чистою еспанською мовою. — Канібалами є такі, як ти. А ми — християни племені арес, і по-еспанському я говорю краще від вас обидвох.

Його відповідь зробила потрясаюче враження, як на білого, так і на невдалого перекладача, і вони обидва стояли довгу хвилину з повідкритими ротами.

— Оце так несподіванка! — лунко засміявся білий. — Чому ж тоді не відповідаєш на питання?

— Чужинче, — холодно зауважив морубішаба, — не забувай, що господар тут я, а не ти! І зараз не ти, лиш я питаю: хто ви і чого тут шукаєте?

Білий не образився і не злякався і, лишаючись незмінно добродушним, охоче відповів:

— Я, морубішабо, є вченим лікарем, філософом і дослідником... Не знаю, як тобі ці слова пояснити... Перо, поясни морубішабі, що я пишу книги, — звернувся він до перекладача.

Але перекладач показався безсилим вияснити речі, в яких він і сам нічого не розумів. Татаурана дивився то на одного, то на другого, і ледве стримував іронічну усмішку.

— От, пригода! — клопотався білий. — Як би це тобі пояснити? Я дуже слабо говорю по-еспанському...

— А по-португальському? — усміхнувся Татаурана, зморщивши носа.

— Ще гірше, — признався білий.

— Ну, то говори латиною, — порадив вождь. — Латину певне знаєш.

Гість розгубився остаточно й закліпав очима:

— А ти звідки латину знаєш?!

— Не питай! Зараз я питаю! Говори далі...

Але спантеличений гість від здивування довго не міг знайти слів і лише крутив головою. Врешті щиро й сердечно розсміявся.

— Нічому не треба дивуватися, — зійшов він на латину, — але все ж не дивуватися не можу. Та, насамперед, попрошу тебе, морубішабо, звільнити нас із пут. У мене вже руки потерпили й у моїх людей напевно теж. Ручу тобі за всіх, що ніхто не повтікає, ані не почне битися.

Татаурана дав знак — і полонених умить розв'язали.

— Акангасу, — покликав він, — бранців нагодуйте, але нікуди не відпускайте. Все забране в цих людей зложіть на купу й накажіть дітям, щоб не зачіпали. На тебе, Акангасу, покладаю відповідальність.

Потім звернувся до гостя по-латині:

— Тепер говори. Можеш сісти, бо твоїх слів ареси однаково не розуміють.

— Ага, — догадався гість, — то у вас промовець мусить стояти? Гарний закон! Тож і я стоятиму, бо все шаную закони дому, в якому буваю гостем, хай і невільним... Отож, насамперед, складаю тобі, достойний морубішабо племені аресів, вислови моєї щирої пошани, і вам, шановні мужі, як господарям цієї землі...

Білий вклонився спочатку Татаурані, а потім аресам.

— Що він робить? Що він каже? — спитали індіани.

— Хіба ж не бачите? Вітає вас, — відповів Татаурана. — Не перешкоджайте. Хай говорить. Я вам потім оповім усе, що він скаже. Продовжуй, — звернувся до гостя.

— Називаюся Гілерме Пірсон, — представився бльондин, — і походжу з Голляндії. Коли ти, морубішабо, знаєш латину, то знаєш і про Голландію. Не потребую тобі того пояснювати. Знаєш, може, і те, що голландці вже чверть століття воюють за землі, захоплені на півночі Бразилії. Але я до них не належу. Мене не цікавлять війни, я не женуся за багатством і нікому не роблю ніякої шкоди. Я, як уже сказав на початку, тільки вчений. Правда, я збираю скарби, але від того ні ваша земля, ні ваші люди не збідніють. Мене цікавлять скарби, яких не можна забрати в міх і вивезти: ваша земля, її населення, фавна, флора, звичаї, мова, земні багатства. Ці останні самі по собі для мене не представляють вартости, але я хочу знати, чи вони є і які є. Зате ваші намиста, вироби з пір'я, дерева й глини варті багато. Того я маю досить у міхах, але все воно виміняне від індіан за інші речі, або одержане в подарунках. Я не воюю ні з ким, і зброю, що її твої вояки відібрали у нас, ми вживали для оборони від хижих звірів і ніколи проти людей. Мені вже не вперше доводиться бути бранцем, але все завжди кінчалося мирно: індіани, розпитавши нас, хто ми і чого шукаємо, відпускали нас приязно, ще й давали різні пам'ятки, як рівнож помагали шукати дороги далі. Думаю, що й з вами ми розстанемося приязно, бо ж, повторюю, ми не завойовники й не бандейранти. Ми — мирні люди. Ці провідники й помічники, що є зі мною, служать мені за плату. І, коли вже говорити, що хтось винен, то вони — найменше.

Татаурана помовчав хвилинку і сказав:

— Про те, що з вами робити, мусимо увечері домовитися на раді племені. Покищо ж будь гостем і сідай. Ареси, — звернувся до своїх підвладних, — небезпеки нема.. Увечері збираємо ньємонґабу і поговоримо. А тепер хай кожен іде до своєї роботи.

Наказ підняв усіх з місць, хоч і видно було, що люди радо б сиділи ще далі з цікавості. Але наказ був наказом і ніхто не думав перечити. Всі порозходилися, і на площі лишився лише Татаурана з Пірсоном, а за найближчою окою причаїлася ще й Жаїра, жадібно прислухаючись до розмови, якої не розуміла.

Незабаром з'явилася Ірасема в супроводі Сабії, обидві з тацями в руках. Поставили

перед чоловіками м'ясо, кукурудзяний корж, варені яйця диких качок, гарапу для пиття і мовчки відійшли.

— Будь ласка, — запросив Татаурана.

— А-га-га! — затер вдоволено руки зголоднілий гість. — Нарешті бачу перед собою справжні докази ласкавості. аресів! Отже, почнемо "з яйця", як казали римляни, дорогий приятелю...

— Почавши "з яйця", — стримано відповів Татаурана, — ми не є приятелями, пане[21].

— О, — живо відгукнувся Гілерме, надбиваючи яйце, — мені сумно це почути, і я лише хотів би знати, чого від мене вимагаєш, морубішабо, щоб цю ласку досягнути?..

— Усі ви були б найбільшими приятелями, коли б залишили нашу землю і нас у спокої...

— Справді? Я думаю, що тоді ми були б просто незнайомими.

— Незнайомі добрі бодай тим, що не можуть бути ворогами...

— Ну, так. Але приятелі мусять бути знайомі. З цим мусиш погодитися, морубішабо.

— Ех, шляхетний пане, граєшся словами! Ти хіба знаєш, про що говорю...

— Знаю, морубішабо, — хитнув головою Гілерме, запихаючи в рота яйце: — вважаєш поспіль усіх білих ворогами...

— Хіба не слушно?

— Слушно, звичайно, але не завжди: я, наприклад, не є вашим ворогом, а приятелем.

— Неправда! В найкращому випадку ти є просто непроханим гостем. Але, приглянувшись ближче, і ти є ворогом, хоч, може, і сам не знаєш, що робиш нам шкоду.

— Я?! — мало не вдавився яйцем Пірсон. — Чим?

— Тим, що своїми дослідженнями і своїми публікаціями підсилюєш цікавість усяких пройдисвітів до нашої землі. А для нас вони потрібні, як лихе повітря...

— Бачиш, морубішабо, — вперше зніксовів Гілерме, — в тому лише частина правди, бо пройдисвіти, як ти кажеш, приїхали сюди раніше, ніж з'явилися мої писання про вашу землю, а я приїхав вже промощеною дорогою.

— Так, — хитнув головою Татаурана, — ти скористався виваленими дверима й навіть не завдав собі труда подумати, чи господарям буде мила твоя гостина й твоя цікавість. Ти увійшов у пограбований дім разом з розбійниками. Не зайнятий безпосередньо грабунком, ти маєш можливість винюхати те, чого розбійники, може, ще й не помітили, і збираєшся потім оприлюднити всі цікаві спостереження та вказати грабіжникам на ще не пограбовані скритки. Роля, погодься, не дуже то почесна...

Пірсон змішався остаточно.

— Несправедливо закидаєш мені нечесність, морубішабо, — сказав насупившись. — Ваша земля — відкрите поле, де нема господаря, чи, вірніше, де, що не крок, — то інший господар. Тут нема в кого питати дозволу на відвідини, і єдине, що може гість робити — старатися, щоб з кожним бути в згоді.

— Як з господарем, так і з грабіжником? — іронічно спитав Татаурана.

— Тут уже господарі в значній своїй кількості помирилися з грабіжниками, а навіть поріднилися з ними, — відпарував Гілерме. — Як же в тому всьому можна розібратися, коли маєте вже кілька поколінь мішанців?

— Щодо мене, то я б розібрався дуже скоро, — злісно відповів Татаурана: — всіх мішанців разом з їхніми батьками вигнав би за воду, а решту винищив би, — і був би спокій.

— Це легко сказати, морубішабо, можна навіть і зробити. Але чи буде воно справедливо? Чим, врешті, ті бідні мішанці винні?

— Коли б'ємо гадину, не питаємо, чи це справедливо і чи вона винна...

— Людина не гадина, морубішабо...

— Буває гірша...

— Буває, але не завжди. Все ж вона створена по образу і подобию Божому, має душу, в основі якої, крім злого, лежить і добрий початок. Людину все можна переробити на краще.

— Довга робота...

— Правда, довга. Тому краще без мороки попросту вбивати, ні? — зійшов і собі на іронію Пірсон.

Тепер зникнув Татаурана і не знайшов ніякої відповіді. А гість дивився на нього своїми добрими очима, і в них малювалося щире співчуття.

— Знаю, що мішанці залляли багато сала за шкуру своїм рідним братам по материнській лінії, — продовжував він, — але ви ще не розумієте всієї важливості місії, яку вони відіграють у майбутньому. Ставши на початках правою рукою загарбника, ті самі мішанці пізніше стануть згубою для нього.

— Згубою загарбника станемо ми! — вдарив себе в груди Татаурана. — Ми не будемо чекати на те далеке майбутнє, в якому мамелюки схотять відігравати якусь там роль! Признаюся тобі щиро, що метою мого і мого племені існування є — позбутися чужинців та мішанців з нашої землі!

— Сказавши одверто, морубішабо, не вірю в успіх таких намірів, але й не відмовляю тебе від боротьби. Навпаки, скажу тобі: борись! Борись, бо лише в боротьбі витворюється нація. Ви, індіани, покищо не є нацією. Ви — покищо окремі роди і племена, що не мають не тільки спільної, а взагалі ніякої мети. Ви — сира, безформна глина, ви — тісто без закваски, ви — сила, яка взаємно себе поборює і у висліді дає слабкість. І щойно ворог дасть вогонь, який випалить глину, дасть закваску, яка зрушить тісто, виробить форму національного тіла і скерує його дію в єдине річище. Якщо... Якщо ви зумієте зробити історію вчителькою свого життя. Ваша історія складається своєрідно. Ви не маєте ворога під боком. А такий сусідній ворог є завжди найстрашнішим. Найстрашнішим тому, що, сидячи міцно корінням у власному ґрунті, запускає безнастанно свої хижі парості в сусідні городи і глушить у них все живе. Ваш ворог далеко, і він не такий страшний. Щоб напастувати вас, він мусить відриватися корінням від рідного краю, а це раніше, чи пізніше приведе до остаточного зриву з ним, до зради

своєї батьківщини, до переродження. Згадай собі гунів, згадай фенікійців: що з ними сталося?

— Я ще раз кажу: задовго чекати! — понуро бовкнув Татаурана. — Земля конає у вогнях, в крові, в рабстві, в кайданах, а ти говориш про переродження!..

— Вона не конає — вона дає початок новому життю, а це завжди йде в парі з великими болями...

— То радиш терпіти мовчки?

— Сказав уже: ні! Але, хіба, ставши до боротьби, не наразиш на нові болі свою землю і свій народ? Не запалиш вогнів? Не розіллеш крові?

— На те, щоб знищити ворога — не шкода.

— А хто ж ворог?

— Хіба не знаєш? Кожний чужинець і кожний мішанець!

Пірсон сумно похитав головою:

— Ні, морубішабо, не кожний. І не знищиш ти їх усіх. Це неможливе! Є вже дуже багато таких білих, не згадуючи навіть мішанців, які занадто глибоко пустили за сто п'ятдесят років коріння у ваш ґрунт. Вони вже не такі, як були їхні предки, а їхні нащадки стануть ще інакшими. Ваші завойовники через покоління виродяться в завойованих, скорені одвічними правами й законами землі. Вони вже інакше говорять, інакше думають, інакше почувають, ніж їхні діди, або їхні свояки, які приїжджають з метрополій. Вони поженилися з індіанками і дали початок новій расі. Ви, індіани, є диким пнем, займанці — це шляхетні щепи, а вас разом напоїть своїми соками свята земля і виростить зовсім новий ґатунок людей, що матимуть у собі первні пня і щепи, але не будуть ні одним, ні другим. І ті мішанці, яких ти так ненавидиш, є саме першими поколіннями нації, якій у майбутньому належатиме Бразилія.

Татаурану аж підносило з обурення, і він тільки тому не перебивав Пірсона, що не міг знайти слів, якими б можна було висловити свої почування.

— Як?! — скрикнув урешті. — Уважаєш, чужинче, що ті білі розбишаки є шляхетними щепами?! О, не дивно, що ти так говориш, бо ж і ти білий — біліший, ніж інші! У тебе грабіж, несправедливість і насильство називаються шляхетністю?! То іди ж тоді вчитися до нас, дикунів, бо ми маємо вищі поняття про шляхетність!..

— Заспокійся, морубішабо, — лагідно торкнувся його руки Гілерме. — Я тобі наведу трохи інший приклад: коли хотять ушляхетнити овочеве дерево, його виривають з ґрунту, обрізують йому частину коріння і гілляк і пересаджують. Займанці переходять той самий процес: вони пересадили себе на інший ґрунт, обрізавши коріння, що лучило їх з батьківщиною, і пускають тут нове коріння і нові пагінці. Біль — це така річ, що ушляхетнює однаково, як рослину, так і людську душу, то ж ушляхетнить згодом і ваших, сьогодні жорстоких, завойовників. Біль зриву з минулим уже проходить у них, але зроджується новий біль з любови до землі, на якій вони народилися й виховалися. Вона не лише ваша, вона і їхня тепер. А ви також знаходите любов до батьківщини саме через біль. Біль ушляхетнить і вас, бо щойно в боротьбі ви оціните вартість свободи, а ваша земля щойно тоді набере для вас ціни, коли ви поллете її своєю кров'ю і викупите

тяжкими жертвами. Вона взагалі стане матір'ю для кожного, хто для неї дасть кров, хто поставить її інтереси вище особистого щастя і життя, байдуже, чи буде він чорний, жовтий, білий, а чи мішанець. Той же паразит, який з землі лише користує, а не дає для неї нічого, не може називатися її сином, не може мати до неї права — він мусить відступити і щезнути. Закон землі твердий, але і справедливий...

Татаурана поволі заспокоївся і злагіднів. Він ще довго говорив з гостем, і лише, коли сонце вже звернуло з полудня, пішов, щоб поглянути, як працюють ареси без його нагляду.

— Що він тут базікав, той дикун? — підійшов до задуманого Пірсона Перо.

Пірсон сердито глянув на провідника:

— Говорив про те, що занадто багато завелось на землі нечисти, яка з зухвалістю невігласів уважає кожного дикуном, бо сама носить рапозові чоботи...

* * *

Довго увечері радила ньемонґаба і врешті винесла рішення, підказане їй Татаураною: "Хай білий чужинець іде, куди хоче, хай вивчає і записує те, що побачить. Хай сучасний і майбутній світ довідається правди про життя і боротьбу, що ведеться в гущавині бразилійського лісу".

І ранком другого дня Гілерме разом із своїми людьми вирушив у дальшу дорогу. Ареси прощалися з ним без ворожнечі, але й без приязни. Обмінялися подарунками, бо так велів звичай гостинності, однак на мамелюків дивилися косо і радили їм щиро на майбутнє якнайдалі обминати стежки, якими ходять ареси.

Ще не прогололи сліди несподіваних гостей, ще не вспів Татаурана дати розпоряджень на день, як до оселі причваланали нові люди. Це були індіани з племені каяпос. з якими ареси мали угоду про ненапад. Мали круглі голови, підрізане в кружок волосся і "для краси" повибивані передні зуби: в кого один, у кого два. Прийшло їх троє, і відразу видно було, що вони часто стикаються з білими, бо мали намисто не з зубів, а з усякої всячини, вірніше, з усяких дрібничкових покидьків, як от: кілець від ланцюгів, бляшок, гудзиків, пряжок, а в одного навіть, ніби дукат, красувався спереду кінець зламаної ложки. Власник, як видно, придбав її недавно, бо дуже нею пишався і, час від часу, погладжуючи пестливо цю "окрасу", гордо роззирався довкола. У нього була якась масна пика й облесні, хитрі очі.

Ареси не питали нічого, лиш посадили гостей біля вогнища, подали їду і нетерпляче чекали, що вони скажуть. А каяпоси їли довго і завзято, хоч напевно перед виходом з дому вже снідали.

Врешті, скінчивши з їдою, пообтирали жирні руки об власне волосся і перейшли до справи:

— Ми послали від племені каяпос, — почав той, що мав ложку. — Прислав нас наш морубішаба просити у вас помочі у війні.

Татаурана живо зацікавився новиною.

— З ким же воюєте? — спитав.

— Покищо з ніким. Але думаємо, що найкраще буде виповісти війну оселі г'валашів.

Вони — наші сусіди, і до них нам найближче, — пояснив власник зламаної ложки й масно всміхнувся.

У Татаурані гнівно заламалися брови:

— Як це?! Шукаєте війни без причини? Та ж г'валаші, як і ви, належать до родини креньс. Чого ж шукаєте зачіпки?

Провідник посольства поправив ложку і важно відповів:

— Зараз скажемо... До нас оце прийшли білі з миром. Принесли подарунки, багато подарунків, і сказали так: "Ми хочемо вимінити у вас бранців. Чи маєте бранців?" Наш морубішаба відповів: "Ні, не маємо, бо тепер не час на війни, і ми з усіма сусідами в мирі". А білий морубішаба сказав так: "То нічого, що ви з сусідами в мирі. З миру завжди може бути війна. Зробіть війну і наберіть бранців, а ми виміняємо. Маємо багато гарних речей на обмін за бранців". І тоді наш морубішаба скликав раду племені. Мужі згодилися на війну. Будемо воювати проти г'валашів і просимо вас допомогти. Наберете й ви бранців. Буде зиск. Як, отже?

Татаурані темніло в очах. Мав охоту вхопити післанців за карки і втовкмачити їх носами у вогнище, такий був лютий. Але все ж не забував, що говорить з дикунами, і стримувався, як міг.

— Слухайте, люди, — почав їм розтолковувати, стараючись дібратися до їхнього сумління, — де ж ви взяли такий закон, що дозволяє мирних сусідів і братів по крові продавати ворогам?

— Братів по крові ми ворогам ніколи не продаємо. Такого закону нема, — згодився гість. — як би ми продавали г'валашів, коли вони вільні й є з білими також у мирі, як і ми? Але, коли буде війна, г'валаші стануть нашими ворогами, ми їх поб'ємо, возьмемо в полон, а бранців закон дозволяє проміняти, кому завгодно.

Його річ була масна й солодка, як дьоготь з патокою, і Татаурану від неї млоїло.

— Ну, а коли г'валаші вас поб'ють, возьмуть у полон і проміняють білим, — буде добре? — спитав він, перемагаючи обридження до маснопикого власника ложки і його товаришів, що сиділи мовчки, як бовдури, і лише похитували головами.

— Ні, не буде добре, — заперечив посол. — Тому ми просимо вас на допомогу. Разом з вами напевне г'валашів розіб'ємо.

— Найліпше зробіть, коли, замість г'валашів, поб'єте тих білих, що намовляють вас на війну! — різко сказав Татаурана, відчуваючи, що йому починає уриватись терпець.

— Не можна того: ми з білими в мирі.

— Аз г'валашами не в мирі?

— З г'валашами також. Але від миру з білими більше користи: білі дають за полонених г'валашів викуп, а г'валаші не дадуть нічого.

Від цієї логіки Татаурану огорнула розпука, і він, як до останнього засобу, вдався до прохання:

— Послухайте мене, брати каяпос, і не починайте війни ні проти г'валашів, ні проти інших племен. Бережіть свої сили для іншої війни. Перекажіть вашому морубішабі, що незабаром почнеться смертельний похід проти всіх білих. Тому не час тепер битися

між собою, навпаки, треба миритися і тим, хто досі був у війні.

Гості нашорошили вуха:

— Війна смерти проти білих? Це добре! О, це дуже добре! Коли?

— Скоро. Десь по зборі врожаю.

— Е-е, до збору врожаю ми ще помиримось з гвалашами. Самі ж знаєте, що ми з ними — родина креньс. Ця війна не буде довга: тільки набрати трохи бранців, щоб проміняти білим. Тоді буде мир знову. Як, отже?

— Як?! — дав волю своєму обуренню Татаурана. — А так: ідіть зараз же геть звідси і перекажіть вашому морубішабі, що буде він водоносом білих, коли почне війну з гвалашами! Забирайтеся!

— Відсилаєш нас без ради племені? А що вона скаже?

— Я зневажив би раду племені, коли б її таке спитав! Забирайтеся геть!

Післанці так само спокійно, як прийшли, так повставали тепер, і під недоброзичливими поглядами аресів, попленталися назад.

Над площею зависла понура тиша. Задуманий Татаурана забув зовсім, що сьогодні так і не дав ще денного наказу, а ареси не важилися йому нічого нагадувати. Чекали, поки сам пригадає.

І так, поки Татаурана думав, поки чекали його підвладні, до оселі ще раз підійшли нові гості — гвалаші. Було їх четверо таких подібних між собою, що розпізнати їх можна було хіба по прикрасах. Такі ж самі круглоголові, як каяпоси, так само поприкрашувані всяким непотребом, визбираним на смітниках цивілізації, мали у вухах і носах попересилювані мідні дроти, а в одного такий дріт ішов від вуха до нижньої губи й був закручений на кінцях у спіралі.

Знов почалося невідмінне частування, бо ж не годиться гостям говорити навіть про найпекучіші справи на порожній шлунок.

І гвалаші їли, цямкаючи і плямкаючи, поки не спорожнили всі поставлені перед ними дерев'яні й глиняні посудини. А тоді пообтирали руки у волосся і почали говорити. Властиво, говорив той, що мав дріт від вуха до губи, а решта лише притакувала.

— Хе-хе! Ні з чим вернулися каяпоси...

— А ви вже знаєте? — спитав Татаурана.

— Знаємо. Чули, як вони говорили між собою, вертаючись від вас. А нас прислала до вас рада племені просити допомоги проти них — каяпос.

— Тепер не потребуєте нашої допомоги, — сказав Татаурана. — Вони не нападуть. Але, коли б і напали, то ми поможемо. Наша рада племені — згодиться на поміч.

— Хе-хе! — хитро засміявся голова посольства і став зовсім подібний до того каяпоса із зламанною ложкою на шнурку. — Ми не будемо чекати, аж поки вони знайдуть поміч і нападуть. Ми вдаримо перші.

— Чекайте, — не зрозумів спочатку Татаурана, — може, вони ще взагалі роздумаються. А найліпше буде вам і їм об'єднатися і вдарити на білих.

Гвалаші здивувалися:

— На білих?! Порушити закон гостинності і напасти на білих, коли вони прийшли з миром і подарунками?!

— Як з миром?! — ще більше здивувався Татаурана. — Таж вони підмовляють каяпос на війну проти вас, а ви дотримуєте з ними миру?!

— То так, — почав пояснювати посол, поправивши дріт, який заважав йому говорити: — Білі потребують бранців. Прийшли до каяпос і до нас. Їм усе одно, які бранці, аби бранці, і дають за них добре. Тож ми...

— Уже знаю, не говори! — зраненим звірем крикнув Татаурана і схопився на ноги. — Каяпос хочуть проміняти вас, а ви — каяпосів. Ви однакові, як одні, так другі!

— Атож, — спокійно притакнули гвалаші: — ми всі належимо до родини креньс.

— Коли ж так, — розходився Татаурана, — то ви всі варті, щоб вас білі виловили до одного! Вертайтеся назад, бийтеся, ріжтеся, обмінюйтеся бранцями з білими — їжте один одного!

Не чекав ніякої відповіді від здивованих гвалашів, не дав ніяких заряджень племені. Покинув усіх на площі й рвучким кроком пішов кудись, куди очі бачили. Вірніше, куди не бачили, бо лють туманила йому зір. Мав охоту підпалити праліс, вогнем винищити підступ, продажність і зраду разом з їхніми носіями. Знищити білих, мамелюків, індіан і себе самого за свою віру й любов до тих, які були його братами по крові.

Милосердний Боже, що ж це таке?! Білі не мають права ловити в рабство індіан з мирних племен біля побережжя — передбачливі закони забороняють це, щоб не дрочити індіан у близькому сусідстві. Тож знайшлися хитруни, які радять собі з тим законом: бранців муссурани* вільно вимінювати. І хитруни підбурюють одне плем'я на друге, штучно викликають війну — і мають товар для невільничих ринків. Справді, навіщо відбувати далекі походи вглиб країни, навіщо гаяти стільки часу, навіщо наражати себе на видатки, труднощі й небезпеки, коли можна зробити гешефт під боком?

Ну, та їм нема чого дивуватися: така вже їхня природа, що вони живуть коштом віроломства, брехні й хитрощів. Але індіани? Бачать це все, розуміють, і прощають. Ворогові прощають усе. Супроти ворога дотримують закону гостинності і уважають ганьбою порушити умову "миру". Але своїм рідним братам не прощають нічого. Найменша дрібничка може стати причиною війни смерті, як, наприклад, тембета. За тембету різалися протягом десятиріч, поки врешті не звели тисячне плем'я нанівець! А скільки є смертельних воєн, що просто тягнуться з традиції, хоч причини вже погубилися в пам'яті найстаріших мужів? Та коли б десяту частину тієї завзятості й послідовності затратити на боротьбу із справжнім ворогом, який грабує землю, який несе рабство й знищення, — країна стала б вільною. Але що ж з того? Трембета важливіша! Задля трембети вони підуть на спілку з дияволом, але не подарують! Взаємно виріжуться, винищаться, а решту проміняють за кільця від ланцюгів, за мідяні дроти і гудзики в рабство. Не проміняли б і самого Татаурана за зламану ложку? Проміняли б напевне, ще й хвалилися б, що мали з того неабиякий зиск. А він би за них

виточив крапля по краплі кров із свого серця, він би дав себе розп'ясти, спалити живцем на малому вогні, щоб лише вибороти для них волю, щоб зробити людьми, щоб вивести з темряви дикунства на дорогу цивілізації. Але їм байдуже це все.

Волі їм? Ні, їм треба батогів, тортур, вогню і рабства! Їм треба великого-великого болю! Може, тоді отямляться. Бо ж як казав Пірсон: "Біль ушляхетнює людські душі". Правду казав!

І сам Татаурана чому не подібний до них? Чому не подібний до тих інших своїх товаришів-індіан, що, як і він, при допомозі протекції отців-місіонарів за виключні здібності до науки потрапили до колегії? Ті вже напевне вибилися "в люди", а він, ось, сидить поміж дикунами в пралісі. Чому? Тому що з дитинства його торкнулася рука великого святого болю. І печать того болю лягла на його душу, на все його життя. Важко з нею. Але не проміняв би її за спокій і байдужість — ніколи! Навпаки, дякує Провидінню за нього, як за виключну ласку. Ненавидить білих — це правда. Однак, мусить одне признати: вони йому сказали про Великого Вчителя. Вони поставили перед його очима святий Взірець, і Татаурана вважав би найбільшим щастям для себе, коли б удостоївся чести вступити хоч раз у слід його. Ніколи не забуде святих слів: "Бо немає більшої любови від тих, хто життя положить за друзі своя". Він, Татаурана, хоче положити. Не бажає за це винагороди, хіба одної: щоб друзі стали людьми. Вільними людьми! Але найбільша розпука в тому, що вони не хочать. Так, не хочать!

Сидів над берегом ріки, зігнувши коліна, поклав на них руки, а на руки вперся підборіддям і так заціпенів. Внизу лашилася до берега весела ріка, вгорі сковзали по небі білі хмарки, довкола таємничо шепотіла зелень і завзято цвірінкали горобці, передражняючи інших пірнатих обивателів лісу, але для Татаурани не існувало нічого, крім болю і чорних думок.

Знечев'я відчув, що до нього хтось наближається. Не ворухнувся і не оглянувся, але весь напнявся від гостро-солодкого хвилювання, вгадуючи всіми змислами, що йде Жаїра.

І справді, це була вона. В легенькій жовтій сукенці, завітчана жовтими квітами іпе, виглядала, як лісова казка, як богиня лісу Каа. Стала напроти Татаурани й дивилася на нього ніжно, ховаючи в очах лукаві іскорки.

— Ти?! — спитав, відчуваючи, що від її погляду в нього крутиться в голові, і застрягає в горлі повітря.

— Я.

— Чого прийшла?

Голос його був різкий, навіть брутальний, і кошлаті брови гострими кутами піднеслися вгору, але серце... Ех, хто б міг окреслити ту радість і ту ніжність, які в цей момент ляглися з його вщерть виповненого серця?!

— Хіба ж ти не казав мені колись прийти до тебе? — спитала багатозначно, розпалюючи ще більше ніжно-лукаві вогники в очах і одночасно прикриваючи їх довгими віями.

Вмить зловив дівчину за зап'ястя рук, зігнув їх і, поставивши перед собою на

коліна, впився в її очі своїм пронизливим, хижим зором.

— І умову, яку я поставив тобі, пам'ятаєш також? — витиснув крізь зуби з мукою надії й недовір'я в голосі, заглиблюючись далі через її очі в саме нутро душі.

— Пам'ятаю... — тихенько відповіла дівчина, граючи усмішкою очей і уст.

Утопився в її очах, і його недавно підняті гострими кутами вгору густі брови, тепер знову затріпотіли, як крила сполоханого птаха, а уста набрали опуклої дитячої м'якості.

— Таїна-Кан дуже сумний сьогодні, — далі тихенько співала Жаїра, — і скромна Денаке прийшла його потішити своєю ласкою...

Шарпнув її до себе і без слів почав божевільно цілувати. На якусь хвилину віддалив, ніби перевіряючи, чи це справді вона, знову притягнув і знову цілував. Потім поклав її голову собі на груди і, колисаючи, мов дитину, заговорив із скаргою:

— Так, моя Жаїро, я сумний і потребую твоєї потіхи... Бо ж і я — не лише суворий вождь племені, а й людина також. Я маю свої слабості і свої потреби. Я люблю своїх аресів, однак, завелика різниця між мною і ними. Вони мені дуже рідні, але й дуже далекі інколи. Ти, ти одна можеш бути рівна мені, ти можеш мене розуміти, бо ж ти бачила і знаєш більше, ніж може дати праліс. Коли будеш побіч мене — мої сили подвояться. Ти станеш для мене тим, чим є чисте джерело для втомленого довгою дорогою і палючою спекою мандрівника; ти станеш тим вогнищем, що гріє в холодну, дощову ніч; ти станеш тією піснею, що розганяє чорні примари зневіри й підносить духа вгору. О, моя Жаїро, ти можеш дати мені багато такого, що так потрібне мені!

Дівчина визволилася з його обіймів і поправила зім'яті квіти у волоссі.

— Я дам тобі, Татаурано. все, що можу, і все, що хочеш. Але й ти повинен мені дати те, чого я хочу. Послухай мене уважно і подумай над моїми словами... Я сьогодні чула розмову з послами каяпос і г'валашів... Чи ж ти не бачиш, що тотальна війна проти білих не поведеться? Ти тільки вигубиш своїх аресів і... мене при тому. Хіба б тобі не було шкода мене? Ти розказав мені легенду про Таїну— Кана. Як зробив Таїна-Кан? Чи він шукав війни? Ні. Його першим обов'язком було дбати про свою Денаке. Він же сказав: "Тепер я твій чоловік і мушу працювати, щоб ти не терпіла голоду". А ти не кажеш так. Ти дбаєш про своїх індіан. З того все одно нічого не вийде. Ще ареси — так. Але навіщо тобі якісь г'валаші, каяпоси, г'варані, каріжо і всякі інші? Лиши їх жити так, як вони хочуть. Дбай лише про аресів. Забери їх і йди геть звідси. Знайдемо десь поклади золота, срібла, або ріки, де є діаманти, і ареси їх назбирають повно. Зробившись багатими, вийдемо в якісь спокійніші околиці, ближче до берега, де діє закон, і під його охороною зложимо нову оселю. Але не таку з тростяних ок, а з мурованих будинків, з церквою, з школою. Ареси будуть працювати на плантаціях, чи при якійсь майстерні, й заживуть спокійним, ситим життям. Їхні діти вчитимуться в школах і не будуть дикунами...

У міру того, як дівчина говорила, обличчя Татаурані темніло, холодніло, брови знову, піднявшись угору, різко зламалися, а погляд набрав жорстокого й ворожого блиску.

— Он як! — вибухнув жовчно. — Хочеш, попросту сказавши, зробити з аресів рабів. Так?

— Чому ж рабів? — спробувала оборонятися заскочена Жаїра. — Адже...

— О, не говори, не говори, дівчино, гарна, як ранкова зоря і отрутна, як коралова гадина! Не говори! Я вже знаю, чого хочеш, я вже зрозумів! О, ти, солодка пропаснице, що маниш людину і ведеш до згуби душі і зради! Хочеш з аресів зробити таких рабів, які б навіть і не підозрівали, що вони раби?! Хочеш їхнє довір'я до мене і мою владу над ними обернути проти них, як зброю?! Скажи, звідки в тебе при твоїй молодості й красі стільки підступу, продажности й демонічної хитрости? Набралася їх від білих?!

Він жалив словами, як кропивою, і, порівнюючи Жаїру до коралової гадини, сам скидався на велетенську жібою*, що кидалася й сичала, готова до смертельного скоку на свою жертву, і наводив на Жаїру страх.

Дівчина встала й собі. Була сердита, що розмова не повелася, картала себе в душі за необережно зражені думки, але ще пробувала направити помилку.

— Татаурано, — сказала, силкуючись на спокій, — ти такий сліпий, що не хочеш бачити правди. Твоя війна смерті і твоя держава індіанам не потрібні. Вони вище цінять усяку бужігангу, ніж...

— Знаю, — перебив Татаурана. — Знаю і не дивуюся, бо ж вони бідні дикуни. Але ти? Ти хіба не така сама, як вони?! Не ціниш більше всяких брязкалець від честі, від гордості, від батьківщини і від волі?! Ти, нікчемна, рабська душе! Жалію своїх сьогоднішніх слів до тебе, бо ти негідна їх! Зла доля поставила переді мною велику спокусу, вкинувши в моє серце кохання до тебе. Але запам'ятай: власними руками розірву груди і розтрощу серце, коли в ньому на одну тільки мить зродиться бажання зрадити свої обов'язки задля твоїх солодких уст! Запам'ятай!

Обернувся і пішов до оселі, навіть не глянувши на дівчину.

Страшенно важкий день випав сьогодні. Спочатку каяпоси і гвалаші, потім Жаїра... Та одробина щастя, що її зазнав, цілуючи дівчину, випала ніби тільки на те, щоб зазнати ще тяжчого розчарування. Ішов, мов несвоїми ногами, і ніс на розкопирсаній до кривавих ран душі камінний тягар. А все ж аж тепер згадав, що лишив плем'я, не давши ніякого наказу на день. Що ж люди роблять?

Коли вийшов на горб, побачив із здивуванням, що на площі зібралися всі мужі племені, і, хоч місце морубішаби лишилося незайнятим, усі сиділи в порядку, а поміж радним колом біліла туніка Аракшо.

Нова тривога торкнулася душі вождя і він приспішив кроку.

— Що ж це?! — спитав суворо, наблизившись до збору. — Рада племені без морубішаби?! І це ти, Аракшо, заводиш нові порядки?!

Усі голови шанобливо похилилися, а Білий Крук встав.

— Не гнівайся, морубішабо, — пояснив. — Я скликав мужів племені, бо стався поганий випадок. Ми мусіли його обміркувати без тебе. Починай раду, а ми все скажемо...

Вождеві відразу подали його корону та берло, а він, приймаючи їх, допитливим

поглядом сковзнув по радному колі й поволі заспокоївся. На нього дивилося кілька десятків пар щирих очей, доброзичливих, одвертих і повних глибокої відданости.

— Першим буде радити мудрий Аракшо! — сказав.

Жрець мав право говорити сидячи. Тож він, вмостивши зручніше свої старечі ноги, почав:

— Зараз радитиму я, старий Аракшо, а ви, мужі й вояки племені арес, слухайте, чи все буде згідне з правдою, і цю правду засвідчите перед морубішабою, коли я скінчу.

Пожував задумано поморщеними старечими устами і продовжував:

— Коли огірчений морубішаба лишив тут плем'я аресів разом з послами від племені гвалашів, гвалаші сказали так: "Скиньте свого нікчемного морубішабу і виберіть такого, який би згодився на війну проти каяпос. Для чого вам такий морубішаба, який не хоче зисків для племені?" Тоді прийшли до мене мужі і сказали: "Гвалаші радять нам скинути морубішабу. Морубішаба пішов. Ти найстарший. Іди і порадь нам, як ми маємо відповісти гвалашам". Я відповів: "Скажіть гвалашам, щоб ішли геть. Нехай чекають у своїй оселі. Відповідь дамо їм завтра". Гвалаші послухали й пішли. Але тоді вернулися каяпоси і сказали також: "Ми вернулися, бо бачили, що ваш морубішаба пішов геть з оселі. Скличте раду племені й виберіть нового морубішабу. Ваш теперішній морубішаба нічого не вартий. Він не хоче, щоб плем'я набрало бранців і виміняло в білих на гарні речі. Ми дозволили вам поселитися недалеко від нас і були з вами в мирі. Але, коли ваш морубішаба не хоче з нами жити по-приятельськи, а ви не хочете вибрати нового, то ми зробимо мир з гвалашами і виповімо війну вам. Білим однаково, які бранці, і за вас вони також дадуть добрий викуп. А нам однаково, чи промінювати гвалашів, чи аресів". І знову прийшли мужі племені до мене, питаючись, що мають відповісти, а я сказав, щоб відповісти так, як і гвалашам. А тоді ще сказав: "Зберіться всі в радному колі і поговоримо без морубішаби". І мужі зібралися. А я прийшов і радив, як оце тепер. Я казав: "Ареси, настали погані часи. Приходять послы з інших племен і зневажають нашого морубішабу. Нікому нема діла до нас і до нашого вождя. Татаурана нікого не забирав силою з місійної оселі. Він скликав лише охочих і відважних. Він нікому не обіцяв легкого життя. Він казав відразу, що йде дорогою найбільшої небезпеки. І ви пішли. Пішли по своїй волі, а слабосилі й слабодухи лишилися позаду... Недавно ви радили на ньємонґабі й постановили вислати послів до інших племен. Велика справа розпочалася. Але, хто не хоче, — відступити не пізно. Коли є такі, які не хочуть війни смерти проти білих, які не хочуть Татаурани, або хочуть пристати до гвалашів, чи каяпос — нехай відступають тепер. Можуть собі вибрати іншого вождя, або піти під берло морубішаби з якогось іншого племені. Ніхто не буде стримувати, відпустимо з миром. Але хто лишиться, той мусить слухати, коритися й виконувати накази Татаурани. Радьте далі".

І мужі радили, але ніхто не хотів відходити і ніхто не бажав вибору нового морубішаби. Всі є за тобою. Я питав кожного зокрема — і всі казали те саме: "Татаурана був нашим морубішабою і буде! Ніхто не хоче іншого! Лишимося йому вірні до смерті! А що робити з гвалашами і каяпосами — врадимо на ньємонґабі з нашим

морубішабою".

Ареси, чи так я переказав, як було?

— Так, так! — зашуміли ареси. — Мудрий Аракшо все переказав, як було! Ми всі за тобою! Не зрадімо до смерти! Наказуй — ми слухаємо!

Татаурана повернув голову в усі боки і переконався, що зради справді нема. Звідусіль до нього тягнулися руки і погляди, повні віри й послуху.

Вождь встав і махнув своїм арауе[22].

— Ареси, — промовив здавленим від хвилювання голосом, — найбільшою нагородою, яку я міг випросити від Бога, — це те, що я тепер почув. Я гордий вами, гордий тим, що є вождем вашого племені! І я не лише наказуватиму, а й служитиму йому, як найвірніший слуга, до останнього свого віддиху... Тепер радимо над тим, що робити з гвалашами і каяпосами. Хто хоче говорити?

— Я! — обізвався Аканґасу.

— Говори.

— Ареси, — підвівся Аканґасу, — зараз буду радити я, Аканґасу. Але я не маю про що говорити, бо все сказав наш морубішаба Татаурана. Він сказав і каяпосам, і гвалашам: "Візьміться разом і вибийте білих". Вони не послухали. То послухаємо ми. Я скінчив. Хай радять інші.

Далі заявив охоту радити вдумливий і тихий Леонідас. Він говорив ще коротше від свого попередника:

— Коли здійсмається сильний вітер, який грозить від вогнища запалити оселю, то ніхто не думає поливати оки водою, лиш насамперед гасить вогнище. Оки — то гвалаші й каяпоси, а вогонь — білі купці.

— Добре радив Леонідас! — однозгідно висловила своє вдовolenня радне коло. — Ніхто краще не скаже.

Татаурана покликав іще до слова, але охочих радити більше не було.

Тоді вождь встав і махнув берлом:

— Ареси! До вечора всі мужі, крім тих, які не можуть іти на війну, мусять бути готові з повним запасом стріл. Поведу я. Замість себе залишаю в оселі Аканґасу. Його слухати, як мене самого. До вечора — ніякого полювання і ніяких робіт, окрім перевірки зброї. Рушниць не беремо. Порох і кулі мусимо щадити для справжньої війни. Леонідас бере двох мужів і зараз же йде вивідати місце постою білих. До ночі мусить бути назад. Відповідь каяпосам і гвалашам, як ви пообіцяли за радою Аракшо, дамо завтра, вертаючись з бою попри їхні оселі. Рада скінчена! — і він спустив берло вниз.

Усі негайно посхоплювалися з місць і поспішно кинулися виконувати накази. А Татаурана стояв ще якийсь час нерухомо, і його припухлі уста кривилися, мов у розжаленої після великої кривди і заспокоєної пестощами дитини.

* * *

Білих разом з мамелюками було небагато — всього біля двадцяти осіб, — як донесла розвідка. І розташувалися вони у підніжжя скелистої гори, яка давала їм добрий захист із східної сторони. Бистроводний гірський потік обхоплював підковою

невеличку рівну долину і майже замикав її, підходячи щільно до гори в горішній і нижній течії. Місце було вигідне і досить безпечне, а що найближчі оселі ґвалашів і каяпос мали мирний настрій, то зайти не подбали навіть про виставлення сторожі.

Коли ареси прибули на місце, пізний місяць стояв уже низько на заході, у них за спинами, і вони бачили весь табір, мов на долоні: коло трьох наметів блукали стриженожені коні й мули, смачно хрумкаючи росяну траву; з наметів виривалося солодке передранкове похропування, а назагал було тихо й спокійно.

— Морубішабо, — зашептав у вухо Татаурані Маріо, — що будемо робити з полоненими? Коли нападємо так, як є, — візьмемо всіх у полон. Різати сонних мені не до смаку... Я кину боєвий клич — хай бороняться. Дозволиш?

— Кричи, — згодився Татаурана, якому перспектива різні також була дуже неприємною. — Кричи голосно, щоб почули. Перекажи далі: йти в наступ по другому заклику.

І Маріо, передавши наказ, крикнув на цілі груди раз, потім, вичекавши хвилину, крикнув удруге.

Але, помимо попередження, напад викликав у таборі страшний переполох. Сонні люди вискакували з шатер, кричали й відстрілювалися насліпо.

— Що таке?! Що сталося?! — гукав хтось.

— Каяпоси! — відповідав інший голос.

— Ґвалаші!

— Зрадники! Прийняли подарунки і...

— До зброї, до зброї! Беріть збро-о-ою!!! — покривала всі вигуки чиясь розпучлива команда. — Бийте, не розбираючись!

— Божевільний! Де ж можна в такій ситуації битися?! Не стріляйте! Не стріляйте, кажу вам! Індіяни! Приятелі! Стійте! Вислухайте нас: ми прийшли з миром! З ми-и-ром!

Цей заклик, однак, зіллявся з вибухом кількох стрілів і лише викликав у аресів боєвий запал. Вони сипнули стрілами, рванули вперед і за кілька секунд притиснули нападених до кам'яної стіни. А ті, то відстрілюючись, то благаючи помилювання, падали один за одним, і скоро всі покотом лежали на землі. На побоевищі лишилися шатра, порозкидана зброя та міхи, напхані всяким добром, а поміж цим усім кидалися наполохані коні й мули.

— Годі! — крикнув Татаурана. — Ранених не добивайте! Але пошукайте добре, чи хтось не сховався! Позбирайте все порозкидане і складіть на купу! Половіть коней і мулів — пригодяться.

Видавши накази, спустив тятиву з лука і став, щоб віддихатися. Нервова й фізична напруга далися добре в знаки, і все його тіло трусилося, як у пропасниці. А все ж дивився пильно довкола, чи де нема небезпеки, і уважно слідкував за роботою аресів.

Відділ "комерсантів" був унешкідливлений цілком: одні лежали мертві, другі мали більші й менші рани, стогнали, кидалися і благали милосердя. Їх скоро позбирали й позносили в одне місце.

— Є шість ранених, морубішабо, — підійшов із звітом Маріо. — Що накажеш з ними зробити?

— Які маємо втрати? — відповів питанням Татаурана.

— Нема. Всі живі й ні одного важче пораненого. Є кілька подряпаних.

— Гаразд. Раненим затамувати кров, поперецьязувати й напоїти. Зброю, шатра й усяке інше знаряддя навантажити на мулів. Усе непотрібне спалити, а що не можна спалити — вкинути в ріку. Справуйтеся скоро, бо сонце сходить. Мусимо вертатися і дати відповідь г'валашам та каяпосам. Оселя лишилася майже без оборони, і вони можуть напасти.

— Буде, як наказуєш — вклонився Маріо й спішно відійшов.

Щоб заспокоїти розбурхані нерви, Татаурана вирішив скупатися. Заліз у воду й почав енергійно розтирати своє мускулярне тіло.

Знечев'я серед спокою, з яким працювали ареси, розлягся радісно-здивований вигук:

— І-і-х, який хитрун! Прикрився вбитим і прикидається мертвим, а сам навіть не поранений!

Татаурана миттю вискочив з води і побіг до місця, де вже кілька мужів ставило на ноги якогось білого, вбраного в шкіряну одягу. А той виривався їм з рук, підгинав ноги і все хотів упасти. Однак, коли його одягу на грудях згріб у тверду долоню Татаурана, одночасно вдаряючи його легко в підборіддя, "вбитий" перестав пручатися і став.

— Ти хто? — грізно спитав морубішаба.

— Милосердя! — закричав бранець. — Милосердя!

— Я питаю, хто ти такий? Як називаєшся? — повторив Татаурана і потрусив полоненого сильніше.

— Я — мирний, мирний! — розпучливо переконував бранець, і по його голосі вождь пізнав того, хто закликав до зброї. — І мої люди також мирні! Ми нічого злого не робили! Ми принесли подарунки! Розумієш? Багато всяких гарних речей, і я їх зараз накажу вам віддати!..

— То ти є начальником бандейри?

— Ні, ні! — злякано запротестував полонений. — Ми не бандейра! Ми купці!

— Знаємо ваші купецькі справи! Я питаю, чи ти є начальником цієї зграї?!

Запитаний лише сумно похилив голову, що недвозначно заступало відповідь.

— Як звешся? — продовжував випитувати Татаурана.

— Фернандо Барретес. Але я мирний! Кажу вам ще раз: я мирний!

Татаурана відпустив його.

— Гаразд, — сказав. — Зараз ми це побачимо... Відведіть бранця до решти. Там поговоримо...

Робота добігала до кінця: всі потрібні речі були вже позв'язувані й навантажені на мулів, усякий непотріб горів у великих купах, а решту ареси із сміхом і дотепами носили до потоку й кидали у воду. Коли вже сонце видряпалося на скелисту гору, в долині був порядок.

Крім одного Барретеса, всі його спільники були поранені: двоє лежало і важко стогнало, двоє було зовсім непритомних, а двоє сиділо похнюпившись і з-під лоба зиркало на переможців. Стояв лише одинокий Барретес, як обвинувачений і непошкоджений. Ареси обступили всіх тісним колом, в яке згодом увійшов Татаурана і, сівши, почав чинити слідство:

— Ти, Фернанде Барретес, казав, що ви купці. З ким же торгуєте і чим?

— Ми міняємо в індіан різні речі, — непевним голосом відповів Барретес.

— А саме?

— Все: шкіри, віск і... і... — Барретес замовк.

— Ну, чого ж ти? — підігнав Татаурана. — "І людей" — додай.

— При нагоді, при нагоді... — поспішив Барретес. — Коли є часом полонені, засуджені на муссурану, то ми з милосердя їх викупуємо, хоч вони нам і не потрібні. Але, сам знаєш, все ж ліпше людині працювати на якійсь плантації, ніж загинути на муссурані...

— Хм! — усміхнувся їдко Татаурана і зморщив носа. — Ну, а коли нема нагоди, щоб проявити ваше "милосердя", то тоді як?

— Тоді... тоді ми обходимося без бранців...

— Брешеш! — крикнув Татаурана, зломивши грізно трикутником свої високо піднесені густі брови. — Тоді ви таку "нагоду" робите собі самі! Хіба ж не підбивали каяпосів на гвалашів, а гвалашів на каяпосів?! У тебе це також називається милосердям?!

— Я... Ми... Ніколи! — заметався Барретес, заломивши руки.

— Досить! — увірвав його Татаурана і звернувся до аресів: — Повісити його!

Деся миттю з'явився зашморг, і ареси, накинувши його на шию Барретесові, потягли його за собою.

— Ні-і-і! Ні-і-і! — репетував той, марно намагаючись увільнитися із зашморга. — Пожалуйте мене! Змилосердіться!

Але ніхто не милосердився, а Татаурана вставши на повний зріст і зложивши руки на грудях, злісно всміхнувся.

Однак, коли Барретеса вже підвели під високе дерево, дав знак рукою:

— Стійте! Справді шкода його вішати. Ведіть назад!

Блідий, аж синій, Барретес хитався, мов п'яний, а великі краплі поту котилися по його обличчі.

— Гаразд, — сказав Татаурана, — я тебе пожалію і не дам повісити.

— О, дякую тобі! — кинувся йому до ніг Барретес. — Лишуся твоїм боржником до смерти!

— До смерти? — перепитав Татаурана, відсуваючи свої ноги. — Ну, то це дуже короткий час! Бачиш, Фернандесе, ми також вимінюємо деякі речі в інших племенах, а на цей раз мусимо виміняти в ботокудів кількох своїх бранців. Ботокуди за пару днів справляють свято кавінь[23] і потребують людей на печеню. Вони кажуть, що "біла печеня", приправлена диким часником і колендрою, має чудовий смак, і тому за

кожного білого дають по три індіани.

Ще Татаурана не скінчив, а вже ті полонені, які перед тим сиділи, попадали, ті, що лежали, навпаки, посхоплювалися, непритомні почали кидатися, ніби в нападі епілепсії, а Фернандо Барретес попросту завив диким голосом.

— Ні! Ні! — кричали в'язні. — Тільки не це! Тільки не ботокудам!

Їхній жах був цілком зрозумілий, бо ж усім відомо було, що ботокуди не просто вбивали, а вбивали з ритуальними церемоніями: поволі, щоб ще й натішитися муками смертника.

Ареси дивилися то на в'язнів, то на свого вождя, і мовчки всміхалися.

— Так от, — заговорив уже поважно Татаурана, — ми вас пустимо. Але пустимо для того, щоб ви були осторогою для інших і відбили в них охоту "купувати з милосердя" індіан. Зрозуміло? І, пам'ятайте, що наступного разу ні одна жива душа звідси не вийде! Чи ми вас вивішаємо, чи виміняємо ботокудам, — інша річ, але живими не пустимо нікого! Так кажу я, Татаурана, вождь племені аресів! Запам'ятайте добре мої слова і вертайтесь, звідки прийшли.

Помилувані в першу хвилину зраділи й заплакали з утіхи. Але зараз же радість їх змінилася в новий страх.

— Морубішабо, — обізвався один з ранених, — але ж ви забрали в нас усе! Як тепер повернемося без коней, без мулів, без зброї і без харчів? Адже ми всі поранені!

Татаурана знизав плечима:

— А що ж ти мене про це питаєш? Питав, може, як вибирався сюди?

— Але ж ти засуджуєш нас на певну смерть!

— Ви самі себе засудили! Пощо лізли сюди?

— Лиши нам бодай якого мула, чи коня!

— І трохи зброї! — докинув другий.

— І харчів! — прилучився третій.

Леонідас раптом голосно засміявся:

— Авжеж, морубішабо, лиши їм коней, мулів, харчі і зброю — то вони знову шукатимуть нагоди "милосердя", і напевно на цей раз при допомозі г'валашів та каяпосів захотять "змилосердитися" якраз над нами...

— Змилосердіться!.. — благали білі.

— Я навіть над кораловою гадюкою милосерджуся, — сказав Маріо: — вириваю їй отрутні зуби і тоді пускаю живою...

— Скінчено! — увірвав розмови Татаурана. — Відв'яжемо вам один міх з харчами, але більшого не просіть! Що дошкульніша наука, то довше в пам'яті зберігається. Ну, ходімо!

— Милосердя! Милосердя! — закричали ранені, простягаючи руки.

Татаурана з обуренням потрусив головою і сказав, звертаючись на цей раз до своїх людей:

— Ці прибуду не мають ні сорому, ні розуму: несли сюди війну, смерть і рабство, а вимагають милосердя...

Побільшена мулами і кіньми валка поверталася назад. Перебрали потік і стали здійматися звірячою тропою вгору. Нараз у заднів рядах закричали:

— Дивіться, дивіться! Щось біжить за нами!

Татаурана, що сидів на коні, завернув і поволі поїхав назад. Минувши останні ряди, зі здивуванням помітив якусь дивну постать, яка намагалася дігнати валку. Подобала на обсмиканий деркач, або на сніп почорнілої трави, і виглядала на жінку, бо мала на собі спідницю, а гострий зір вже здалека міг пізнати довге волосся, що спадало чорними пасмами з голови.

Постать робила розпучливі зусилля, підбігала, падала і повзла по землі. Потім знову ставала на ноги, знову підбігала і знову падала. Викликала жаль, і Татаурана, підігнавши коня, поїхав їй назустріч. Уже коли під'їхав зовсім близько, постать впала ще раз і більше не підводилася. Лежала ничком і здригалася.

Татаурана зіскочив з коня, обернув незнайому горілиць і побачив перед собою молоде, але виснажене, аж почорніле, лице індіанки з заплющеними очима.

— Води! Гей, а давайте но води, скоро!

Замкнені повіки піднеслися, і з-під них раптом блиснули чудові райдужно-блакитні очі — мішанка!

— Хто ж ти і звідкіля? — спитав морубішаба, коли вже жінка напилася і трохи віддихалася.

Вона хотіла щось відповісти, але закашлялася надривно і лише махнула рукою у напрямі долини.

— Ти звідти?

Незнайома хитнула головою і притиснула руками груди, з яких зі свистом виривалося повітря.

— Чого хочеш? — неприязно спитав Татаурана, хоч серце його здавив жаль до цієї нещасної істоти.

— Хочу бути твоєю тінню, Татаурано! — перемігши себе, раптом відпалила жінка і знову закашлялася.

— Що кажеш? — здивувався вождь. — Не розумію...

Жінка, чи дівчина, довго кашляла, хапаючись за груди і лише згодом змогла сказати:

— Забери мене з собою до племені... Я хочу жити в племені...

Підвела свої чудові очі на Татаурану й дивилася з розпукою, благально:

— Забери мене до племені аресів, морубішабо!

— Звідки знаєш, що я морубішаба? Звідки знаєш, що мене звуть Татаураною? — дивувався вождь.

— Чула... — уривчасто відповіла незнайома. — Я все чула... Я хочу бути твоєю тінню, Татаурано...

— Ти не хочеш вертатися до своїх?

— Не маю своїх...

— А ті?... — показав Татаурана вниз рукою.

— До них не вернуся... Вони не є для мене своїми... Не були ніколи! — і знову закашляла.

Не було сумніву, що ця істота була важко хворою на груди. Свідомість її хвороби був не тільки кашель і зловісний свистячий віддих, але й змарніле землисте обличчя, запалі груди, тоненька шийка і гострі кістляві плечі, що вилазили крізь діри пірваної блюзчини.

Татаурана розгублено глянув на аресів, що обступили його й дівчину густим колом.

"Що з нею робити?" — питав мовчки.

— А що ж, морубішабо? — пошкріб потилицю Леонідас. — Не лишити ж жінки на смерть посеред лісу лише через те, що в неї в очах небо світиться... Заберім. Що вона кому пошкодить?

— А вже ж, заберім! — підхопили інші. — Вона хвора... Шкода!

— Як звуть тебе? — схилився Татаурана.

— Мене? Моє ім'я лишилося там, у долині. Не хочу більше його. Зви мене своєю Тінню, Татаурано...

— Чудно! Ти дівчина, чи замужня?

— Я тільки Тінь, Татаурано, і більше не питаю мене нічого...

Вона справді скидалася на тінь. На тінь якоїсь великої трагедії і викликала до себе не так жаль, як глибоку нез'ясовану пошану.

— Садовіть її на коня! — наказав Татаурана, але зараз же роздумався: — Ні, не руште! Я сам!

Обережно підняв дівчину з землі, висадив на коня, потім скочив сам і велів рушати далі.

Кінь навіть не відчув другого їздця — така легенька була Тінь. Справжня тінь, лише з тією різницею, що мала шкіру й кості. Саму шкіру й кості! Тримавши її за плечі, Татаурана мав враження, що під рукою в нього мішок з висušеним корінням лікувальних зел, і він боявся зробити якийсь необережний рух, щоб того крихкого коріння не поламати. А дівчина ніби прилипла до нього: обплела своїми тоненькими висохлими рученятами його шию, притулилася розтріпаною чорноволосою головою до його грудей і заплющила очі.

Слухаючи її важкого віддиху, Татаурана пройнявся до неї глибокою ніжністю і врешті сказав:

— Ти дуже хвора.

Вона розплющила свої райдужно-блакитні очі, що так сумно контрастували з сірим кольором обличчя, блиснула променистою усмішкою, показавши гострі білі зуби, і відповіла:

— Я дуже щаслива...

— Тобі буде добре в нас, — змішався Татаурана.

— Я добра не шукаю, але за добро в боргу не лишуся...

— Від тебе ніхто не вимагатиме сплатення боргу.

— Тим більші будуть мої обов'язки...

— Які там обов'язки може мати хвора дівчина!..

— Нема такої хвороби, яка б звільнила від усіх обов'язків...

Він хотів заперечити, але вона поклала йому долоню на уста:

— Цить... Не говори нічого... Я хочу відпочити... Я дуже стомлена, Татаурано, і вперше в житті почуваю себе безпечною і щасливою... Я хочу пити своє щастя — не говори!

Усміхнулася щасливо і знову заплющила очі. А він зручніше підмостив свою руку під її плечі й нараз відчув, що ця чудна й таємнича поява стала йому дуже рідною й близькою.

У тому місці, де доріжка розходилася вилками, направо — до г'валашів, а наліво — до каяпооів, похід зупинився.

— Ти, Маріо, — розпорядився Татаурана, — бери двох мужів і йди до оселі каяпос. А ти, Леонідас, також візьмеш двох мужів і підеш до оселі г'валашів. Відв'яжіть по там по міхові, обдаруйте наших сусідів та скажіть їм від мене так: "Не буде війни між г'валашами й каяпосами, ні між жадними іншими племенами, бо бранців уже нікому не потрібно. Ті, що приїхали по бранців, тепер самі не зможуть себе викупити, коли попадуть комусь в руки". Ідіть!

Оселя привітала їх радісними криками. Одна лише Жаїра була вражена до живого, побачивши, як Татаурана обережно здіймає з коня якусь жіночу постать і, мов дорогоцінність, передає в руки Ірасеми із словами:

— Заопікуйся нею, сестро. Вона дуже хвора. Попроси в Аракшо поради й роби все можливе, щоб дівчина одужала.

— Хто вона? — спитала Ірасема.

Татаурана всміхнувся таємничо:

— Вона — моя тінь...

Заколючений подіями попередніх двох днів, в оселі знову улягся спокій. Але над Жаїрою він влади не мав.

Чи ж би справді Таїна-Кан знайшов свою Денаке?

Тінь, яка дає світло

У перші дні добряча Ірасема дуже журилася, бо здана на її опіку дівчина, здавалося, доходила. Майже не розплющувала очей, задихалася від кашлю і просила лишати її надворі навіть вночі. В оці їй бракувало повітря.

Татаурана, відриваючись від роботи, приходив кілька разів денно довідатися, як почуває себе "його тінь", а вночі лягав також надворі, поблизу постелі хворої і, коли їй було особливо погано, брав найдіяльнішу участь у заходах Ірасеми та старого п'яги.

А старий Аракшо чомусь особливо зацікавився дівчиною. Нічний дижур над нею перебрав на себе, власноручно готував для неї ліки з рослин, помічних на хворобу серця та грудей, і все наказував принести собі то зілля каїнки, то квітів червоного серду, то варив сироп з кори камбоатану, то настоював куатрільо й амбірусу, то

нарешті вдавався до чаклування, призиваючи різних духів.

— Повітря тепер важке, — казав, похитуючи головою. — Найгірша пора для хворих на серце і на груди. Але скоро буде громовиця. Як прочистить повітря — їй полегшає.

І справді стояла найгарячіша пора року, і посуха вже починала загрожувати врожаєві. Спека збільшувалася з дня на день, а парнота в'ялила навіть здорових і звичних до гарячі індіан.

Аж одного дня під вечір небо насупилося чорними хмарами, що насунули грізно з усіх боків, ніби збиралися роздушити оселю. Поміж ними заскакали громи, розколюючи вогненними тріщинами небесне склепіння вздовж і впоперек, а потім линула злива.

Хворій у той день було особливо погано. Вона задихалася від браку повітря, кашляла, синіла й обливалася потом.

З увагу на погоду, її забрали до оки і там усі допомагали, як могли.

Але, коли тільки розгулялася громовиця, а до оки крізь отвір линуло свіже повітря, дівчина відразу перестала душитися і, хоч громи трясли небом і землею, незабаром заснула.

Послухавши її рівномірного віддиху, Аракшо вдоволено всміхнувся і, не звжаючи на люту зливу, пішов до своєї оки.

Високо вже підбилося сонечко над умитою землею, давно вже прокинулася оселя і взялася до своїх звичайних зайнять, а Тінь усе спала. До неї навшпиньках підходили всі мешканці, заглядали люди з сусідніх ок, прислав спитати Аракшо, і сам Татаурана двічі подовгу простоював над гамаком під заздрісним поглядом Жаїри — а Тінь спала далі. Коли ж прокинулася, повела здивованими очима по вінку схилених над нею облич і широко та щиро всміхнулася їм. Ця усмішка була така владна, що у відповідь всі присутні, включно з малими дітьми, розсміялися також.

— Вона прокинулася! Вона сміється! — радісно дивувалися індіани. — І має такі очі, як сині пера птаха!

Найбільше ж зраділа добра Ірасема й відразу заходилася подавати хворій на снідання найкращі лакоминки, що їх спеціально на цей випадок зберігала.

— Ти хто? — спитала Тінь, піймавши її за руку і дивлячись в її лице пильними очима.

— Я Ірасема — сестра Татаурани, — відповіла жінка і розтопилася у своїй променистій усмішці.

Очі хворої зробилися ще пильнішими і наче посиніли ще більше.

— Ти сестра Татаурани? — перепитала дуже поважно і враз щасливо і радісно засміялася. — О, так! Татаурана мусить мати саме таку сестру, як ти! Він твердий, шляхетний імбуй[24], а твоє серце — це квітка золотої еспонжейри, сповненої солодким медом і запахом, що йому нема порівняння. Ти не відходила від моєї постелі, рятуючи моє життя. Ти дуже добра, Ірасемо. Будь же і моєю сестрою, добре?

Вона враз обхопила міцну шию Ірасеми своїми худими, немічними руками і припала до її грудей чорноволосою головою в такому щирому й глибокому пориві

ніжності, що Ірасема просльозилася. Зворушено гладила її по волоссі, по плечах і запевняла, що буде їй сестрою і матір'ю, як і Татаурани.

Потім Тінь показувала на кожного з черги, питала ім'я і довго вивчала своїм пильним поглядом незнайомі обличчя. Кожному дарувала, мов скарб, свою владну і скоряючу усмішку, кожному знайшла якесь тепле слово, а з дітьми, навіть найменшими, говорила, як з рівними, і очарувала їх цілком. Дівчаткам обіцяла плести віночки й виводити з ними таночки в колі, хлопчикам — майструвати човники з кори, а всім разом — гарні казки про добрих дітей.

Перебігаючи з однієї постаті на другу, блукаючи по різних предметах оки, погляд її впав на Жаїру, що сиділа в гамаку, споважнів і надовго зупинився.

— Що робить тут ця рабиня? — спитала, не відриваючи очей від Жаїри.

— Вона більше не рабиня, вона втекла з рабства... — поспішила пояснити змішана Ірасема.

Тінь лише похитала головою, далі дивлячись на Жаїру.

— Вона носить рабство за собою, — сказала тоном найглибшого переконання. — Вона не може втекти від рабства, як не може втекти від власної крові...

Жаїра схопилася з гамака.

— Зате, як бачу, ти втекла від власного розуму! — кинула злісно й притьмом вискочила з оки.

Неприязнь, яку відчула до Тіні від моменту її прибуття, підсилена підкресленою опікою Татаурани над цією таємничою появою, тепер перетворилася в ненависть. Жаїра бачила в ній свою суперницю, і злоба труїла їй світ. Коли б не ця суперниця, Татаурана лишився б для неї і далі досить байдужим. Але небезпека втратити його кохання і бути проміняною на якийсь землистий шкелет, що його кості скрипіли від кашлю, викликали в неї бунт і робили Татаурану привабливішим.

— Не дати його, не дати! — казала собі з упертістю. — Не дозволити себе усунути з дороги, мов спорохнявілу колоду! Татаурана мій! Він покохав мене з першого погляду, він назвав мене чудовою орхідеєю пралісу, він чекав, щоб я стала для нього джерелом, теплом і піснею. Не дам його! Чи ж та дихавична торба, напхана стогоном і кашлем, може зрівнятися зі мною, тільки тому, що має очі, як сині пера птаха?! Ніколи! Доки я схочу, Татаурана мусить бути моїм! Моїм!

А Тінь, прокинувшись із сну в ясний післядощовий ранок, здавалося, прокинулася до самого життя. Правда, кашель ще не покинув її зовсім, але його напади були лагідніші й коротші. Вона скоро почала вставати, заходила до кожної оки, знайомилася з усіми, розпитувала про кожну родину і про кожного члена родини, цікавилася всякою дрібницею і незабаром була обізнана з життям оселі в найменших деталях.

Вона була добра, щира, незрозуміла і страшна. Боса і незачесана, ходила у своїй почорнілій від бруду, подертій на гноття одежі, заглядала в кожний кут і виблискувала сріблом своїх гострих зубів та райдужними очима.

Ірасема відрізала їй кусок білого полотна, забраного ще при відході з місійної оселі і пильно зберіганого в спільному скарбі племені. Але Тінь чомусь злякалася і запереч-

ливо похитала головою:

— Білої одежі не маю права вбрати, хіба на смерть...

— Візьми, — просила Ірасема. — Ти не привикла ходити без одежі, а та, що на тобі, пірвана і брудна. Візьми. Татаурана наказав тобі дати...

Тоді Тінь прийняла полотно, але зафарбувала його у чорній фарбі женіпапо і зладила з нього собі туніку.

— Навіщо ти це зробила? — спитав з докором Татаурана. — Хіба не любиш ясних барв?

— Тінь ніколи не може бути ясно-барвною, морубішабо, — відповіла дівчина. — А я не хочу бути нічим іншим, тільки тінню...

Правду сказавши, Татаурана спочатку побоювався, що ця примхлива й нерозгадана істота, як і належить тіні, ходитиме за ним по п'ятах, дивитиметься на нього покірними собачими очима, як на божество, і з упертістю маніяка старатиметься стати його рабинею. А рабство завжди викликало в нього обридження і презирство.

Однак, нічого такого Тінь не проявляла. Щоправда, любила слухати, коли він говорив, ставилася до нього з глибокою пошаною, називаючи незмінно морубішабою, але зовсім не докучала, не переслідувала, не набивалася. Натомість, сказавши, що за добро в боргу не залишиться, справді чесно обіцянки дотримувала та ділом доводила, що нема хвороби, яка б звільняла людину від усіх обов'язків. До роботи в полі, чи іншої якої, що вимагала фізичних сил, вона не бралася, але знаходила собі безліч інших зайнять і не дармувала ні хвилини.

Поміж речами, що їх ареси відібрали в білих "купців", знайшлися голки, а жінки вміли прясти і фарбувати нитки. Тож Тінь, зібравши дівчат, запрягла їх до вишивання і гачкування. Видно, виховувалася сама в добрій родині, бо вміла не лише вишивати, гаптувати, але й плести мережива, шити, ткати і навіть читати.

Незабаром усі дівчата племені, а навіть і жінки, справно орудували голками й гачками, та одна поперед одної збирали вату з бавовняних дерев і заппадливо пряли нитки на майбутні полотна.

Тінь посідала великий секрет з'єднання до себе довір'я, пошани і любови. До неї липла вся молодь, дітвора бігала за нею вслід, старші радо з нею говорили про всякі справи, і вона скоро стала загальною улюбленицею племені. І наскільки вже був маломовний і суворий старий Аракшо, але й він піддався чарові лагідної усмішки Тіні й їй одинокій дозволив заходити до своєї самотньої оки на довгі розмови. Тінь цікавилася зелями і способами лікування, а старий п'яґа, неохочий зраджувати свої знання і свої таємниці нікому, для дівчини з райдужними очима робив виняток. Докладно повчав її, які рослини в яку пору року й дня збирати, як і що з них використовувати і до яких недуг уживати. Вчив її також, як угадувати наперед погоду, як хоронитися від злих духів та чарів і як читати вдачу з чужих очей.

Від Аракшо Тінь бігла до жінок, вчилася від них плести коші, чи рибні сіті, варити фарбу з рослинних соків і уважно випитувала про закони та звичаї племені. Вчилася і вчила сама, бо знала багато.

Зібравши дівчат у гурт і роздавши їм роботу, вона сама щось робила й одночасно оповідала. Але оповідання її були цілком неподібні до тих, що їх чули молоді арески від Жаїри. Тінь не тішила їх оповіданнями про скляні палаци, розкішні убори й грімку музику. Вона оповідала їм, натомість, про трагедії невільничих ринків, про життя рабів у душних сензалах, про виснажливу працю на цукрових плантаціях і робітнях, про долю молодих індіанок, що стали жертвами розпусних завойовників, і про жорстокі розправи з безправними рабами. Оповідала також про великі кораблі, що прибували з-за безмежної води й забирали з країни золото, срібло, дорогоцінні каміння і всяке інше добро, а натомість привозили залізо, зброю і нових розбишак.

Коли згадувала все, свідком чого була сама, її брови болісно збігалися до поперечної зморшки на смаглому чолі, а райдужні очі набирали відтінку грозової хмари.

І в уявах юних слухачок розсипалися в порошок чудові палаци з Жаїриних казок, линяли й чорніли барви дорогих одягів, затихали веселі тони музики, а на їх місце ставала сувора, закривавлена й обшарпана правда.

— Не хочемо бачити білих! — казали вони. — Не дамося взяти в полон, коли на нас нападуть. Ліпше смерть!

— Так, ліпше смерть! — вторувала їм Тінь, і її очі заходили сизою поволокою страшних споминів.

Але вона вміла й веселіше оповідати про море, про біловітрильні кораблі і про життя в інших країнах. Любила також згадувати про великі повстання індіанських племен, що надовго змітали сліди панування загарбників з цілих околиць, а на решту наводили страх. Знала докладно імена багатьох індіанських ватажків і перебіг повстань. Раділа, оповідаючи про перемоги, і хмурилася, коли доходила до поразок. А вже особливо часто згадувала про розправу аресів з "мирними купцями", що її бачила і чула, забившись у щілину кам'яної гори.

— "Так кажу я, Татаурана, вождь племені аресів!" — повторювала вона слово за словом заяву Татаурани, і тоді з її очей сипалися сині іскри гордої втіхи. — Так говорить справжній муж, сестри!

Вона любила креслити літери і слова на рівному піщаному березі й вчила дітей робити те саме. Голопузі кмітливі аресята дуже скоро збагнули таємницю грамоти й тішили невимовно свою вчительку, відчитуючи її знаки на піску. А ще трохи пізніше, майже кожне вміло написати своє і свого батька ім'я і засвідчувало свої знання, чим і де тільки могло: на землі паличкою, на корах дерев якимсь гостряком, а навіть фарбою на власному тілі.

Пописавши трохи та порахувавши з дітьми, Тінь починала оповідати їм казки, або заводила якусь гру. До малечі прилучалася молодь, і дівчина тоді сідала з боку, милуючись біганиною, стрибками і веселими вигуками, які їй самій були заборонені.

Дівчата тепер щодня розчісували її сплутане волосся і вдягали на її голівку вінки із свіжих квітів.

— Тінь гарна! Тінь гарна! — плескали радісно в долоні.

— Вона має очі, як сині пера птаха, і серце, як квітка золотої еспонжейри! Її скоро возьме за дружину найсильніший юнак племені!

Тінь усміхалася, кашляла і, показуючи на свої запалі груди, заперечливо хитала пальцем:

— Мене вже давно обрала за дружину смерть...

Жаїра її ненавиділа і чомусь дуже боялася уважно-критичного погляду, який завжди її переслідував і мов би прилипав до неї. Тінь ніколи до неї не говорила безпосередньо, але полювала за нею очима і часто в її присутності ставила питання, в яких незмінно називала Жаїру рабинєю.

Так раз, коли Жаїра, нудьгуючи, тинялася понад берегом, Тінь голосно спитала у дівчат:

— Чому ця рабиня ніколи нічого не робить? Чи їй не соромно, такій здоровій, як пантера, байдикувати цілими днями?

— Тобі до того діло? — огризнулася Жаїра.

А Тінь, ніби не почувши, дивилася на неї і тягла далі:

— Як це плем'я годує такого дармоїда? Чи нема закону, щоб усі працювали? Але раб уміє працювати тільки під канчуком, він шанує лише накази чужого. Своїх він має за ніщо і їхніх законів не визнає...

Жаїра гордо підкинула голову і пишно пропливла далі. Ступала поволі, хоч їй хотілося заткнути вуха і бігти. Те, що говорила тепер Тінь, сказав був і Татаурана, і це була правда: в господі Габрієля де Лара вона працювала під канчуком, хоч і не завжди це розуміла. Мусіла працювати, бо ж інакше не могло бути, бо ж був примус! І шанувала вона також тільки чужих — білих. Але не могла собі уявити, щоб можна було шанувати індіан, а тим більше — визнавати над собою право їхніх законів. Які ж це закони, коли їх видають такі самі люди, як вона? Закони мусять видавати хтось старший, сильніший. От у білих закон — це сила, жорстокість і кара. Але тут? Одинокий хіба Татаурана показав їй "закон", мало не втопивши в ріці. Але щоб про нього згадувала ще й якась сухітна торба?!

О, як Жаїра її ненавиділа! Ненавиділа подвійно тому, що ще й боялася її. І за що Татаурана проявляє таку ніжність до неї, таку виїмкову дбайливість?! Адже самі лише гострі, кістляві плечі цієї півживої потвори можуть викликати жах і обридження. А руки, худі, мов висушене коріння іпекакуаньї! А та жалюгідна одежа, пофарбована в чорно-сірі плями женіпапо. Ще й дихавиця при тому! Ну-ну, є чим привабити!..

А Тінь далі переслідувала її своїми пильно-прилипчивими очима і не пропускала нагоди, щоб не зачепити.

— Чому ця рабиня завжди ходить, як запаморочена? — питала дівчат, хоч дивилася в той час на Жаїру. — Чи її тягне назад під канчук білих панів?

— Ні, — відповіла котрась, — її вже не тягне назад. Вона одружиться з Татаураною.

— І морубішаба справді хоче її за жінку? — дивувалася Тінь.

— Ні, хоче напевне тебе, таку красуню! — іронічно кинула через плече Жаїра.

Тінь раптом дзвінко засміялася:

— Чи ви чули, сестрички, щоб хтось хотів одружитися з власною тінню? Ха-ха-ха! Але рабиня любить казки, а в казках бувають усякі небилиці...

Жаїра готова була її вбити. Вона пильно слідкувала за нею й Татаураною і бачила, що вони часто подовгу бувають разом. Про що говорять? Не могла підслухати, бо чуйне вухо морубішаби здалека пізнало б її найтихіші кроки. І вона злостилася від усе більшої заздрости, а Татаурана ставав для неї все більш привабливим.

Але він з нею після останньої розмови не хотів говорити. Навіть квітів не казав класти на гамак — взагалі не помічав. А, коли ненароком зустрівся з нею, хмурих брови і мовчки проходив мимо. Став знову холодним і неприступним, ще неприступнішим, як давніше.

І все це примушувало Жаїру страждати. Тепер їй хотілося, щоб Татаурана знову говорив про кохання, щоб знову з'являлися свіжі квіти на її гамаку, щоб знову цілував її так, як колись цілував на березі ріки.

Але Татаурана був далеким і чужим. Невже справді любить свою тінь?

Жаїра в'янула з туги і жалю.

Аж одного разу їй таки вдалося підслухати їх! Сиділи обоє під стіною оки й у загальному передвечірньому гаморі, що панував в оселі, не почули, як вона причаїлася побіч.

— Що ж ти робила сьогодні? — питав Татаурана.

— Скінчила вишивати чорного крука на білій одежі Білого Крука. Він був дуже радий, коли це побачив.

— Ти всім несеш радість, дівчино... А що ще?

— Плела з дівчатами гамаки, сортувала зела на сушення, чистила рибу, писала з дітьми нові слова на піску і... більш нічого сьогодні не зробила, морубішабо...

— Більш нічого? Ой, неправду кажеш! Найголовніше забула.

— Ні, нічого не забула, морубішабо.

Татаурана ласкаво засміявся:

— Наймиліше в тобі те, чого сама не знаєш. А не оповідала дівчатам про індіанку Гвапорунгу, яка відкинула любов свого Соко, коли дізналася, що він за винагороду став провідником для бандейри? А не оповідала хлопчикам про хороброго малого Жассу-Ассу, який ціною свого життя врятував плем'я від загибелі?

— Це ж не робота, морубішабо...

— Це важливіше, Тіне моя, від плетення гамаків, чищення риби й перебирання зел. Я тільки вступив до оселі, як хлопчики прибігли до мене, заявляючи, що кожен хоче бути малим Жассу-Ассу. А вони ж — майбутні мужі й вояки! Ти справді щедро платиш свої борги, Тіне моя! І мудро придумала своє ім'я: тепер я знаю, що навіть при моїй відлучці на оселі лежить тінь моїх думок і моїх стремлінь. Я не знав у перший день, який скарб привіз до оселі...

Помовчали.

— А ти сьогодні знову картала Жаїру? — якось сумно і з ваганням спитав Татаурана.

— Я хочу, щоб вона стала гідною тебе, морубішабо... — винувато зідхнула Тінь.

— А печеш словами, немов вогнем...

— Рабство душі можна випалити лише вогнем...

— А я все вірю, що його вилікує свіжий подих волі.

— Заглибоко в'їлося тавро в її душу — подих не допоможе...

— Вона нещасна, Тіне моя...

— Вона — рабиня, морубішабо...

— Вона — жертва того зла, що панує на нашій землі, Тіне. Коли б не було рабства — не було б і рабів. Чужинецьке поневолення страшне не тим, що несе рабство фізичне, а тим, що виховує духових калік. Не всі такі сильні, щоб протиставитися йому душею і в рабстві залишитися вільними. Багато є таких, що визнають лише свободу тіла, і за неї влазять духом у ярмо. Я на власні очі бачив багато чистокровних індіан, які вже здобули освіту й маєток, які втерлися в середовище чужинців і тепер соромляться і свого походження і своєї мови. Вони більші португальці, ніж самі португальці, і гордяться тим, що порвали зв'язки, які лучили їх з предками.

— Морубішабо, — попросила Тінь, — не говори мені нічого про них! Я знаю і про Арарігбою і Тібірісу, які за право називатися де Соузами проміняли свою честь і гідність. Але про них я найменше хочу слухати. Для мене сам португалець, еспанець, чи голландець, не є такий ненависний, як той індіанець, що перестав бути тим, ким є, а хоче стати кимсь іншим. Тому я так картаю ту рабину, тому я хочу розбудити сором в її душі...

Знову замовчали на хвилину.

Потім почувся тихий і болісний голос вождя:

— Скажи мені, як це так, дівчино? Ти — тінь, а кидаєш від себе тепло і ясність, а вона, навіть вбрана в одягу кольору сонця, кидає від себе тільки чорну тінь. Чому?

— Це дуже мудро, морубішабо, і я не можу тобі відповісти...

— Я також ні. Але найдивніше мені, що, не дивлячись ні на що, я її так шалено люблю. За що?

— Мабуть, за те, що вона твоє призначення.

— Правда... Ти знаєш, Тіне моя, — сповідався далі Татаурана, — що я сам себе ненавиджу за свою любов до неї. Адже я не є таким м'яким, а не в силах видерти з душі кохання. Чи це не слабкість?

— Ні, морубішабо. Слабкість буде тоді, коли чинитимеш по волі рабині. Коли ж підкориш кохання почуттю обов'язку і чести — даси доказ своєї сили. Що більше кохання зможеш підкорити, — то сильнішим виявишся. Імбуй — найтвердше дерево, але і під його кору може влізти черв. Та чи це буде доказом м'якості імбуя? Чи імбуй перестане бути імбуєм від того, що під його корою щемітиме біль від червоточини?

— Тіне моя, чому вона не має твоєї душі?! — з зойком вихопилося в Татаурані.

У відповідь почувся рух і відгомін бистро тікаючих ніг: Тінь побігла, не давши ніякої відповіді.

Посли вертаються

Латинська мудрість каже: "Посівши — не цінимо, втративши — оплакуємо".

Правда, Жаїра ще не втратила Татаурану цілком, але розуміла, що може втратити, і це їй дуже боліло. Підслухана розмова не заспокоїла, навпаки, додавала ще більше жалю й злості. Татаурана й далі гнівався на неї, а вона в усьому винуватила Тінь. Бо ж це вона, ота синьоока дихавичниця, під'юджує його проти Жаїри, понижує її в його очах, радить стоптати кохання задля якихось там неіснуючих обов'язків. Вона штовхає його до згуби, в той час, коли Жаїра бажає йому тільки добра. Хай би покинув свої небезпечні затії — мав би щастя, а з ним і Жаїра. Так ні ж! Влізла поміж них ота осоружна Тінь і колотить. Коли б не вона — Татаурана трохи погороїжився* б, але врешті піддався б. Піддався б напевно, бо Жаїра зуміла б з часом скорити його своєю вродою, своїми ласками і своїм розумом, як скорюється все дике — звірину, чи людину — однаково.

Але "ота" стала на перешкоді. Вона страшна й небезпечна навіть у своїй немочі. Вона вже полонила Татаурану своєю душею, хоч та душа ледве тримається тіла. Татаурана називає її "своєю тінню" і боліє, що Жаїра не подібна до неї. Хто зна, що з того може вийти?

З Жаїрою не хоче говорити, не дивиться в її бік, а з Тінню сидить годинами. Чи ж не миліше для нього було б при боці коханої дівчини, ніж у товаристві півживої "своєї тіні"? Якийсь такий він дивний!

Хоч... Ні, він не дивний — він попросту хоче зламати Жаїру своєю впертістю і поставити на своєму.

Ну, що ж! Жаїра згодна вдати переможену, щоб тільки доступити до нього знову, щоб взяти його в свої руки. А там... Там видно буде, хто сильніший: вона, чи Тінь?

Однак, навчена попередньою поразкою, Жаїра вже не буде такою необережно-відвертою. Вона не прийде до нього отак ні з сього, ні з того. Вона вичекає зручного моменту, коли Татаурана буде чимсь розчулений, як тоді, по розмові з г'валашами. Тоді він буде м'який, легше піддасться...

Але якось бажаний момент не приходив, а натомість обставини склалися так, що Татаурану обсідали все інші клопоти й турботи.

По-перше, скоро після того, як ареси погромили "мирних купців", недалеко оселі з'явилися незнайомі індіани з племені каріжо. Зустрівшись з мужами в лісі, заявили про свою миролюбність, однак до оселі не хотіли зайти, посилаючись на великий поспіх. Куди йшли і чого — не сказали. Тільки випитували про це й те, а врешті дуже втішилися, коли довідалися, що ареси недавно прийняли до себе п'ятьох утікачів з рабства. Тоді пішли геть.

Хто вони були і чого шукали? Чи трапили сюди випадково, чи мали якусь мету?

Обережний Татаурана велів триматися на осторозі й постійно цей наказ повторював. Але ніде нічого не було чути, й ареси марне ламали собі голови над підозрілим випадком.

Крім того, в оселі наростала тривога в очікуванні послів. Минуло вже понад два місяці, а їх не було чути. І цей неспокій змушував до пізньої ночі палити вогнища на площі, а біля них гуртував мужів, що сиділи мовчки, задумані й тривожні, неохочі до жвавіших розмов.

Найбільше ж журилися жінки послів, а Сабія частіше мала заплакані очі й скаржилася перед донькою:

— Нема нашого Пірауни, Жаїро...

— А я винна? — нетерпеливо відповідала дівчина. — Було не пускати.

Сабія жалісно хитала головою і йшла до інших жінок, з якими могла досхочу наплакатися й нажуритися.

Аж ось у неділю перед вечором прибігли хлопчики, які бавилися в лісі, і повідомили, що вертається Мадіаї з Грашаїнем і Жараракусу. Вони ходили до найближчих племен, тож і не дивно, що повернулися перші.

Заметушилася оселя, загомоніла й почала готуватися до зустрічі післанців. Юнаки навипередки побігли зустрічати поворотців, жінки роздували багаття, готуючи їжу, а мужі сходились на окару й сідали в коло плече-в-плече. Послали й по старого Аракшо, і той у супроводі двох чоловіків уже повагом сунув до гурту, ступаючи серед хмар порошу по промітаній дорозі.

І коли здорові післанці вступили в оселю — все вже було приготоване. В радному колі для них лишено почесне, вистелене шкурами місце побіч Татаурани.

Троє мужів привітали збір і втомлено розсілися на шкурах. Від них забрали зброю, підсунули їм їжу та питво, і натовп затих, чекаючи у тривозі, яку звістку доведеться почути. А післанці були хмурні й прибиті. Мовчки їли й пили та не дивилися ні на кого. Справа була ясна: не пощастило. Однак, ніхто нічого не питав, ніхто вголос не висловлював своїх думок, і всі терпеливо чекали, поки прибулі не вдоволять голоду і спраги.

І щойно тоді, коли вони повідсували від себе рештки їжі та випалили люльки, почалася рада.

Слово забрав Мадіаї, як старший посольства:

— Ми йшли, йшли, йшли. Ми питали по дорозі індіан, де є племена тінгві і як знайти їхнього головного морубішабу. В оселях нас приймали з миром, давали їсти і дозволяли ночувати. Але мало осель. Зовсім мало тепер осель по лісах. Лишилися лише мирні племена, а ті, що на воєнній стопі з білими, зникли. Тінгві також у мирі з білими. Вони стоять на полях Курі Тіба[25]. Їх є багато, і ми прийшли до них. Їхній головний морубішаба називається Арапуті. І ми спитали: "Де є Арапуті? Нас прислав морубішаба Татаурана і рада племені аресів. Хочемо говорити з Арапуті". Але його не було. Він пішов кудись із білими рити землю, щоб здобувати золотий пісок нарівні з рабами. Пху!

Мадіаї презирливо сплюнув, а за ним сплюнули на знак салідарности й два інші послі.

— Тоді послали по Арапуті, — продовжував оповідач, — ми чекали. Чекали багато днів, бо далеко кудись зайшов великий морубішаба, залишивши своїх людей на малих

морубішаб окремих племен. А племена живуть немов раби: рубують ліс і доглядають худобу білих. Чи то не ганьба?

— Ганьба! — притакнула рада в один голос.

— І врешті прийшов Арапуті, — тягнув далі Мадіаї. — Ми все йому сказали, як нам наказала ньемонґаба, ми не загубили ні одного слова. Так, чи ні, брати Грашаїне і Жараракусу?

— Так! — притакнули запитані. — Ми донесли всі слова в наших устах.

Мадіаї продовжував:

— Арапуті вислухав нас і сказав: "Тінґві не підуть на війну смерти проти білих. Нам війна непотрібна. Ми з білими в мирі і вони нам не роблять ніякої кривди. Вони б'ють і ловлять лише тих, які не хочуть їх слухати. А хто згідливий, тих білі не зачіпають. Перекажіть вашому морубішабі, щоб він також з білими погодився, і буде вам усім так добре, як і нам. Навіщо війна? Для чого шукати нових ворогів, коли й так маємо їх досить поміж собою? На нас тепер уже ніхто не важиться нападати з сусідніх племен, бо білі з нами". І ще сказав Арапуті так: "Наша земля велика й багата. Стане для нас, стане й для чужинців. Ми не даймаки. Білі дають нам гарні подарунки, а ми мали б для них жалувати землі? Землі вистачить усім".

Тоді ми сказали: "Наша земля велика й багата — правда. Але ми можемо сіяти і збирати, або випасати худобу для себе самих. Для чого нам чужинці? Ви працюєте на чужинців, раби працюють на чужинців. Будемо ліпше працювати самі для себе". На це Арапуті відповів: "Нам не треба сіяти і збирати для себе, і худоби нам не треба також. Ми не звикли того робити для себе".

Тоді ми спитали: "Чому ж вам не треба для себе того, що робите для чужинців?" Арапуті відповів: "Бо ми дикі. Ми не можемо зрівнятися з чужинцями, бо вони сильніші і розумніші від нас. Ми не любимо індіан — ми любимо чужинців. Чужинці дають нам заробити. Вони кажуть, що ми, тінґві, найліпші серед усіх племен, бо ми слухаємо їх і допомагаємо їм. Ніколи не підіймемо зброї на білих!"

І ми ще раз питали: "Чи ж справді білі ніколи вам не зробили ніякої кривди?"

Арапуті сказав: "Колись було таке, але давно. Колись наші предки воювали з білими смертельно. Але потім помирилися. Помирилися тоді, коли вони нам допомогли розбити плем'я "волохатих". "Волохаті" давно вели війну з нами, бо колись на полюванні в убитому олені знайдено дві стріли: одна була нашого вояка, друга — вояка з "волохатих". Наше плем'я казало, що здобич нашого вояка, а "волохаті" — їхнього. І з того почалася війна. Ми покликали на поміч каріжо, а вони — "зелені животи". І так воювали довго. Аж прийшли білі й нам допомогли. Ми побили "волохатих", а "зелені животи" загнали за ріку Ігвассу. І з того часу білі стали нашими приятелями".

І коли Арапуті так сказав, Грашаїнь оповів казку про оленя і ягуара. Хай він повторить, як оповідав...

Не зважаючи на невідрадні вісті, рада висловила бажання послухати відому вже легенду про оленя й ягуара, і Татаурана дав дозвіл.

Грашаїнь відразу встав і, тріпнувши своєю стрепіхатою чуприною, почав оповідати,

його уважно слухали, дивувалися й раділи, як звичайно, схвалюючи оповідання вдоволеними вигуками.

А Татаурана тимчасом покинув думками радне коло племені, не чув того, що оповідав Грашаїнь, весь заглибившись у той куточок душі, куди не допускав нікого і куди сам заглядав із страхом.

"Ми є дикі. Ми не можемо зрівнятися з чужинцями, бо вони сильніші й розумніші за нас... Ми не любимо індіан... Землі вистачить усім..." — дзвеніло й гуділо на різні тони в нього у вухах, і він так виразно уявляв собі ніколи не баченого Арапуті, що вимовив ці слова. Не вперше бо чув таке, хоч трохи інакше висловлене. Чув також від інших племен, що їх зустрічали по дорозі ареси, про "добрих чужинців" і "недобрих". Чув багато і про ворожнечу поміж племенами і про неповагу самих до себе. Дивно було чути: "Ми дикуни", "ми дурні". Як легко прийнявся в лексиці індіан вираз "дикуни"! Звідки? Від чужинців, очевидно. І, чуючи його, Татаурана кожного разу палав від сорому, що належить до великого народу, який так себе зневажає. Натомість з великою пошаною ставиться до чужинця, що на кожному кроці проявляє варварство, на яке нездібне найдикіше індіанське плем'я. Шанує не за вчинки, а за силу. Та ще й каже, що любить його, але своїх — ні. Ця любов така велика, що для ворога нам не шкода нічого, бо ж "наша земля велика й багата", але за оленя ми можемо виповісти війну смерті й вести її так довго, поки прийде чужинець і не допоможе когось одного витовкти, щоб другого покорити. Скорили ж плем'я каріжо, скорили свого часу величезне об'єднання гваяназес, скорили і тінгві — "довгоносих". Не могли скорити зброєю, то скорили "миром", "дружбою". Авжеж! І ми так цінимо їхню "дружбу", так боїмося прогнівити їх, бо ж вони нам ласкаво кинуть обгризену кістку з випасеної нами худоби на нашій землі, похвалять за покірність, а декого навіть поплескають ласкаво по плечах. Чи ж не дружба? О, той ворог був менш небезпечним, коли приходив з вогнем і залізом, палив, різав і нищив! Він став по-справжньому небезпечним тепер, коли взявся за незримую зброю! Навіщо, наприклад, полювати за каріжо й тінгві, навіщо будувати для них сензали, годувати їх, тримати для них наємних наглядачів, ще й постійно боятися бунту та нападу, коли вони тепер "по приязні" роблять усю рабську роботу, не вимагаючи витрат і напевно даючи потрібну видачу праці, порівняно до рабської. І не нападають, не загрожують, а ще, коли тільки буде треба, приєднуються до бандейри і пом'ожуть побити непокірних, а решту взяти в рабство. Зроблять усе для "приятелів".

— І хто ж ми? — питав сам себе Татаурана. — Не раби? Не дикуни? Вже й так наша спустошена земля заселяється все більше зайдами. А буде час, коли ми станемо вигнанцями. І ми заслуговуємо на долю, яка нам готується. Зметуть нас, знищать, витопчуть, бо ж ми — тільки погній. Самі себе такими вважаємо, самі себе не шануємо, то загарбник тим більше не буде шанувати...

А все ж не міг не любити свого народу. Може, саме тому так любив його і так милосердився над ним, що бачив його темноту, глупоту й ницість. Любив тією самою глибокою, болісною любов'ю, якою любить мати свою сліпу, спаралізовану дитину. Хто може збагнути і вияснити цю любов?

І тепер, коли слухав Мадіаї, ридав над майбутнім своєї землі. Бачив його виразно не перший раз, але затирав трагічні образи силою своєї волі, хоч знав, що життя, яке колись тут цвістиме, не буде належати автохтонам цієї землі.

Скінчив свою казку Грашаїнь, і на площі стало тихо. Всі чекали, що скаже морубішаба, а морубішаба, випустивши берло з рук, забув і про збір і про себе самого. Отямився лише тоді, коли Аракшо штовхнув його під бік і пригадав:

— Рада чекає твого слова, морубішабо. Мовчати не годиться.

Татаурана здригнувся, провів рукою по обличчі, бо йому здавалося, що воно вкрите липким павутинням, підняв берло і встав. Те, що думав перед хвилиною, думав для себе, і ніхто не смів того знати. Вождь племені й ініціатор великої справи був змушений говорити щось інше.

— Ареси, — сказав спокійно, і голос його не зраджував нічого, тільки брови піднялися вгору й заломилися над очима, — ми чули, що сказали послі. Але не будемо нічого більше радити, бо ще нема інших послів. Те, що відповіли тінгві, я знав наперед. Та чи від того, що в лісі є гнила і мокра колода, не можна розпалити вогнища? Почекаємо на відповідь інших вождів, які не пасуть худоби, не рубають лісу і не копають землі. А тепер хай послі ідуть до своїх родин відпочивати. Ради не закриваю, а відкладаю. Ідіть.

І він спустив берло вниз.

Усі заворушилися, але не всі порозходилися. Більшість лишилася при вогнищах, щоб обміркувати принесені відомості й погугорити.

Провалом переговорів з племенем тінгві тішилась тільки одинока Жаїра.

"А що? — питала без слів, здалека слідкуючи за Татаураною. — Дістав? Не слухав мене — так тобі треба! Ось іще, як прийдуть з квасними мінами Кумаже й мій коханий батечко — станеш зовсім м'ягенький. Побачимо! Але тепер не чекай, щоб я прийшла до тебе з повинною! Будемо ще трохи грати..."

Вона побадьорішала, повеселішала, але старалася свою веселість приховати. Байдикувала далі й демонстративно не бралася ні за яку, навіть найлегшу роботу. А проходячи повз свою суперницю, вмисне мугикала веселої пісеньки, хоч у душі й далі її боялася.

Дні прокотилися далі, повні непевности й чекання, а до них долучилася ще й затяжна сльота, яка погіршувала настрій. Ріка зібрала й виллялася з берегів, тож на рибу не можна було ходити. На полювання також. І всі тепер сиділи в очах, плели, пряли й майстрували, а при тому, звичайно, найбільше говорили про післанців. Одні запевняли, що вони затрималися для докладнішого обговорення війни, другі припускали, що їх спіймали білі, треті думали, що вони пішли ще десь далі шукати нових спільників.

І ось одного пізнього зливно-дощового вечора, коли вже більшість мешканців оселі спала, в отворі оки з'явилася величезна мокра голова.

— Асу! — кинулася щаслива Гон'га. — Діти, прийшов батько!

Вмить ожила вся ока й виповнилася радісним гамором і вигуками:

— Прийшов Асу! Вернулися ще одні післанці!

Асу сумно звів на груди свою величезну мокру голову, і дощові краплі, що збігали хіо його обличчі, змішалися із струмками сліз, які побігли з очей.

— Я сам прийшов... — промовив глухим голосом. — Від Кумаже й Жоасанона ніс тільки грудку закривавленої землі, але й ту дощ розмив і забрав з собою. Не приніс нічого... Сам прийшов, сам!

Стало моторошно тихо, бо люди навіть дихати перестали: Як?! Згинув такий підприємчивий і діяльний Жоасанон, що мав п'ятеро дітей?! І той веселий, гострозубий Кумаже, який завжди казав: "Коли не так — хай мене мавпа оближе"?!

Це було несподівано, боляче і страшно. І так само, як мить тому в оселі залунали радісні вигуки, тепер раптом вибухнув стогін і плач. Заводили жінки, плакали діти, і дорослі мужі стогнали, б'ючи себе в груди та висмикуючи волосся:

— Нема більше Жоасанона, нема Кумаже! Горе, горе!

Билася в сльозах жінка Жоасанона, голосили розпучливо сироти, і ніхто не думав над тим, щоб промоклому і втомленому Асу дати їсти.

Перша про це подбала Тінь. Вона не знала ні Жоасанона, ні Кумаже, але бачила перед собою зламаного втомою і горем велетня, про якого в цю хвилину всі забули. Зсунулася з свого гамака і заходила біля вогнища.

— Іди ближче й сідай, — лагідно обізвалася до Асу. — Ти голодний і перемоклий. Своє напевне вже відплакав у дорозі. Тепер треба тобі покріпитися.

— Хто ти? — спитав здивовано Асу.

— Я — Тінь. Про мене тобі розкажуть потім. Іди сідай...

Тоді лише всі згадали про гостя. Кожен тягнув, що лише мав, і все це складали біля вогню.

— Їж, Асу, їж. Ти все своє відплакав. Ми будемо плакати без тебе, поки ти наситиш голод...

В оку набилося повно людей, і старий Аракшо лише з трудом пробився крізь натовп ближче до вогню. Йому простелили шкіри й уважно посадили, підмостивши під спину великий кіш.

А зголоднілий і промерзлий Асу ковтав жадібно все і плакав далі. Їв багато і рясно плакав.

Коли вже наситився, Татаурана зробив сякий-такий порядок і почав раду племен. Мали вислухати Асу без проволоки. Але Асу, завжди дуже нездалий промовець, від хвилювання й сліз говорив ще гірше, ніж звичайно, і його лише з трудом можна було розуміти.

Отже, вони всі троє — Кумаже, Асу й Жоасанон — подалися до племен, що були на заході й півночі. Заходили до різних осель, але всі ці оселі були в мирі з білими й не бажали миру порушувати. Відповідали більш-менш те саме, що й тінгві, та радили також і аресам занехаяти воєнні наміри. Деякі, правда, годилися пристати на війну, але під умовою, що прилучаться більші племена, бо лише це давало сяку-таку запоруку успіху.

Врешті посли добилися до головної мети своєї виправи — великого морубішаби каріжо. Але той, вислухавши їх, тільки засміявся.

— Хочете прогнати білих? — спитав. — Тоді знову на нас тиснутимуть то тамойоси, то ґварані, то ґваяназес. Вони вже віддавна зазіхають на наші землі. Але я сказав, що, коли вони так хочать, то не будемо володіти ні ми, ні вони, — хай володіють білі!

Не договорившись ні до чого з каріжо, посли пішли шукати ґваяназес і знайшли. Ґваяназес уже майже ціле століття числились християнами, а їхні предки під керівництвом морубішаби Тібіриси ще в 1562 році воювали по стороні білих проти об'єднаних племен тамайос, що виступили проти наїзників. Посли аресів зовсім не надіялися на успіх серед ґваяназців, але, на їхнє превелике диво, великий морубішаба ґваяназес дав свою згоду на війну смерті і наказав на поворотній дорозі зайти до нього та повідомити про те, що скажуть інші племена.

Підбадьорені таким успіхом, ареси пішли далі до племені тамойос. Коли б погодилися й тамойоси, успіх повстання був би забезпечений, бо тамойос і ґваяназес були силою, яка пірвала б за собою всі слабші племена.

І великий морубішаба тамойос, вислухавши послів, спочатку дуже зрадів, бо в його племенах і досі не стерлася з пам'яті поразка, що її зазнали тамойоси від білих і ґваяназців. Але, коли йому сказали, що ґваяназці на цей раз підуть проти білих, відразу змінив своє рішення:

— Ненавидимо білих — це так. І охоче підемо на них війною, але тоді, коли ви перше допоможете нам розбити ґваяназців. Тих ненавидимо ще більше від білих і вважаємо своїми найгіршими ворогами. Воювати разом з ними під одним арауе?! Ніколи!

Усі намови, всі переконування були до нічого.

— Поможете нам помститися на ґваяназес — ми поможемо вам проти білих. Інакше — ні! — така була остаточна відповідь тамойос.

Гірко розчаровані, вони вернулися до оселі, де жив великий морубішаба ґваяназес, щоб доповісти йому все і почути його остаточну відповідь. Але в оселі на той час уже розташувалася велика бандейра. Ішла кудись ніби в глиб країни й зупинилася на відпочинок у гостині великого морубішаби племен, здавна заприязнених і поголовно вихрещених. Ватажки бандейри розгостилися в очах, а решта — під голим небом за оселею.

Але, помимо того, аресів і вдруге прийняли приязно, запросили погостювати кілька днів. Бандейра мала скоро покинути оселю, і тоді можна було домовитися остаточно.

Під вечір того дня, коли ареси прийшли до оселі, білі зробили велику урочистість: ніби на пам'ятку своєї гостини вони закопали два великі хрести на східньому і західньому крилі оселі ґваяназців. Господарі не дуже то на таких справах визнавалися, але любили кожне свято, тож і на цей раз відбули його пишно. Спільно молилися під хрестами, прибраними вінками з живих квітів, палили біля них вогнища й справили веселий бенкет.

Але вночі, коли всі міцно спали, Кумаже розштовхав сонного Асу і зашепотів йому у

вухо:

— Коли я розумію, навіщо вдень ставити хрести, на пам'ятку, а вночі руйнувати їх власними руками, — хай мене мавпа оближе!..

Асу довго не міг розчовпати, чого хоче Кумаже, але на дотик пізнав, що той вернувся з якоїсь прогулянки, бо був холодний і вогкий від роси.

— Я виходив подивитися, бо мені щось причулося... — пояснив Кумаже. — І побачив, що білі пішли до хрестів, повитягали їх з землі й позатягали в ріку.

— А то навіщо? — здивувався Асу.

— Коли я знаю — хай мене мавпа оближе! — відповів, як звичайно, Кумаже. — Але — цить! Побачимо, що з того вийде. Лежи тихо. Я ще розкажу Жоасанонові...

А на ранок в оселі знявся крик. Білі бігали довкола й лаялися та сердилися, що гваяназці зневажили хрести.

— То ви такі християни?! То ви такі приятелі?! — вигукували вони. — Ми поставили вам святу пам'ятку, а ви зневажили її?! Зневажили святі хрести?! Коли так — то ви не християни, а погани! Ви не приятелі наші, а вороги!

Почувши такі обвинувачення, ареси почали в'яснювати, що то самі гості були справниками злочину, але в загальних криках і метушні їхні пояснення обернулися проти них самих.

— Це вони зробили, вони! — кричали звідусіль гваяназці, показуючи на послів пальцями. — Ми віддавна християни, і з нас ніхто не поважився б на такий нечуваний злочин. То вони! Приходили нас підбурити на війну проти білих і зробили так, щоб цю війну почати! Беріть їх, приятелі білі, і покарайте!..

Виправдування послів тонули в загальному морі голосів і лишень посилювали обурення.

Та бандейрантів зовсім не спокушала перспектива покарання трьох індіан. Бандейранти числили на те, щоб узяти в полон цілу оселю. І вони кричали своє:

— Ви всі однакові! Навіщо приймаєте поган у своїй оселі?! Ви такі самі, як і вони!

— Вороги!

— Вони хочуть виповісти нам війну смерті!

— Ми виповідаємо перші, коли так!

— Бийте!

— До зброї!

Гваяназці ще пробували виправдуватися, але бандейранти їх не слухали, і в оселі почалося жорстоке полювання. Непідготовлені до нападу й мирно настроєні, господарі спочатку навіть не боронилися, лише далі старалися довести свою невинність. І тільки тоді, коли побачили, до чого все йде, стали хапатися за зброю і ставити опір. Та було пізно: оселя вже горіла, в повітрі свистали лассо, виблискували мечі й високо підносилися важкі довбні. А перелякані діти й побожеволілі від страху жінки, плуталися під ногами й заважали.

Найменше були ще заскочені ареси і, не довго думаючи, похапали в руки зброю, наносячи смерть кожному напаснику, що попався під руки. В такій тісноті та колотнечі

луки й списи були непридатні, але Кумаже орудував сокирою, Жоасанон бив прикладом рушниць, яку успів відібрати від якогось білого, а величезний Асу молотив ворогів своєю нерозлучною танг'вапемою.

Спочатку вони трималися разом, але потім і самі не спостерегли, як розлучилися, і сікнчилося тим, що Асу попав на лассо, а Кумаже й Жоасанон полягли на полі бою.

— Сам великий морубішаба загинув також, — кінчав крізь плач і схлипування своє оповідання Асу. — Бандейранти взяли в полон усіх мужів, жінок і дітей. Лишили тільки мертвих. Пов'язали в сирицю і під вечір погнали на схід. Мене також. Але я вночі порвав сирицю. Ви знаєте: я важкий на язик, але маю силу в руках. Тож порвав... Потім утік... Я вернувся назад до спаленої оселі... Знайшов поміж трупами Кумаже й Жоасанона. Вони були разом на купі...

Кумаже не казав мені: "Хай мене мавпа оближе", бо мав холодні, задеревілі уста, а бідний Жоасанон уже нічого не міг придумати, щоб зібрати назад розливу кров у жили. Вони обидва були мертві...

Пригадавши собі товаришів, добрий Асу розіллється таким потоком сліз, що вони побігли струмками йому аж на груди, а всі слухачі почали йому вторувати криками і стогонами.

— І тоді, — обтерши очі, докінчив Асу, — я взяв з-під них трохи землі, зліпленої кров'ю, загорнув у листок банана і заткав за пояс. А їх поховав... Я поховав багатьох г'ваяназців також... Потім уже прийшло до пам'яті кілька ранених і вернулося кілька таких, що повтікали з оселі. Ми копали ями і ховали мерців... Я також поміг піднести оку, щоб було де схоронитися раненим. Я доглядав їх, полював для них і приносив їм воду з ріки... Кілька днів я так робив... Але вони мене не любили. Вони казали, що все нещастя сталося через нас, бо білі були добрі й прийшли до них з миром... Вони були б і вбили мене, але боялися, бо ж я один був сильніший, ніж вони всі разом... І я пішов. Я йшов, ішов, ішов і плавав, плавав, плавав... Я ніс грудочку закривавленої землі й розмовляв з нею... Але впала злива. Така велика, страшна злива... Я не мав куди сховатися, бо було поле. А тоді, коли я подивився до бананового листка — він був порожній. Вода забрала все... Я не приніс нічого — я вернувся сам. Сам!

Плакала надворі погода, плакали люди в оці, болісно сичали дощові краплі, що з горішнього отвору падали у вогнище і жаль тихенько шелестів у щілинах очеретяних стін.

Татаурана встав. Його брови були високо підняті вгору трикутниками, уста втратили дитячу випуклість і стали сірою рискою, очі видалися розжареними вуглинами.

— Ареси! — мовив грізно й урочисто, махнувши берлом. — Не закликаю нікого радити сьогодні, бо рада відкладається до повороту Пірауни. Я тепер ще раз хочу пригадати вам казку про оленя й ягуара. Розказувати нема як — тісно. Але ви всі її зніаєте.

Мовчав, підбираючи слова, і заговорив знову:

— Часто доводиться нам чути слова: "Не всі білі однакові. Є серед них і добрі, що приходять з миром і подарунками". І ми чули тепер про таких, що прийшли "з миром" і

"з подарунками"... Але не думайте, що всі вони такі. Є й справді такі, які приходять і відходять мирно, лишаючи подарунки. Про них буду говорити... Буду говорити і про таких, які не зачіпають індіан, навпаки, дають їм щось заробити біля себе і поводяться з ними ласкаво. А ви слухайте уважно і запам'ятайте собі мої слова...

Знову помовчав...

— Зримий ворог менш небезпечний від незримого, а вже найбільш небезпечний той, якого вважаємо за приятеля. Дивіться: коли приходять озброєні відділи бандейрантів, що полюють за нашими племенами, — всі знають, що це — ворог, і хапаються за зброю, щоб боронитися; коли на нас чекає в хащах небезпечний звір, ми не бачимо його, і тому нам боронитися важко, бо не знаємо, коли й звідки він нападе. Але все ж ми тоді на сторожі, ми обережні. Та найгірше з "приятелями". Ми не боронимося проти них, ані вистерігаємося, — ми їм даємо місце біля наших вогнищ, відкриваємо їм серце і радіємо їхньою близькістю, а вони тим часом роблять своє діло. Умисне, чи несвідомо, з лихими, чи добрими намірами — це все одно, але у висліді маємо втрати, шкоди, згубу. Їхня приязнь нас засліплює і присипляє, а руїну, яку вони нам несуть, ми вважаємо за благодіяння. За дружбу, за ласкаве слово, за скляне намисто, ми віддаємо великі багатства нашої землі, віддаємо саму землю, віддаємо всі свої права, а на додаток і нашу душу...

Ось і тінгві радіють миром з білими, радіють, що можуть біля них щось заробити. Але ніхто не думає над тим, що через десяток літ на місце їхньої оселі прийде новий білий власник і вижене їх геть звідти. Ніхто не думає над тим, що за здобуте золото, яке вони віддають задармо, ще й добувають власними руками, можна всім племенам тінгвіс жити так, як живуть у своїх містах білі. Ніхто не думає і над тим, що за здобуте золото білі купують зброю, яку повернуть проти тих самих тінгвісів. А вже найменше думають наші індіанці про те, що дружба з білими губить їхні душі. Скільки то вже є таких, які відцуралися свого народу, своїх законів, своїх звичаїв і своєї рідної мови! Чому? Тому що ворог приласкав їх. А він буде ласкавий і добрий так довго, поки йому все віддається по-доброму, поки супроти нього проявляється покора. Але нехай би ті самі тінгві одного дня відмовилися працювати для займанців і заявили право на землю, якими володіли їхні предки споконвіку — білі відразу показали б, хто вони. Нехай би ті всі племена, що тепер так приятелюють з білими, не виповіли їм війни — ні! — лише попросили б їх не ходити по своїх землях, не спустошувати їх надер, не нищити лісів, і не осідати на просторах, до яких займанці не мають ніякого права. Чи думаєте, що вони послушали б? Або хай би спробувало якесь плем'я увійти на плянтацію, що її посідає білий, і розгосподаритися там! Адже, як дружба, то дружба, чи не так?

В оці вибухнув сміх.

Татаурана вичекав і продовжував:

— Яким би добрим не видавався завойовник — він ніколи не може бути приятелем скореного народу. Різниця лише в тому, що відвертий ворог мусить вжити сили, щоб скорити людей і загарбати землю, а "приятель" з'єднує душі. Коли з'єднає душі — не потребує вживати сили, бо все, що він потребує, дасться йому без спротиву. Тепер

спитаю вас: хто ж небезпечніший: ворог, що скубе, чи ворог, що гладить?

Подумайте над цим, ареси, ще раз. Добре подумайте, щоб не думати в рішальну хвилину. А тепер ідіть на спочинок. Рада відкладена.

Коли світ сходиться клином...

Жаїра раділа, сумувала й тривожилася — все разом. Раділа тому, що пляни Татаурани розпадаються самі собою. Сумувала, бо шкода їй було Кумаже, з яким як-не-як лучила її важка подорож від Паранаґви аж до долини аресів, і тому, що Татаурана далі багато часу віддавав Тіні, а на неї, на Жаїру, не звертав ніякісенької уваги. Тривожилася, що війна може початися, а разом з нею прийдуть всякі страхіття.

— Боже небесний, не допусти до того! — молилася гаряче.

І чому той Татаурана такий впертий?! Та ж є стільки можливостей, щоб зробити життя гарним, приємним і спокійним! Треба лише схотіти ті можливості використати. Та коли б вона, Жаїра, була на його місці й мала у своєму розпорядженні понад дві сотні таких вірних і слухняних людей, як ареси, — вона показала б, що можна зробити!

— Ну, та нічого, — потішала себе. — Може, Бог дасть, і Пірауна вернеться ні з чим, або... взагалі не вернеться. Звичайно, гріх так думати, але затівати війну, в якій поляжуть тисячі людей, ще більший гріх...

З Татаураною не говорила, вдавала, що їй байдужісінька його приязнь з Тінню й нецікаві їхні довгі розмови, хоч сама зціплювала зуби й затискала кулаки, коли бачила їх разом. Але мовчала вперто.

Так минуло без ніяких випадків ще трохи часу від повороту Асу, і нараз сталось щось зовсім непередбачене: кілька ґвалашів привели до оселі якогось індіянину, вбраного в одягу білих і озброєного мушкетом і мечем.

— Цей чоловік хотів до вашої оселі — і ми привели його, — сказали ґвалаші. — Не знаємо, чого він хоче — спитайте його самі. А ми вертаємось, бо маємо діло...

Навіть від гостини відмовилися, так їм спішно було. Лишили незнайомого і вернули назад. Тільки на відхідному додали:

— У нашій оселі розташувалися його люди. Мусимо спішити...

— Хочу говорити з вашим морубішабою, — озвався незнайомий. — Покличте його до мене.

— Наш морубішаба не бігає на виклики, мов раб, — гордо відповіли ареси. Схоче з тобою говорити — прийде, не схоче — не прийде, бо він на те морубішаба.

— Гаразд, — усміхнувся незнайомий. — Тоді скажіть йому, що прийшов хтось, хто має для нього важливі відомості.

Це вплинуло, і по Татаурану, який десь саме був зайнятий при зборі меду від диких бджіл, послали кількох підлітків, а гостя запросили до вогнища. Але він відмовився від їди, сказавши, що не голоден, і сів собі в тіні, що падала від оки. Його оточила юрба аресів, з цікавістю приглядаючись до таємничого відвідувача. А він посміхався, підморгував і жартома зачіпав дітей. Був молодий, гарний і веселий. Темна смаглявість його

обличчя й рук зливалася водне з брунатною одежею, що виблискувала срібними гудзиками, пряжками і і мідяними оздобами на піхвах меча.

Раптом він зауважив Тінь і Жаїру, що на відміну від решти аресів ходили одягнені: Тінь, як звичайно, була в своїй плямистій чорно-сірій туніці, а Жаїра — в червоній блюзочці і широкій чорній спідниці в рясних шлярках на еспанський зразок.

— Хто ви, дівчата? — спитав гість.

Але ніхто не вспів нічого відповісти, бо надійшов Татаурана. Гість схопився на ноги і так вони обидва стояли добру хвилину, вражені, розчулені, поки з вигуками "Педро!" — "Макуко!" не впали один одному в обійми.

— Макуко, ти?! Звідки? Яким побитом?!

— Педро, приятелю дорогий! Аж ось де доля нас звела! То я не помилився, догадуючись, що таємничий Татаурана і мій дорогий приятель Педро — та сама особа.

І поставали обидвоє, трохи здивовані:

— "Педро"... — потер чоло Татаурана. — А я вже й забув, що мене так звано колись...

Гість засміявся:

— А я вже давіно відвик від свого "Макука"...

— Чекай! — пригадав Татаурана. — Як же то тебе? Ага, Крістофоро, правда?

— Пам'ять тебе не зраджує, і мене тепер знають лише по християнському імені з додатком де Олівейра.

Тінь лягла на обличчя Татаурани від цих гордо промовлених слів, і він нахмурився:

— Ти вже тепер цілком, як білий... — сказав їдко. — Навіть батьківського імени зрікся.

— Батько мені імени не лишив: ти ж знаєш, що я — круглий сирота і ні батька, ні матері не пам'ятаю.

Ця пригадка відразу зм'якшила Татаурану, і він, обнявши приятеля за плечі, посадив на землі, сівши сам біля нього. Були справді приятелями здавна: познайомилися в єзуїтській школі й подружили щиро. Тільки Татаурана по п'ятьох роках утік. Прибув настоятель місіїної оселі довідатися, як живе його улюбленець, а той, не довго думаючи, виліз уночі крізь вікно, перескочив через мур і по добі погоні дігнав валку, що верталася назад до оселі. З того часу приятелі не бачилися і тепер жадібно накинулися один на одного з питаннями.

— Про мене поговоримо пізніше, — сказав Татаурана. — Знаєш індіанський звичай: гостя спочатку годують, а потім він розказує про себе і про те, чого прийшов. Зараз принесуть їду...

— Ні, дякую. Їсти не хочу, хіба пити. А говорити можна й так. Я, бачиш, спішуся...

— Ну, то говори, — наглив* Татаурана: — Як живеш? Що робиш? Яким чудом тут опинився і як потрапив до мене?

Макуко відразу споважнів.

— Я тепер на державній службі, — відповів не без пихи. — Маю під собою сотню людей, виряд і державне утримання. Кілька років тиняюся по цих околицях, шукаючи

коротшої дороги від Сан Павло через Кампос Жерайс[26] до устя Ігвассу. Оцей проклятий кусник біля ріки Ітараре стоїть нам, як кістка в горлі: ніяк не можемо його пройти — все доводиться обходити. А обхід дуже далекий і не вигідний. Я вже і сьак, і так — нічого не виходить. Кажуть, що це — зачарований терен. Починаю вірити, що воно правда, хоч і не думаю так скоро своїх намірів залишати: обіцяють же нагороду... Ну, але це не важно. А от, що я хотів сказати: з тобою справа погана, Педро.

— Зі мною?! — здивувався Татаурана.

— Ще питаєш! Вибив мирних людей під проводом Барретеса, приймаєш у себе збіглих рабів, посилаєш гінців підбурювати племена на війну смерти — і хочеш, щоб це все було в таємниці?

Тепер розсміявся Татаурана.

— Бачу, що стаю популярною особою!

— Ти не смійся, Педро! — нервово зупинив його Макуко. — Причин для сміху в тебе найменше. Не знаєш того, що на тебе заповзялася влада, і вже кілька озброєних відділів пробивається сюди з різних сторін, щоб тебе піймати.

— Ти також? — насторожився Татаурана.

— Я — ні. Я прийшов, як щирий приятель, щоб тебе попередити. Маю свою роботу і не зобов'язаний нікого ловити. Але ти і без мене маєш досить ворогів: Габрієль де Лара вислав проти тебе свій приватний загін, Фернандо Барретес аж два, і одним з них керує особисто; крім того, на тебе від Сан Павло йде ціле військо, бо ж там дуже бояться ворохобні, яку ти можеш підняти.

Далі Макуко, чи, пак, Крістофоро де Олівейра, розказав, як усе почалося: спочатку оселя каріжо, яка була завжди в тісному контакті з білими, десь комусь зрадилася, що в них відпочивало й гостювало п'ятеро утікачів, а між ними наречена самого великого морубішаби, що має незабаром підняти війну смерти проти білих. Чутка в пралісах шириться дуже скоро, і незабаром до оселі прийшли білі на докладніші вивіди. Дуже скоро виявилось, що тих п'ятеро збігців є власністю самого капітан-мора Паранагви — Габрієля де Лара, а той не хотів свого подарувати. Він приобіцяв каріжосам велику винагороду за викриття місця перебування збігців, і ті погодилися їх відшукати.

Потім до того самого Габрієля де Лара прийшли післанці від племені тінгві й оповіли, що плем'я арес підбивало їх на війну, і це подвоїло завзяття гордого капітан-мора.

Ще більше обурення викликав погром відділу "мирних купців" під проводом Барретеса, якому Татаурана мав необережність зрадити своє ім'я і погрозити смертю всім білим, що сміли б підійти близько до оселі аресів.

— До речі, — спитав Макуко, — я бачив тут двоє дівчат. Чи не є одна з них рабинєю де Лара, а друга — рабинєю Барретеса?

— Вони не є нічийми рабинями! — різко відповів Татаурана й гостро зломив свої густі брови. — Вони належать до нашого племені і є вільними, як і ми всі!

Крістофоро з співчуттям подивився на нього.

— Ей, Педро, не радив би я нікому задиратися з Фернандом Барретесом! Ти його не

знаєш. Він, хоч і "мирний купець", а дуже небезпечний, бо має сильні зв'язки, і йому сходить з рук те, що не зійшло б нікому іншому. Тепер та рабиня... Ти знаєш, хто вона? Батько Барретес купив її маму на невільничому ринку за надзвичайну вроду і закохався в ній. Але виявилося, що дівчину уподобав не він один, а й ще дехто перед ним, коли гнали бранців на ринок... Красуня-індіянка, куплена за великі гроші, скоро породила дівчинку, і того їй Барретес не міг простити. Сам він був удівцем і мав уже сина, отого самого Фернандеса. Куплена рабиня і її дитина зазнали дуже важкої долі в домі Барретеса. Старий усе мстився і на матері, і на дитині. Потім, коли по його смерті все майно і всіх рабів одідижив син Фернандес, положення трохи поліпшилося. Але не надовго. Мати померла, а дівчина виросла і стала красунею. Її хотів відкупити у Фернандеса приятель старого Барретеса, а що молодий Фернандо був йому багато дечим зобов'язаний, то погодився без надуми. Та молода Жассіра вперлася і заявила, що до нового власника не піде, а, як і піде, то він заплатить своїх грошей. Та рабині ніхто не слухав, і її силою відвели до нової господи. Що ж вона зробила? У першу ж ніч пробила свого нового власника ножом, а дім підпалила. Господаря ледве врятували від смерті, але дім таки згорів. Після того Жассіру важко покарали і відставили назад до Фернанда. А той продовжив кару в той спосіб, що брав дівчину з собою в походи і протягом двох років дозволяв своїм товаришам...

Татаурана схопився з місця і не дав скінчити.

— Замовчи!!! — крикнув до Макука, насакаючи на нього з кулаками. — Замовчи! Тільки син пекла може щось таке придумати!

— Чого ж ти сердишся? — спокійно обізвався Макуко. — Я тобі оповів це лише для того, щоб ти знав, хто є Фернандо Барретес і до чого він здібний. А тепер зваж: ти погромив його відділ і рештки лишив напризволяще серед лісу. З сімох живих вернулося тільки двоє, а решта загинула, в тому числі й рідний брат нареченої Фернанда. Та наречена поставила конечною передумовою шлюб, щоб Фернандо приніс їй твою голову, і Фернандо приобіцяв, що так зробить. Він продав увесь маєток на виряд і йде проти тебе і твого племені. Каже, що не лишить нікого живим, а Жассіру спалить на вогні живцем, бо ж він бачив, як вона побігла за вами...

— Ну, — продовжував далі, — а про те, який відгук знайшло твоє підбурювання племен каріжо, гваяназес і тамойос, я вже не кажу багато. Знай одне: ціла околиця Сан Павло є в поготівлі й бандейрантів щойно не видно. Як я чув, тебе окружують з усіх боків. Натискають не так на поспіх, як на успіх, і роблять усе можливе, щоб ти звідси живим не вийшов. Твоє плем'я також... Тепер знай, що я — твій щирий приятель, але, прошу тебе, нікому не зрадити, хто тебе про безпеку повідомив. Знаєш, я можу не лише втратити посаду, а й голову. За такі речі не милують...

Татаурана сидів, охопивши коліна руками, пригноблений — попросту розторощений. Але не відомостями про безпеку, яка сунула на нього з усіх боків, а думками про Жассіру-Тінь і про Макуко-Крістофора. Він від самого початку підозрівав, що дівчина пережила щось дуже страшне, але навіть не припускав, щоб вона зазнала аж такої жахливої долі. Нещасна, нещасна! В такому молодому віці зазнала вже

рабства, ганьби і стала вбивцею, палійкою... При її лагідності, при її доброті це було особливо страшно. Недаром же так ненавидить загарбників, недаром втратила здоров'я, недаром носить оту свою чорно-сіру, поплямлену одежину-мішок. Уважає, що на ясні барви втратила право. Яка ж чесність, яка подиву гідна скромність! А, правду сказавши, хто ж тоді має право на білий колір непорочности, як не весна — Тінь? Мучениця!

Від неї Татаурана переходив думкою до Макуко, і біль його зростав: ось ще один раб. Такий з нього запальний і твердий був юнак, а що з ним зробилося? Пішов на службу до загарбника і за гроші прокладає для нього коротші шляхи через рідні землі, щоб ворогові влегшити їхнє завоювання. Та ще й пишається доскоченою "честю"! Боїться втратити свої посади...

Нещасна Тінь, але Макуко ще нещасніший. Нещасніший тому, що бідніший духом. Нещасніший тому, що втратив те, що найцінніше в людині: честь і гідність. Тінь зберегла їх, а Макуко — ні.

— Знаєш, Макуко, — заговорив з болем у голосі, — я ніколи не міг припускати, що ти станеш таким, як тепер...

Крістофоро чекав чогось зовсім іншого і тепер немало здивувався:

— Ти про що?

— Про що ж інакше, як не про ту зміну, яка з тобою сталася...

Крістофоро далі здивовано дивився на Татаурану, а той замовк і думками полетів у минуле. Пригадав собі не одне. Так яскраво в цю хвилину виступили перед його очима окремі випадки й образи з життя в єзуїтській колегії!

На кілька десятків учнів їх, індіан, було лише четверо, та й тих прийняли завдяки протекції місіонерів з християнських станиць. Решта ж були білі й мішанці. В колегії суворо переслідувалося цькування індіан, але хто зміг допильнувати сотку молодих заводіяк? Хто міг зберегти чотирьох смаглявих хлопців перед насмішками, дотепами, штурханцями, презирливими поглядами і всякими спритно підстроєними витівками? Часто доходило до сутичок між білими й мішанцями, але найчастіше одні й другі солідаризувалися проти чвірки індіан. І скільки то разів вони були зневажені словом, скільки разів їх бито люто і немилосердно, скільки то разів доводилося відбувати кари за роздерті книжки, за поплямлені чорнилом зошити і за всякі інші речі, що їх витівали пани ситуації, звалюючи вину на "дикунів"!

Та й у тій чвірці однозгідности не було: Педро і Крістофоро трималися разом і, де тільки могли, розплачувалися кулаками, ногами й зубами; двоє інших, навпаки, старалися якось заслужити собі ласки і всіми силами підлабузнювалися до ворогів: робили за них вправи, виконували всяку найнеприємнішу роботу й прикривали у всяких проступках.

— Підлі, підлі! — обурювався Макуко. — Підлизайки, Міхоноші! О, Педро, коли б тільки це все перетерпіти, я їм усім ще покажу колись! Покажемо їм, правда?

Вони будували різні пляни, один сміливіший від другого, і обидва обіцяли колись віддячитися за все.

А тепер?

Макуко дивився на задуманого Татаурану і, ніби вгадуючи його думки, сказав:

— Пам'ятаєш, друже, що я обіцяв колись? І я осягнув те, що собі приобіцяв! А ти показався слабодухим і боязким. Навіщо покинув колегію? Коли б проявив більше терпеливості — не потрібно було б тобі тинятися по лісах, а тепер ще й думати про рятунок, як травлений звір.

— Ти вважаєш, що осягнув щось з приобіцяного? — прокинувся від задуми Татаурана.

— Так! — гордо підніс голову Макуко. — Пригадуєш собі мої обіцянки? Я ще тоді постановив собі доказати в майбутньому, що буду не гіршим від усяких де Соуза, де Тавора, де Сілва, де Са й інших — і доказав! Перетерпів не одне, перетерплю, коли треба буде, ще більше, але на своєму поставлю!

Татаурана зиркнув на нього, відкинувся назад і гірко-гірко розреготався.

— Ти нічого ліпшого не міг постановити? — спитав. — Нічого більше не бажав, лиш доказати, що не є гіршим? Ха-ха-ха! Які ж мізерні були твої бажання!

Глянувши на ображеного Крістофора, враз споважнів і продовжував уже без сміху, суворо зламавши свої густі брови в трикутники:

— У тому-то й різниця, Макуко, що ти не бажав нічого більшого, лиш дорівняти найгіршим, і тому лишився, терпів, а навіть, кажеш, згоден терпіти далі. А я уважав ту білу й мішану зграю чимсь надто плюгавим і огидним, а тому і втік, щоб не понижатися до їхнього товариства. Для мене було образою дихати з ними одним повітрям! І як тоді, так тепер, мені не може вміститися в голові думка, щоб стати подібним до ворога і негідника.

— Вибач, Педро! — скипів Макуко. — Ти говориш, як справжній дикун, який у кожному білому бачить лише ворога. Таж ти був між ними і бачив сам, що не всі вони однакові. Адже не можеш заперечити, що між ними...

— Авжеж, авжеж! — не дав скінчити Татаурана, докірливо хитаючи головою. — Знаю, що хочеш сказати! А я саме найбільше індіанам говорю про тих білих "приятелів": купили вони не одного, купили й тебе також...

— Думаєш, що моя платня...

— Ні, я не про платню, — вдруге перебив Татаурана, — я говорю про сумління, честь і гідність — про душу. Хто ти тепер?

— Я був, є і буду індіанином! — вдарив себе в груди Макуко. — Думаєш, криюся з тим? Говорю про це одверто, підкреслюю на кожному кроці, незалежно від того, в якому б це товаристві не було.

— Ще сумніше! — вигукнув Татаурана. — Коли б ти казав, що є білим, — не було б так сумно. А то індіанин, що так гордо говорить про свою народність — і на службі у білих, бо хоче доказати, що й він може бути не гіршим від найгірших. Ех, Макуко, що з тобою сталося!..

Крістофоро образився остаточно.

— Педро, — сказав різко, — я сподівався від тебе більшого розуму! Чи ти справді

говориш поважно, називаючи всіх білих найгіршими? Чим вони гірші, наприклад, від нас?

— Тим, що вони наші вороги! Тим, що вони — розбійники!

— Е, приятелю, це вже зовсім глупо! По-перше, не є вони всі ворогами, по-друге, не є для всіх ворогами. А щодо розбишацтва... Ну, скажи, чи можна поважно зачислити до розбишак таких шляхетних, справедливих і світлих розумом людей, як, наприклад, Томе де Соуза, Менъ де Са, Франсіско де Соуза, чи Мендонсо Футрато?^[27] З тебе попросту говорить злоба, а треба бути справедливим.

— Треба бути, насамперед, зрячим, Макуко! — зло кинув Татаурана. — А ти — сліпий! Стане тобі перед очима такий губернатор і папірусом, на якому виписані всякі гарні закони, засліпить цілий світ. Я недавно говорив тут з одним філософом і вченим, то й тобі скажу те саме: вдерлися розбійники в чужий дім, грабують, б'ють, вбивають і палять, а тут приходить їхній начальник і наказує обережніше бити, менше вбивати, грабувати з розумом і обачніше поводитися з вогнем, показуючи при тому закон, коли можна вбивати, і скільки можна грабувати. Тебе він переконає, що є твоїм приятелем, і ти, звичайно, повіриш йому, називаючи його шляхетним, справедливим і світлим розумом. А для мене він усе одно буде розбійником, хоч і не грабуватиме сам безпосередньо, хоч і не вбиватиме власними руками, хоч і стримуватиме решту від надмірної жорстокости, хоч і запевнятиме мене у своїй приязні. Я не визнаю справедливости чужих законів, які читаються в моєму домі, і я не перестану уважати розбійників розбійниками, доки вони не заберуться геть разом з своїм "справедливим" і "шляхетним" зверхником. Коли зверхник справді справедливий — він перший мусить подбати про те, щоб вивести зграю з чужої хати.

— А коли він безсилий проти закону історії?

— Тоді мені вільно вважати його своїм ворогом і докласти всіх зусиль до того, щоб вигнати за поріг, або, в найкращому випадку, підкинути жарину на те місце, де він сидить. Хай не думає, що він бажаний!

— Отут ти робиш злочин! — аж підскочив Макуко. — Вигнати за поріг не можеш, а разом і дратуєш. Дратувати ворога ніколи не слід, а тим більше не слід зражувати собі приязних людей. Навіщо ще й з них робити ворогів? Це зовсім немудро! Чи ж не ліпше політичною поведінкою увійти в їхнє коло і там придбати ще більше прихильности, а тим самим поліпшити і свою і своїх одноплемінників долю?

У Татаурани від обурення почали тремтіти всі мускули під шкірою, і очі зробилися злими, як у хижака.

— Ліпша смерть, як така підлість! — скрикнув, здригаючись. — Жебрати ласки — значить признати себе скореним. Ні, Макуко, шануюча себе людина реагує силою на насильно відібрані в неї права, а не покорою. Покора — рабська властивість!

Крістофоро ображено віддув губи:

— Знаю, що натякаєш на мене, але не розумію одного: в чому ти бачиш моє рабство?

— Бачу в тому, в чому ти не бачиш. Ти — сліпий, Макуко!

— Ні, то ти сліпий, Педро! — загарячився Крістофоро. — Тобі уявляється, що я мушу комусь коритися, у когось запобігати ласки і чогось жебрати. Помиляєшся! Я ні перед ким не кланяюся і не гнуса. Я почуваю себе, як рівний з рівними в товаристві найбільших білих. Мене шанують і цінять, Педро!

— Ну, а якже?! — іронічно всміхнувся Татаурана. — Звичайно, цінять, бо ж ти дуже "політично поводишся": говориш по-їхньому, думаєш по-їхньому, називаєшся по-їхньому і виконуєш роботу, яка лежить в їхніх інтересах. А щодо пошани, то я тобі скажу таке: вони шанують тебе якраз не за те, що ти такий смирний, а, навпаки, за те, що при бажанні можеш наробити їм великої шкоди. Це ти собі добре запам'ятай: за те, що можеш наробити великої шкоди! Вони добре пам'ятають повстання айморе, тамойос та інших і бояться смертельно тієї потенціальної сили, яка скрита навіть у такому покірному, як ти. Бояться викликати її із сплячки, а страх неодмінно йде в парі з пошаною. От вони й "шанують" тебе. Скриплять зубами, це так, але шанувати мусять! Бо ж шанується завжди тільки силу, і ніколи слабість! І вони так довго гладять ту сплячу силу по голівці, так довго присипляють запевненнями в дружбі й вірності, поки сила не вийде з потенціалу назовні. Тоді вони співають зовсім інакше. Ану ж спробуй колись тільки натякнути на те, що бажаєш незалежності своєї батьківщини, що тобі обридла дбайлива "опіка" — і тоді побачиш, де подінеться цінення, пошанування, рівність і як виглядатимуть усі оті "шляхетні", "справедливі" і "світлі розумом", "приятні" люди...

Суперечка росла, затягалася, і давні приятелі зовсім забули про головну причину прибуття Макуко: про небезпеку, що сунула на аресів з усіх боків.

— Ти все говориш про батьківщину й народ, — уже кричав зіпрілий Макуко. — Дозволь же мені спитати, чи ти говориш від себе, чи від усіх індіанських племен?

— Звичайно, що від усіх! Якщо мова йде про мене, то я особисто маю найменше підстав нарікати на білих: коли не числити смерти батька, то вони мені не зробили дайменшої кривди. Навпаки, білі все чомусь до мене виїмково добре ставилися.

— А бачиш! — зрадів Макуко.

— А власне, що бачу! Я не сліпий і вмію бачити глибше і ширше поза своїми особистими інтересами. Я знаю, що поза мною існує ще й народ.

— Даруй, Педро, але мені здається, що ти не хочеш нічого бачити, а свої особисті погляди нав'язуєш тому самому народові проти його волі. Ти ж подивися, скільки то вже індіанських племен зовсім примирилося з білими! Вони зовсім не вважають білих ворогами, не хотять нічого інакшого, бо розуміють, що при чужинцях їм ліпше, ніж було без них. Ти пам'ятаєш іще щось трохи з латини? Пригадай собі: "Голос народу — голос Божий!"

— Нашому народові ще трохи зарано давати право голосу: він темний, нещасний, порізнений і дикий. За нього повинні думати мудріші.

— Але ж він не хоче, щоб за нього думали! — надсаджувався Макуко. — Йому й так добре!

— Добре?! І з рабством також добре?!

— Коли не протестує, то, виходить, і з рабством добре.

— А коли б почав протестувати, то ти б перший почав його зацитькувати, переконувати, що "дратувати ворога ніколи не слід, а тим більше не слід зражувати собі приятних людей", чи не так? Може, і сам би пішов з тими "приятними людьми" нести збройною рукою "дружбу" й "рівність" — бо це ж — логічний висновок з твоїх поглядів...

Макуко відразу посмутнів.

— Так ти дивишся на мене? — сказав, глибоко вражений. — Чого ж би тоді я йшов, наражаючись на небезпеку, тебе попереджувати? Чому ж би тоді не скористав з можливості заробити, коли за твою голову призначена така висока нагорода? Ні, Педро, ні, ти зовсім погано про мене думаєш! Коли б я справді побачив, що наші племена починають ворохобитися і протестувати проти панування білих — я був би першим серед них! Я все пам'ятаю і тримаюся засади: "Голос народу — голос Божий!" Але, власне, не бачу найменшого спротиву, найменшого невдоволення, найменшої неприязни до білих. Ось і тепер ми зупинилися в оселі ґвалашів. Я їм оповів, що ми шукаємо дороги біля ріки Ітараре, і вони навіть пообіцяли допомогти. Прийняли нас радісно, гостинно і...

Макуко не вспів скінчити, бо до оселі впало кілька переляканих вояків з його відділу і, задихаючись, загукали на різні голоси:

— Сеньйоре Крістофоро, сеньйоре Крістофоро! Рятунку! Наших побили!

Макуко підскочив, як ударений об землю м'яч і смертельно зблід.

— Хто побив? Де? — спитав, вирячивши очі.

— Ґвалаші... В оселі... Несподівано кинули боєвий клич і...

— Але як? За що? — не розумів Макуко. — Що ви їм зробили?

— Нічогісенько! Вони без причини... — галасували вояки, перебиваючи один одного.

Макуко в розпачі глянув на Татаурану:

— Педро, допоможи!

— Як поможу? — знизав досить байдужо плечима Татаурана.

— Збери своїх людей — і біжімо! — благав Макуко. — Ґвалашів треба провчити! Того не можна подарувати!

— "Голос народу — голос Божий", Макуко! — вдруге знизав плечима Татаурана. — Я проти індіан не піду.

— Педро, благаю тебе! Ти ж розумієш — мої люди і виряд...

— Ні, Макуко, я не піду, шкода твоїх прохань! — незламно-твердо відповів Татаурана.

— Не підеш?! — засичав Макуко, приступаючи до нього ближче. — Так віддячуєшся за добро, зроблене тобі?

— Я за добро завжди можу віддячитися, але за покаране зло вважаю злочином карати: проти ґвалашів руки не здійму, бо вони поступили правильно.

— Ага, так! Ну, що ж, ходімо хлопці! Спробуємо самі дати раду, — обернувся

Макуко до своїх людей.

— Ні, ні, сеньйоре Крістофоро! — запротестували вони. — Не підемо! Не дамо ради! Ми й так ледве з душею вискочили!..

Макуко вхопився за голову й прихилився до тростяної стіни.

— Що ж робити? Що ж робити? — зарепетував у розпуці. — І це все тому, що я хотів зробити добро людині, яку вважав за приятеля!

— Не стогни, Макуко! — вдарив його по плечі Татаурана! — Ти, як бачу, думаєш і поступаєш зовсім так, як твої "шляхетні" й "справедливі" білі "приятелі": робиш добро одиниці, а в той же час кривдиш тисячі.

— Не говори до мене! — крикнув Макуко. — Тепер я знаю, хто ти! О, як же я жалую, що прийшов сюди!

— Не жалуй, Макуко! Варто було прийти сюди, хоч би для того, щоб дізнатися, хто я насправді є.

— Знаю: ти — ворог!

Татаурана важко зідхнув:

— Ех, Макуко, Макуко! Оце й є найгірше, що принесли сюди твої "шляхетні" загарбники: вони заплутали й ускладнили життя, в якому поняття добра і зла втратили своє конкретне значення; вони поставили приятеля проти приятеля і брата проти брата, поробили їх ворогами. Згадай і собі дещо з латини: "Горе переможеним!"...

Але Макуко більше не слухав. Забрав свою рушницю, кивнув на своїх вояків і, подарувавши на прощання Татаурані повний злоби та ворожнечі погляд, поспішно пішов з оселі.

Так зустрілися обидва по довгих роках, як щирі приятелі, а розсталися, як вороги...

Торкнений у першу хвилину почуттям щирого жалю, Татаурана вже було зробив рух, щоб закликати своїх людей і звеліти їм понести навздогінці невеличкого відділу трохи харчів, але зараз же стримався.

— Ні, — похитав сумно головою. — Для Макуко я зробив би все, але ти більше Крістофоро де Олівейра, ніж Макуко, і ліпше буде, коли згинеш. Коли ж врятуєшся — Божа воля. Ех, Макуко, Макуко, легше мені було б бачити тебе мертвим, ніж таким упідленим...

Але не було часу багато думати над Макуком. Татаурана згадав про небезпеку і негайно скликав раду племені. Мусів думати не про себе, а про людей, за життя яких відповідав. Зараз же гукнув на хлопчаків і післав їх у різні кінці, наказавши негайно скликати мужів, які працювали поза оселею, а сам пішов до оки. Тінь лежала у своєму гамаку, але Жаїри не було, і Татаурана затурбувався.

— Де Жаїра? — спитав, уперше по багатьох тижнях вимовивши її ім'я вголос.

— Щойно була тут, — відповіла Ірасема. — Десь напевне вийшла...

— Покличте її й накажіть, щоб з оселі не виходила нікуди ні кроку! — наказав він і підійшов до Тіні.

— Лежиш? — спитав турботливо. — Може, знову хвора?

Тінь підвела боязко на нього свої райдужні очі, які тепер у темноті оки видавалися

синіми сапфірами, і зараз же заплющила їх.

— Що тобі казав... той? — спитала тихо.

— О, він багато казав!

І почав оповідати про те, що післанці до різних племен наробили багато переполоху, але ні слова не згадав ні про відділи Барретеса, ні де Лара, ні про те, що оселя опинилася в дуже тяжкому становищі.

— А ще що? — з мукою і ваганням випитувала Тінь.

Він зрозумів дуже добре і ту муку, і сором, і страх, які нуртували в серці дівчини. Вона боялася, щоб її минуле, що його так пильно заховувала, не виплило на світло денне. І Татаурана вперше за своє життя скрив правду.

— Ми багато говорили, але про це розкажу тобі колись іншим разом. Тепер не час, — легким і бадьорим голосом відповів він. — Але тобі, Тіне моя, хочу дати сьогодні наказ: надалі одягатися тільки в біле! Чуєш? Тільки в біле! Чи ж то я справді такий страшний, що тінь моя мусить бути похмуро-чорною? — пожартував і силувано всміхнувся.

— Ні, ні! — запротестувала дівчина і злякано закрила очі руками. — Я не маю права! Змилуйся наді мною, морубішабо!

— Тіне моя, — схилився над нею Татаурана і забрав ті руки від очей, — коли ти не маєш права на білий колір — він не повинен існувати! Розумієш? Тому наказую тобі, як морубішаба племені, ще раз: віднині одягатися тільки в біле, косичитися в білі квіти й ніякого іншого кольору, крім білого, на собі не мати!

Не вспів похопитись, як Тінь піймала його руку і припала до неї вдячним і гарячим поцілунком.

Татаурана шарпнув руку.

— Що ти зробила, Тіне моя?! — спитав обурено. — Чи ж ти рабиня, а я — твій власник?!

— Ні, — заперечила Тінь, дивлячись на нього з глибокою пошаною, — я зовсім не зробила цього, як рабиня. Але чей же й вільній людині вільно шанувати шляхетне серце великого мужа і вождя.

— Тіне моя, — зворушився Татаурана, — та людина, яка вміє шанувати шляхетність і авторитет вибраних по рільній волі, сама заслуговує на найглибшу пошану. А ти, Тіне моя, заслуговуєш її більше, ніж будь-хто інший...

Схилився шанобливо і поцілував край сіро-чорної туніки.

Коли випростувався й оглянувся, зустрівся з Жаїрою. Стояла пополотніла, із стисненими болісно устами й темними очима, в яких звичні пустотливі іскорки тепер горіли рсаринами пекучої заздрости.

Татаурана підійшов до неї рішучим кроком, мовчки стиснув за руку і вивів за собою з оки. Не говорячи ні слова, вийшов так аж за оселю, і там зупинився, владним рухом обернувши дівчину обличчям до себе.

— Ну, а ти знову підслухувала? — спитав, пронижливо дивлячись їй в очі, а його тріпотливі брови тремтіли, так ніби от-от збиралися полетіти.

— Зовсім не хотіла підслухувати! — гордо випростувалася Жаїра. — Ти наказав мене покликати — я прийшла... цінуючи авторитет вождя, вибраного по вільній волі... — додала глумливо по короткій павзі.

— Ні, я не про те... З моїх розмов з Тінню таємниць не роблю — можеш не лише підслухувати їх, а й просто слухати. Але я про розмову з Макуком. Підслухувала?

Жаїра враз присмирніла й винувато спустила голову.

Татаурана взяв її за скроні своїми гарячими долонями і підвів голову догори.

— Слухай, Жаїро, — сказав грізно, — коли хоч одна особа довідається від тебе про те, що оповідав Крістофоро, буде погано! Розумієш? Я не погрожую тобі, але говорю до тебе, як до розумної людини: ні одна душа не повинна знати про небезпеку, яка загрожує племені! Коли довідаються про це жінки — може виникнути паніка, а це — найбільша небезпека, яка тільки може бути в нашому і без того важкому становищі. Кажу тобі ще раз: буде погано! Погано для нас усіх і для тебе також. Обіцяєш мені тримати язика за зубами?

— Обіцяю, — поважно відповіла дівчина і глянула сміливо Татаурані в очі.

— Молодець! Дякую тобі за це... Ну, а тепер ще одне: ти, звичайно, чула й про Тінь. І тут не погрожую тобі, не забороняю і не прошу нічого. Але, коли б ти посміла хоч словом, хоч натяком виявити чи їй самій, чи будь-кому іншому щось із того, що підслухала, — я б перестав тебе поважати і як людину, і як жінку, бо це була б страшна підлість! Розумієш?

— Розумію, — так само поважно і сміливо відповіла Жаїра.

Татаурана, підтримуючи її пальцем за підборіддя, уважно і трохи здивовано дивився в її очі, мов би бачив її уперше.

— Я вдоволений тобою, Жаїро... — сказав багатозначно.

Жаїра не витримала цього погляду, відвернулася і раптом розплакалася.

Схвильований Татаурана обійшхв довкола, став перед нею і знову взяв її за скроні своїми гарячими долонями.

— Жаїро, — промовив болісно й пристрасно, — Жаїро! Колись я поставив тобі одну умову: прийти до мене, перепросити і сказати, що ти хочеш бути моєю дружиною... Тепер скажу тобі ще одне: у мене в цю хвилину зійшовся світ клином. І це найвідповідніший момент, коли ти можеш прийти до мене з бажаним словом...

Дівчина аж сахнулася назад з несподіванки й перестала плакати.

— Тепер?! — спитала вражено.

— Так, тепер, або ніколи! Я не знаю свого завтрашнього дня, не знаю, що мене чекає, і саме тому мені так важно знати, що ти скажеш.

— Ти настоюєш на одруженні?! — далі дивувалася Жаїра.

— Ні! — нетерпеливо потряс головою Татаурана. — Я лише хочу пригадати тобі легенду про Таїну-Кана. Я хочу знати, чи ти Денаке, що вмів любити гоненого й переслідуваного, чи ти Іамеро, що бажає зривати зорі з неба? І кажу тобі: або ти возьмеш мене тепер, щоб двигати зі мною разом тягар прийдешніх небезпек, або я зрікаюся тебе назавжди. Вибирай!

— Я маю брати тебе? Адже це право мужа, а не жінки!

— Віддаю тобі це право, Жаїро. Не понижую тебе, а підношу, бо люблю тебе вірно, щиро, глибоко.

Коли б думка мала голос, Татаурана напевне сам злякався б своїх слів. Але думки німі, і він не знав того, що думала Жаїра. Він бачив лише, що вона глибоко схвильована і толкував це схвилювання на свій спосіб.

А Жаїра по хвилині роздуми й болючого вагання раптом зсунулася на землю й обняла його коліна.

— Хочу бути твоєю Денаке, мій Таїна-Кане! — вишептала покірно. — Коли можеш мене простити за все, будь моїм мужем...

— Жаїро, — суворо пригадав Татаурана, — чи пам'ятаєш, що я тобі нічого не обіцяю?

— Так...

— Чи знаєш, що я тепер, як той гонений звпр, можу кожної хвилини опинитися в пастці?

— Так...

— Чи ти здаєш собі справу, що вибираєш мужа, який ітиме дуже страшною і трудною дорогою?

— Я облегшу тобі дорогу, мій Таїна-Кане! Я буду твоїм джерелом, твоїм теплом, твоєю піснею. Візьми мене за жінку, Таїна-Кане!

Він схилився, підхопив її на руки і притиснув до своїх грудей.

— Моя Жаїро! — вишептав крізь сльози. — Це правда, що я вибрав тяжку й небезпечну дорогу, але я кленуся тобі зробити все можливе, щоб ти ніколи-ніколи не пожаліла свого вибору!

Поставив її на землю й закохано дивився в темні, загадкові очі.

— Я йду на раду, Жаїро. Але після ради чекай мене. Будемо ще говорити.

— Чекатиму...

Він ще раз притиснув її до себе і, повний щастя, пішов бадьорим кроком до оселі, а Жаїра дивилася йому вслід, задумано похитуючи головою.

— Я не хочу з заздрости й розпуки перетворитися в страшного урутана, як Іамеро, — шептала тихо. — Тобі світ зійшовся клином — мені також. Але ти нічого не знаєш...

І справді Татаурана не знав, що вона кілька хвилин тому бігла, як шалена, навздогінці за Макуком, а, дігнавши його, навколішках благала забрати з собою. Але Макуко не схотів. Грубо відштовхнув її ногою з дороги і крикнув презирливо:

— Не бажаю через волоцюгу нажити собі ще більших неприємностей. Не хотіла триматися в порядному домі — тримайся тепер свого дикунського племені. Повиснете разом на гілляках, і для тебе це буде найкраще...

Що мала робити? В кому шукати опори? Хто міг їй дати захист? Одиною особою лишився Татаурана. Він її любив, він її шанував, він вірив у неї більше, ніж вона сама собі вірила. Він був мужем розумним, відважним, твердим, його не можна було відкинути в таку розпучливу хвилину. Тим більше, що він міг дати щастя.

Хто зна? Може й осягне те, що постановив...

Та, на всякий випадок, належить тепер їй, і Тінь не має до нього ніякого права...

А на радній площі тим часом зчинився радісний галас: прийшло кількоро г'валашів, а серед них той самий, що мав дріт від вуха до нижньої губи, і притаскали з собою кілька міхів усякого добра.

— Це вам, — казали сміючись. — Ви з нами поділилися тоді, ми з вами — тепер. Побили білих і набрали стільки всякого добра, що тільки — ух!

— Навіщо ж ви їх побили? — спитав Татаурана.

— А ти ж навчив. Чого лазять по наших землях? Хотіли ще й до серця Ітараре дорогу знайти! До Ітараре не пустимо нікого з білих! Ітараре — це серце індіанської Матері-Землі. Хто досягне Ітараре — той буде в безпеці.

Татаурані прийшла в голову одна думка.

— А ви знаєте дорогу до Ітараре? — поцікавився він.

— Ми — ні, — відповіли г'валаші. — Дороги до серця Ітараре взагалі нема. Але туди може пройти кожен, коли Марагі'гана[28] наступає на п'яти. Тоді Ітараре розкриває обійми, приймає втікача і знову замикає дорогу...

Татаурана дозволив прийняти зі здобутих г'валашами трофеїв лише вогнепальну зброю, а решту завернув, наказав обділити гостей щедрими подарунками, нагодувати і відпустити по-приятельськи.

— Коли треба буде допомоги — кличте, — казали на відхідному г'валаші. — Ми прийдемо. Наш морубішаба сказав, що триматиме з аресами мир до смерти.

— А ми з г'валашами! — вигукували ареси. — Мир назавжди!

— Назавжди!

По тому Татаурана почав раду племені.

Отроки

Ньємонґаба мала бути секретною, і до неї допускалося тільки зрілих мужів та випробуваних і вірних юнаків. Однак ці останні мусіли ще особисто по одному ставитися перед Татаураною й Аракшо та скласти присягу, що вони дотримають таємниці ради. Дивлячись на них суворими очима, Татаурана в той самий час почував велику радість, бо юнаки, що стояли перед ним, могли бути без вагання зачислені до гордості і надії племені. Підходили по одному, поставні, міцні, з гордо піднятими чолами, з вогнем завзяття в молодих очах, втішені виявленням до них довір'ям.

— Ми молоді, щоб думати й наказувати, — говорили вони, — але досить дорослі, щоб уміти виконувати накази і вмерти.

Татаурана радів.

Натомість дуже скривдженими відчули себе отроки, які вже носили китички пір'я у вухах: що ж це таке, справді? Не довіряють їм? Не дозволяють навіть слухати того, про що радитиме ньємонґаба? Вони ж завжди слухали, а старші все заохочували їх бути присутніми на радах, щоб учитися. А тепер...

І вони побігли зі скаргою до своєї вчительки.

А Тінь вислухала їх з ласкавою усмішкою і сказала:

— У мужів племені є свої справи, у жінок і дівчат — свої, а у вас можуть бути свої. Ви вже знаєте, як відбувається рада мужів племені, то чому ж би вам не зробити раду отроків племені?

Хлопчики тільки очі розплющили: рада отроків племені! Справді! Це буде дуже гарно! Але що скаже на це морубішаба?

— Морубішаба дозволить вам, — далі всміхаючись, запевнила Тінь. — Але ви наперед мусите його спитати. Спитаєте завтра, коли морубішаба буде вільний, а тепер, як хочете, я вам оповім казку про неслухняного отрока, який, всупереч забороні, підслухав таємну ньємонґабу, і що з того вийшло...

— Казку, казку! — заплескали в долоні хлопчата. — Тінь оповідатиме гарну казку про неслухняного отрока, що підслухав таємну ньємонґабу! Сідайте всі, сідайте, будемо слухати!

І, забувши свій недавній жаль, аресята побожно заслухалися в казку, в якій прецікаво розгорталися важкі пригоди малого індіянця і дійшла до найстрашнішого, що могло його спіткати: до втрати отрочої китички.

А ньємонґаба тим часом радила.

Татаурана, не окриваючи нічого, вияснив тяжке положення племені і зажадав його докладного обміркування. Під кінець свого слова сказав таке:

— Ареси! Надійшла хвилина, коли я ще раз мушу вас спитати, чи всі ви однозгідні зі мною? Гнів білих головно зосереджений на мені. І коли б я знав, що ви в рішучий мент пожадуєте діла, початого за моєю намовою, то я вже йду геть. Тоді, зустрівшись з білими, можете сказати: "Винуватця нема між нами, а нас не карайте, бо ми хочемо жити з вами в мирі". Подумайте над цим і скажіть мені остаточно, на що рішаєтеся. Тепер не силую нікого, але потім, під час війни, каратиму смертю кожного слабодуха і кожного відступника. Свої сили мусимо знати наперед.

Серед радного кола спочатку виникло скрите замішання, але зараз же підвівся Асу і сказав:

— Морубішабо, ображаєш нас, питаючи, чого не повинен питати. Коли не віриш — питай кожного в лице.

За Асу підвівся Аканґасу.

— Морубішабо, — заговорив сердито, — ти такий самий винуватий, як і ми. Не ти один бажаєш волі — ми всі її бажаємо. Нам усім остогидло скриватися на власній землі перед ворогом. Хочемо бути господарями, а не переслідуваним звірем. Ти мудріший за нас, але ми не гірші від тебе. Коли не віриш — питай кожного в лице.

— Так, так! — загомоніло радне коло. — Питай в лице, коли не віриш!

Татаурана оббіг поглядом по вінці облич, зніжковів і зворушився.

— Даруйте мені, мужі, і ви, юнаки, — попросив з виною в голосі. — Не буду вас ображати і питати кожного зокрема. Вірю вам. Вірте ж і мені, що стою при вас до смерті і що перший підставлю груди в обороні племені! Тепер радьмо над тим, що

робити далі? Ворог нас окружує з усіх боків, Пірауна ще не вернувся з дороги, врожай не зібраний. Радьте: лишаємося на місці, чи йдемо? І куди йдемо?

Питання були дуже поважні, але ньємонґаба їх скоро вирішила: покищо, оселя лишається на місці до пори збору кукурудзи, на яку плем'я мало велику надію; по мірі можливості почекати на поворот Пірауни від племені ґварані; щоб ворог не заскочив оселі зненацька, виставити на всіх шляхах доступу стежі й тримати їх незмінно; намовити ґвалашів до спільної оборони на випадок небезпеки; взятися до вправ з вогнепальної зброї, яка досі лежала без вжитку і з якої ареси добре не вміли стріляти; і, нарешті, вислати кількох чоловіків з Леонідасом, щоб розвідати дорогу до Матері Індіанської Землі — ріки Ітараре. Цю останню думку піддав Татаурана, а підтримав її Аракшо.

— Про Ітараре — Ріку Співучого Каменя — відомо віддавна в найдальших закутинах індіанської землі, — сказав він. — Вона манить, вона й страшить. Земля Співучого Каменя ратує в останню хвилину — і тим вона добра й ласкава. Але вона й страшна, бо, кого прийнала, вже не випускає. Ґвалаші правду казали: Ітараре — це брама, що відкривається тільки в один бік: кого впустить — більше не випустить. А дорога до неї така: з одного боку прірва, і з другого боку прірва. Хто на цю дорогу ступить — не може обернутись більше назад. Так казали ще мої батьки і батьки моїх батьків. Краще було б, коли б не довелося на таку дорогу ступити, але краще мати хоч і таку дорогу, ніж не мати ніякої...

І рада постановила на всякий випадок цю страшну дорогу собі забезпечити.

Відповідальність за розставлення і пильнування стеж покладено на молодого Маріо і віддано до його розпорядження юнаків, які ще не мали звання мужів, але вже були допущені до сьогоденішньої, такої важливої, ньємонґаби.

Коли вже всі висловили свою думку і коли все було упорядковане, Татаурана сказав усім триматися бадьоро, вірити у свої сили, і закрив раду, поспішаючи на умовлену стрічу з Жаїрою.

Знайшов її при вході в оку, взяв за плечі й повів до ріки. Ішла слухняно, але не говорила нічого, і Татаурана відчував, що була сумна.

— Над чим думаєш, Жаїро? — спитав урешті, обернувши її обличчям до себе. — Не сумуй — все буде добре.

Жаїра зідхнула гірко:

— Коли вибирається найгірший шлях тому, що він самотній, — як може бути добре?

— Жаїро, — нахмурився суворо вождь, — ти зважувалася знову підслухувати?

Дівчина стріпнула волоссям.

— Коли вже я знала про небезпеку, то могла знати й про те, що радилося для її уникнення, — відповіла не то апатично, не то зухвало.

Татаурана розгнівався:

— Жаїро, — сказав різко, — запам'ятай собі раз і на все, що ти не смієш підслухувати речей, які не призначені для твоїх вух!

— Татаурано, — наслідуючи його, випростувалася вона, — запам'ятай і ти собі, що, коли хочеш, щоб я ділила з тобою всі труди й небезпеки — мусиш мене в них втаємничувати! Якщо ж не вважаєш мене гідною довір'я — ліпше відкинь мене.

— Річ не в довір'ї, річ у засаді: ти мусиш шанувати закони племені!

— А плем'я мусить шанувати мене, як твою майбутню жінку! — відрізала Жаїра.

Він не знав, що на це сказати, але стало йому жаль: перша розмова по зарученні перейшла в сварку. І від самого початку, як лише мова сходила на поважніші речі, вони сварилися.

— Скажи мені, Жаїро, — почав він з сумом у голосі, — чому з тобою ми ніколи не можемо прийти до порозуміння? ,

— Бо ти завжди починаєш з докорів, завжди наказуєш, а я не зношу того!

— Коли я докоряю, Жаїро, то маю підстави до докорів. Коли я наказую, то тому, що несу відповідальність і за тебе і за всіх інших. Але, скажи мені, чи ти й у рабстві проявляла таку образу за докори і такий непослух на накази?

— Я тому втекла з рабства, щоб не слухати ні докорів, ні наказів!

— Ой, ні, Жаїро, не тому: ти втекла тому, що тобі лишився "одинокий, хоч і найгірший шлях". Я це знаю добре... Ти напевне ніколи не думала над тим, що й поза рабством існують певні закони, які вимагають послуху. Вимагають тим більше, що їх видають ті самі, які мають їм коритися. Не шанувати того, що самим собою постановляється, — значить не шанувати самого себе.

— Я нічого не постановляла, Татаурано, і ніяких законів не видавала, тому вони мене не зобов'язують!

— Іншими словами, ти, користаючи з захисту племені, не хочеш коритися його вимогам? — спитав Татаурана, і голос його став твердим і холодним. — У такому випадку, Жаїро, ось що: сьогодні якраз я на раді говорив про те, що не силую нікого лишатися зі мною, але тих, які вирішать лишитися, а потім, у часі небезпеки, проявлять слабодухість, чи зраду, каратиму смертю! І ти, Жаїро, також розваж собі добре: можеш уже в цій хвилині залишити оселю, коли тобі не по нутру наші закони. Коли ж лишишся — мусиш їх шанувати і їм коритися! Можеш у цій хвилині зректися даного мені слова — не скажу тобі нічого. Але, як моя наречена, а тим паче дружина, повинна будеш подвійно ці закони шанувати, бо почесне становище — це не нехтування порядком, а, навпаки, перш усього, підчинення порядку. Ще одне: коли хочеш, я можу схилити раду племені, щоб вона зробила чудернацький і нечуваний досі виїмок, прийнявши тебе, дівчину, в радне коло. Тоді будеш усе знати і радитимеш разом з нами. Але тоді також підлягатимеш усім суворим законам, які накладаються на мужів племені: за прояв страху, за слабодухість, за зраду, за паніку в час війни — смерть! Для жіноцтва цього закону нема, і я перший є проти такого закону. Але, коли його прийму — буду нещадним!

Уже відвернувся, але вона не дала йому відійти. Повисла у нього на шиї, притулилась до нього всім тілом і зашептала:

— Не відходь у гніві, мій грізний морубішабо, не лишай мене! Вже більше не

підслуховуватиму, не домагатимусь від тебе зради таємниць племені, не хочу сидіти в радному колі — хочу бути лише твоїм джерелом, твоїм теплом, твоєю піснею — твоєю слухняною Денаке! Я навіть у темноті бачу, як гнівно хмуриться твоє обличчя, як суворо зламалися брови, але розпогодься, усміхнися, пригорни мене міцно-міцно — нехай відчую твою силу, бо в ній черпатиму свідомість моєї безпеки!

Не знайшов у собі сили опертися, але відповідав на її пестоші стримано й боязко, немов би ласкав гарного і водночас дуже небезпечного звірка. Було йому важко й сумно, а перед очима стояла синьоока Тінь, в якій завжди бачив джерело своїх поглядів і своїх бажань.

"Тіне моя, чому вона не має твоєї душі?!"

А притулена до нього Жаїра, слухала биття його серця і думала про той шлях, який не є найліпшим, але лишається самотнім...

* * *

На другий день раннім ранком Татаурана немало був здивований, коли до нього підійшов Піра — син Асу — і сказав:

— Морубішабо, нас, отроків, учора не допустили до ньемонґаби. Мужі племені мають свої справи, жінки й дівчата — свої. А ми, отроки, також хочемо мати свої справи і радити над ними, як мужі на ньемонґабі. Дозволь нам, морубішабо, на отрочу ньемонґабу.

Брови вождя піднялися вгору, але не заламалися суворими трикутниками, лиш радісно затріпотіли, припухлі дитячі уста готові були засміятися, але він удав поважного і спитав:

— Як же воно буде тоді, Піра? Рада мужів племені постановить одне, рада отроків — інше. Тоді почнеться війна між нами? Як гадаєш?

Заклопотаний Піра не знав, що на це відповісти й люто потер свого носа.

— Зачекай, морубішабо, — сказав. — Зараз дам тобі відповідь.

Лишив Татаурану і вихром погнав до оки, а Татаурана дивився вслід малим п'ятам і всміхався:

— Побіг до Тіні на пораду, — догадався, і йому радісно і легко стало на душі.

За хвилину вернувся задиханий Піра і доповів:

— Не буде ніякої війни між радою мужів племені і радою отроків, морубішабо! Морубішаби осель коряться великому морубішабі цілого племені. Рада отроків коритиметься раді мужів, морубішаба отроків — морубішабі оселі. А що ухвалимо — питаємо тебе. Чи так добре?

— Так добре! — хитнув поважно головою Татаурана, хоч йому хотілося вхопити Піру й обцілувати його розчімхану голівку. — А хто ж буде морубішабою отроків?

— Ще не знаємо. Скличемо раду і на ній постановимо, — засяяв очима щасливий хлопець і додав несміливо тоном гарячого прохання: — Дозволь нам запалити власне вогнище, морубішабо...

— Ну, звичайно, — згодився морубішаба. — Яка ж то рада без вогнища? Мусите обов'язково робити так, як роблять мужі племені. Ідіть і починайте з Богом!

Піра виструнчився, потім схилився перед морубішабою і відійшов, стараючись твердо ступати ноженнями, як це робили всі мужі і юнаки, що одержали важливе доручення.

"Лепський з нього отрок — гідний син свого, батька і свого дядька, — думав Татаурана. — Маючи таких отроків, плем'я не повинно журитися майбутнім. Боже, дай їм сили докінчити те діло, яке почали ми!".

Потім в'ін покликав кількох чоловіків і оповів коротко всю розмову.

— Не втручайтеся до них! — наказав. — Хай палять власне вогнище, хай радять, як уміють, хай привчаються. Коли почали справу за порадою Тіні — напевно не зроблять нічого поганого. Постанови ради отроків шанувати ревно! Майбутньому морубішабі зробити малу акангатару і арауе. Коронуватиме сам Аракшо. Зараз іду до нього...

Незабаром на краю оселі палало нове вогнище, біля нього зібралися отроки. Всі вони були збуджені і радісні, але рівно ж і заклопотані, бо ніхто з них не знав, як почати раду, коли ще нема морубішаби.

— Підім по Білого Крука! — пригадав Піра. — Білий Крук завжди є на радах. Він старший від нашого морубішаби і від ради племені. Спитаємо його, як зробити першу раду племені?

А мудрий Аракшо вже знав, що без нього не обійдеться, бо стояв при вході до своєї оки, вбраний в білу святкову туніку, на якій добра Тінь вишила два круки чорними нитками: одного на грудях, другого на плечах.

— Аракшо, Аракшо! — загукали хлопчаки. — Ми прийшли...

— Годі вам! — суворо гримнув Аракшо, ховаючи під бровами щасливу усмішку. — Не знаєте, як проситься п'ягу на раду? Беріть під руки і ведіть!

Хлопчики в першу хвилину захлиснулися від щастя: не будь-хто, а сам старий і мудрий Аракшо згодився прийти на їхню раду, і оце їм випала честь вести його під руки! Де й взялося вмить пальмове листя!

— Дорогу для ніг Білого Крука, дорогу! — задзвеніли на цілу околицю дитячі голоси. — Сам мудрий Аракшо йде на першу раду отроків племені арес!

Батьки й матері, стоячи оддалік, із слюзами радості слідкували за урочистою процесією, в центрі якої біліла святочна туніка жреця, оточена малими голими постатями і обкурена порохами, що здіймалися з промітаної дороги.

— Аракшо йде на раду отроків племені арес!

А під окою проти ранкового сонця сидів гурт дівчат і кінчав роботу над білим одягом для Тіні. Та й скільки там тієї роботи? Зшили два полотнища, підрубили долем і на розрізі для голови, що йшов від плеча до плеча, — тільки й всього. До того ще білий пояс. Але білих поясів, мистецьки виплетених з білих ниток, в оселі досить — нема чим журитися. А білих квітів? Хто ж би журився в пралісі білими квітами? Є орхідеї, є туберози, є магнолії, є чудесні біло-оксамитні зірки, що змагаються з орхідеями, виростаючи в стовбури старезних дерев, саме цвітуть дикі помаранчі — білих квітів є, скільки душа забагне.

І коли вже Тінь, вбрана в усе біле й щедро закосичена доброзичливими дівчатами в

білі квіти, засоромлена і радісна, вийшла з оки, її перестріла Жаїра. Хотіла показатися великодушною і заговорила перша. Але ненависть у неї була сильніша від великодушності, і питання вийшло схожим на кпини:

— Ну, як же ти — вже подужала?

— Подужала, — відповіла спокійно Тінь. — Я відразу подужала, як прийшла до цієї оселі.

— Це так тобі здається...

— Залежить, як розуміти хворобу... А ти — одужуєш також?

— Я? — здивувалася Жаїра. — Я ніколи не була хвора.

— Це так тобі здається... — багатозначно відповіла Тінь.

Жаїра поспішила відійти, а в душі знову спитала себе, чому вона так боїться тієї немічної істоти?

Коротка розмова, почата з добрими намірами, скінчилася терпко й залишила ще гіркіший осад...

Святково скінчився цей день в оселі. Рада отроків одноголосно вибрала своїм морубішабою Піру. Бо Піра перший почав справу, Піра говорив з Татаураною, Піра вже вславився тим, що піймав колись дуже велику рибу, і, власне від неї дістав своє справжнє ім'я[29], Піра сміявся, коли йому пробито вухо, Піра мав найбільшого в оселі батька. Словом, Піра показався найгіднішим на пост вождя отроків, і Піру вибрали. Сам Аракшо власноручно укоронував його червоною аканг'атарою, що її під час наради вже успіли зробити найкращі того роду майстри племені, і доручив йому таке ж червоне берло з пір'я. Піра тішився і пишався невимовно, а його батько — великий добродушний Асу — ще більше.

Перед вечором Татаурана знову скликав раду племені і представив їй молоду зміну. Мужі тішилися, обнімали за плечі отроків, які сьогодні зайняли почесні місця в радному колі.

— Ареси, — сказав Татаурана, — тепер буде радити морубішаба отроків — Піра. Послухаймо, що він нам скаже.

Схвильований і вкрай збентежений Піра змушений був встати і говорити.

— Слухайте, ареси, — почав він, наслідуючи старших. — Зараз радитиму я, морубішаба ради отроків, Піра — син Асу... Я не вмію ще добре говорити, але я навчуся... Ми радили, щоб допомогти мужам і юнакам племені... Ми будемо вчитися робити стріли і добре стріляти з луків... Наша рада завжди слухатиметься ради мужів і морубішаби... Ми хочемо бути такі, як наші батьки... І... і... Я не вмію ще добре радити. Хай радять інші.

— Добре радив Піра, добре! — загукали мужі, а найголосніше Асу. — Він мудрий і сильний отрок! Ми зробимо йому місце в радному колі мужів — хай слухає і вчиться!

Рада скінчилася великим бенкетом, на якому їли багато м'яса, солодощів, овочів, і пили засолоджену медом воду.

Але молодий морубішаба, забувши на мить свою гідність, не витерпів, покритився якомусь юнаку і сказав:

— Отроки мають свою раду і свого морубішабу, а ви, юнаки, — ні. Ага!

Юнак гордо надувся:

— Ми не потребуємо: нас і так допускають на ради, а вас — ні.

— А ми підростемо — і нас також допустять!

— Ну, то ж треба чекати ще...

* * *

Дні спливали далі, і, хоч Макуко запевняв, що бандейрантів ось-ось не видно, стежі не доносили нічого підозрілого. Зрештою, дістатися до оселі не було так легко. Ареси вже добре вивчили місцевість і знали, що небезпека найскоріше могла прийти із сходу, де були досить вигідні просмики поміж перехрещеннями гірських кряжів Паранапікаба і Достатку[30]. Кряж Паранапікаба добре боронив з полудня, а Гори Достатку, що йшли рівнобіжно з течією Ітараре вздовж її східного берега, були зовсім непрохідні. Не було також безпечно з заходу, але там від західного берега Ітараре вглиб країни тягнулися поля — Кампос Жарайс — і, щоб пройти їх, треба було витратити багато часу. Північна сторона була цілковито безпечна, бо власне на півночі, поміж Горами Достатку й рікою Ітараре лежала таємнича й непрохідна околиця Матері Індіанської Землі — Землі Співучого Каменя. Отже, напасти на оселю несподівано, тим більше оточити її — було не такою простою справою.

Натомість, з кожним днем непокоїло аресів все більше, що не вертались Пірауна, Арусаві та Вотупока, які пішли до племені гварані. Їх могла спіткати лиха пригода в дорозі, коли підбурювання на війну набрало такого широкого розголосу.

В оселі оминали вже називати їхні імена вголос (адже всім відомо, що викликання мертвих ніколи не приносить добра), а бідна Сабія очі свої виплакала за Пірауною. Але — що ж? — дарма!

І вже тоді, коли в найбільших оптимістів зникла всяка надія — вони повернулися. Це було пізно увечорі, і більшість мешканців оселі спала. Тільки Татаурана з старшими мужами племені, яким тривога проганяла сон з очей, сиділи на очах при погасаючому вогнищі. Тоді з півми безшумно виринуло три міцних, мов з міді вилитих, постаті і зблизились до гурту.

— Наші! — підскочив перший Акангасу.

— Наші! — підхопили інші. — Післанці вернулися!

І вмить ожила оселя. Посунули з ок старі й молоді, навіть діти. Вже голосила з радості Сабія, обіймаючи чоловіка, вже молодого Вотупоку оточили брати, сестри й батьки, і лише один Арусаві стояв смутно сам один, бо не мав в оселі ніякої рідні. Було йому боляче й важко на душі, що, відбувши таку далеку дорогу, наражаючи своє життя для племені, тепер почув себе немов чужим.

Втім підійшла до нього незнайома дівчина вся в білому, зняла з себе вінок з білих квітів, одягла на його голову й обняла.

— Я знаю, ти — Арусаві, — промовила ласкаво. — І ти не маєш тут родини, яка б зустріла тебе. А я — також не маю родини. Тож вітаю тебе, як батька, Арусаві, і тішуся, що ти вернувся живий і здоровий.

— Ти хто? — спитав розчулено й здивовано.

— Я — Тінь. Але не час оповідати більше. Іди до гурту і сідай. Ти здоровий і голодний...

— Дівчино, — затримав її Арусаві, — я ніколи не мав дітей, але, коли б їх мав, то хотів би, щоб вони були такі, як ти. Від завтра ловитиму рибу і полюватиму для тебе...

Тінь вдячно всміхнулася і підштовхнула Арусаві до вогнища.

— Іди... — сказала на прощання.

— Раду скликайте, раду! — лунали між тим вигуки, хоч усі радні мужі вже давно були на місці. — Давайте їсти! Підіть по Аракшо!

Слова скакали поміж оками й тікали далі, пропадаючи десь у м'якому мовчазному лісі.

Затріщали сухі гілляки у вогнищі, весело порскаючи в темінь снопами іскор, запахло припеченим м'ясом, і за кілька хвилин недавні посли, окружені тісним натовпом, їли пізню вечерю. Були, однак, сумні й похнюплені, зганяючи своє невдоволення на їді, і жували та ковтали так енергійно, що аж лящало.

Коли ж по вечері почалася рада, Пірауна мав що оповідати: вже по дорозі до своєї мети вони двічі мало не попали в руки бандейрантів, а назад вони не йшли, лиш бігли, петляючи сюди й туди, щоб збити з толку погоню. А погоня весь час наступала їм на п'яти, і вони відв'язалися від неї тільки в останніх кілька днів. Та найприкріше було те, що не осягли нічого.

— Нема більше осель г'варані, — сумно доповідав Пірауна. — І не може їх бути. Адже всі знають, що г'варані — вояки, а білі не люблять хоробрих. Одних вбили, других відтиснули в безвісті, а лишили самих водоносів і міхоношів. Тим добре з білими, білим добре з ними. Рабам добре, бо є при кому дістати обгризену кістку і разок скляного намиста; білим добре, бо мають під боком поміч у всіх випадках. Опоганений наш праліс, збезчещений, столочений і випалений. І індіани, які живуть у ньому, забули вже звук боєвих кличів, а натомість звикли до звуків наказу. По двадцятьох роках рабства я не пізнав людей, не пізнав пралісу. Я думав, що воля ще живе бодай в пралісах і душах людських, але побачив, що вся наша земля, як і людські душі, — це тільки один великий сензал — сензал добровільних рабів. Колишня карність змінилася в упокорення, колишня гордість — у підлу пиху, колишня відвага — у немилосердя до братів своїх, колишня обережність — у страх перед ворогом, а над усім панує байдужість до майбутнього землі. Я не пізнав своєї батьківщини зблизька, а те, що пізнав, роздерло мені серце...

Скінчив Пірауна — і сум упав на голови радного кола, похиливши їх додолу. Ніхто не мав відваги глянути у вічі морубішабі. Задумана справа, мов та морська хвиля, розбивалася об холодні скелі байдужості й гинула. Ніхто не хотів до неї пристати, а самі ареси були занадто малочисельні, щоб узяти її на свої плечі. Умерти? Так, вони давно погодились умерти, але вмерти не для того, щоб ворог тріумфував, доказавши на їхніх головах, що він сильний і непереможний, що вміє здавити непокору. Умерти не для того, щоб вселити ще глибше упокорення в переможених і добити рештки надії на

визволення у тих, у кого вона ще жевріла. Смерть — гарна, коли вона приносить користь, але страшна тоді, коли дає, як плід, шкоду.

І мовчала рада, зрілим колоссям зігнулися вділ голови, а зерно в них було гірке.

Татаурана не закликав радити нікого, бо й сам не знав, що можна тепер радити. Сидів і перебирав свої невідраді думки.

Першим обіззався Аракшо. Він стріпнувся, як пробуджений на сідалі півень, і заговорив:

— Чим журитеся, ареси? Тим, що почули сьогодні? Те, що є сьогодні, ніколи не повинно бути причиною смутку. Сумувати можна за тим, що пройшло, або за тим, що буде. Сьогоднішній день короткий, і вчора він був майбутнім. а завтра буде минулим. Не думайте над сьогоднішнім днем. Згадайте те, що було, — і навчіться; вгадайте те, що буде, — і знатимете, як поступати...

На хвилину замовк, ніби для того, щоб дати подумати над своїми словами, пожував своїм поморщеним ротом і продовжував:

— Не всі наші батьки думали про майбутнє і про наших нащадків, тому ми сьогодні у великій біді. Не всі теперішні батьки думають про долю дітей своїх, а їхня біда може бути ще більшою від нашої. І з того вчиться. Бо нашим батькам легше було вирватися з неволі, яка лиш починалася, нам уже важче, бо неволя вкорінилася, а нашим синам буде ще важче, коли неволя розповзеться в найдавніші закутки землі. Коли не подумаємо над тим, сини наших синів уже й не знатимуть, що таке воля і не згадуватимуть про неї. Наступить такий день, коли індієць не зможе поставити своєї ноги, не спитавши наперед дозволу білого, і не знатиме, що це — кривда. Думайте над тим, ареси. Думайте й рійайте, що вам робити. Зважте, що краще лишити у спадщину синам своїм: зразок покори, чи зразок спротиву і героїської смерті. Іншого їм не можна лишити нічого, а лишити мусите. Що вибираєте? Радьте над тим...

Поволі підводилися отяжілі голови, немов після важкої змори, розгорялися живі блиски в недавно помертвілих очах, виступали на уста легкі усмішки, а малий Піра, що сидів побіч батька, раптом схопився й кинув у тишу своїм дзвінким хлоп'ячим голосом:

— Я хочу радити! Дозволь мені радити, морубішабо!

Усі голови із здивуванням обернулися до зухвалого хлопчини, а великий Асу смикнув сина за пояс, наказуючи йому сісти. Однак, морубішаба підняв берло:

— Добре, Піра, даю тобі право говорити. А ви, мужі, будьте уважні, бо отрок скаже те, що відчуває і думає. Коли його думки на хибній дорозі — мусимо поправити, коли ж на добрій — чому не послухати? Говори сміло, Піра! — підбадьорив на кінець уже трохи зляканого хлопця ласкавою усмішкою і махнув берлом.

Піра затявся спочатку, але заговорив щиро:

— Слухайте, мужі ареси, і не смійтеся з мене, коли не радитиму розумно. Ви — мудрі, бо старші, а я ще отрок, хоч вже й морубішаба... — не міг не пригадати, щоб надати собі поваги.

Пірауна і його обидва товариші подорожі, які ще нічого про це не знали, щось пошепки запитали сусідів, а ті їм коротко відповіли й поклали пальці на уста: "Цить!"

Морубішаба наказав отроків шанувати..."

— Я не буду говорити своїх слів, — продовжував між тим Піра, — але я чув, як колись сказав наш морубішаба: "Чи тому, що в лісі є гнила і мокра колода, не можна розпалити вогнища?.." І я собі так думаю: В лісі є багато мокрих і сирих колод, але є й сухе гілляччя і трава. Хто палить вогнище з мокрої колоди? Ніхто. Але... але... я не знаю, хто є сухе гілляччя і суха трава? Тільки так: колоди всі великі, як мій батько, як дядько, як морубішаба. А трава, як ми, отроки. Коли загориться суха трава, на неї кидають грубше гілляччя, потім можна й колоди. На сухі колоди можна кидати мокрі — і горітимуть. Все одно горітимуть! Як, отже?

Поставивши своє питання, хлопчина сам здивувався і розгубився: справді, як отже? Дивився безпомічно довкола і шукав відповіді. А мужі знову попускали голови і заклопотано чухали кострубаті чуприни: справді, як отже?..

Серед загальної мовчанки раптом зашелестів сміх. Ареси переглянулися і побачили, що сміється сам Татаурана. Подивилися на Аракшо — і той також усміхався. Почало усміхатися й радне коло.

— А що? — врешті зареготав на повний голос морубішаба — Забив вам клина в голову малий отрок?

Піра уже мало не плакав: сміються з нього, сміються! Може й отрочу китичку відберуть, і берло, і акангатару?

— А забив, забив! — радісно кивали головами мужі. — Мудрий наш малий морубішаба, ніхто не скаже: "Ні!", — Ходи сюди, Піра! — покликав Татаурана.

Хлопець, усе ще недовірливо, приступив до вождя й нерішучо зупинився. А Татаурана притягнув його до себе, пальцем підвів його голову і довго дивився в чисті дитячі очі. Потім пригорнув до себе й поцілував у чоло.

— Дякую тобі, отроче, промовив поважно. — Ти сьогодні зробив велику прислугу племені... Іди ж тепер спочивати, щоб завтра прокинутися міцним і свіжим. Пізно вже. Іди...

Щасливий Піра низько склонився ньємонґабі й слухняно відійшов. За ним постелилися повні ласки й подиву погляди всього радного кола, а великий Асу став ніби ще вдвоє більшим від гордості за свого сина.

Коли отрок зник у темряві, Татаурана поправив свою корону й підняв берло.

— Чули, ареси? — спитав. — Отрок сказав: "Коли розгориться великий вогонь — у ньому згорять навіть сирі колоди". Дитячі уста сказали нам те, до чого не могли додуматися наші зрілі голови... Як бачу, то й ми вже починаємо підмокати в зневірі, і треба було дрібної "трави", щоб своїм вогнем промовила до нашої честі і наших обов'язків. Коли б же цих слів не сказала дитина, то напевне закричав би цілий праліс і кожний камінь у горах. Ми не можемо так лишити! Ми мусимо виконати до кінця те, що задумали! Нам лишається одне — вмерти. Рішайте ж тепер: умерти в бою, чи вмерти в рабській покорі?

Мужі рішучо підводились один по одному й радили коротко:

— Коли треба вмерти, то найкраще вмерти хоробро!

- Як не лишимо нашим синам волі — лишимо пам'ятку, як треба за волю боротися!
- Хай потомки знають, що смерть миліша, ніж неволя!
- Хай ворог знає, що силою береться в рабство тільки тіло, але душу — ніколи!

Єдиним шляхом...

Коли свідомість вертається до Татаурани, він, перш усього, відчуває страшний біль у грудях, спрагу і нерівномірне погойдування, а потім бачить над собою блакить далекого неба з дуже низьким сонцем, як йому здається. Сонце палить і сліпить, викликає нестерпну гаряч і спрагу, потім падає йому палаючою жариною на груди і заливає все довкола червоним полум'ям. Тоді Татаурана падає в забуття й маячить. Але навіть і крізь непритомність відчуває вогонь у грудях, відчуває невмолиму спрагу й нерівномірне погойдування, від якого палаюча жарина котиться то в той, то в другий бік грудної клітки і пече, іпече!

Татаурану мучить якесь бажання — сотні бажань, а найбільше мучить те, що він не може їх збагнути, розібрати й утривалити в пам'яті. Нераз уже, здається, спіймає котресь із них, цупко вчепиться за нього, переконаний, що більше не випустить. Але тоді насувається інше питання, інше бажання, інша думка. Вони сунуть, сунуть роями, хмарами, поки врешті не напливе якась чорна хвиля і не змішає всього разом у клубок гнітучого хаосу. Татаурана ледве виборсається з неї і починає силуватися наново, але завжди з тими самими вислідами. Йому здається, що це триває вже цілі віки, він мучиться, пручається, протестує — але дарма.

І лише інколи приходить момент чисто райської розкоші — тоді, коли до уст його торкаються вінця посудини, повної цілющої вогкості. Тоді Татаурана п'є жадібно й довго, ковтає, не зважаючи на наростаючий біль у грудях, бо біль — це ніщо у порівнянні до мук, що їх спричинює спрага. Напившись, він хвилину прислухається до жарини в грудях і злорадно стверджує, що ця жарина шипить, погасаючи, і на якийсь час звільняє його від терпінь. Він через силу розплющує повіки і завжди бачить над собою або райдужно-блакитний погляд Тіні, або повні любови темні зіниці Ірасеми. Його щось питають, але він не розуміє. Він лише неспокійно водить очима довкола, шукаючи ще одних зіниць — темних також, але тих, у куточках яких спалахують таємничі іскорки. І їх не бачить. Татаурана хоче спитати, чому їх нема, але спитати не може, бо зараз же насувають інші питання, інші думки, інші бажання, а за ними наступає червоний хаос.

Триває пекучий біль у грудях, триває хаос, триває нерівномірне погойдування, і Татаурані хочеться кричати. Він навіть підіймає берло й наказує болеві затихнути, хаосові — упорядкуватися, погойдуванню — припинитися. Бо ж це нестерпно, Татаурана не може цього витримати!

Але він не знає того, що в руках у нього нема ніякого берла, не знає, що його самого, важко пораненого в груди, несуть на зміну в ношах по четверо мужів — Татаурана не знає нічого. І його, завжди такого діяльного, обзнайомленого з усіма

подробницями життя племені, і передбачливого, теперішня несвідомість мордує нарівні з ранами в грудях. Але він і того не знає також. Він лише відчуває неспокій, відчуває брак чогось надзвичайно важливого в свідомості, і це примушує його весь час нервово кидатися в ношах.

Часами погойдування припиняються, і тоді біля Татаурані звучать знайомі голоси і похиляються знайомі обличчя. В уста вливається сама свіжість, а на пекучу рану в грудях лягає щось таке безконечно лагідне, прохолодне і заспокійливе, від чого жарина погасає зовсім. Розплющивши очі, Татаурана бачить темряву, або синю безодню зоряного неба, і на якийсь час відчуває величезну, просто неймовірну полегшу. Знаючи, що ця полегша тимчасова, він усіми силами старається пригадати собі все, чого йому так бракує і що викликає в нього гнітучий неспокій. Але квола думка безсило кидається в розпаленій голові, ділиться, кришиться, і врешті розчиняється в червоному полум'ї. З того полум'я лише часом вискакують окремі виразні постаті, що їхні імена намарне намагається пригадати ранений вождь, або, навпаки, зринають імена, які не відтворюють ніяких образів.

"Макуко, Макуко, Макуко..." — розпучливо шепчуть уста Татаурані, а мозок намарне силкується представити особу, з якою пов'язане це ім'я. Потім, навпаки, зринає в уяві молодий чоловік-індієць в одязі білих, з блискучими мідяними гудзиками, але ім'я його розпливається в червоному хаосі. Пов'язати одне й друге в цілість Татаурана безсилий. Імена відділяються від осіб, події — від своїх назв, і це все йде врозтіч, крутиться, мішається і сполучується в чудернацькі комбінації.

Татаурана мучиться. З червоного полум'я він раптом падає у смолисто-чорну прірву, а звідти — знову повертається до хаосу. Тоді скачуть перед ним імена без своїх носіїв, з'являються люди без імен і окремі сцени. Ось молодий Маріо — начальник юнацької стежі, що приносить вістку про наближення ворога. Татаурані ясно представляється цей статний, розумний юнак, навіть виразно бринить у вухах його голос:

— Ворог пройшов просмики між горами і йде на оселю г'валашів!

Але він ніяк не може собі пригадати імени того юнака. Коли ж пригадує ім'я, не знає до кого воно відноситься, тим більше, що серед Аресів є два Марія: старий і молодий.

"Маріо, Маріо..." — шепоче Татаурана і, відразу забувши ім'я, пригадує собі нервову, рухливу постать, освітлену червоними відблисками багаття, і казку про ягуара й оленя.

"Ах, це не те!" — крутить нетерпеливо головою хворий.

"Ворог пройшов просмиками між горами і йде на оселю г'валашів!" — знову бринить в вухах знайомий голос.

Татаурана радіє, бо це врешті те, що йому потрібне.

"Так, ворог іде на оселю г'валашів, — гарячково думає він. — Г'валашам треба допомогти... Ось він зараз збереться і піде. З ним підуть... Ах, але ж уже не треба йти, вже ж ходили!"

Татаурана пам'ятає навіть, як розмовляв з морубішабою гвалашів... Як то йому на ім'я? Ну, такий високий чоловік, який хитро заскалює око!

"Шіріріка... Шіріріка... Що це за ім'я?" — намагається пригадати Татаурана, враз забувши, що Шіріріка — це морубішаба гвалашів.

І знову нагромаджуються окремі картини, лізуть одна на одну і все плутають.

"Каяпоси, каяпоси... — маячить Татаурана. — Треба повідомити каяпосів! Гвалаші, каяпоси і ми — всі три оселі разом — розіб'ємо ворога... Треба зараз же йти до каяпосів... Але, як же це? Вони відмовились... Вони не хочуть... Ні, не відмовились, вони ось разом з нами... Билися і відмовилися, чи відмовилися і билися? Що було раніше, а що пізніше? Було, чи буде? Каяпоси... Каяпоси... Ах, вони спочатку відмовилися, але потім прийшли на самий кінець бою! Так, вони прийшли після того вже, як упав великий Асу і молодий Маріо, коли пробили списом Жоасанона і розкроїли голову завжди вайлуватому Тадеєві, коли конав Жозе, а в мене так страшно боліли груди... Каяпоси, скоріше! Приходьте скоріше на допомогу, бо ми самі не дамо ради! Чи ви не бачите, що ворог нас перемагає?! Чому ви відмовилися стати з нами до спільної боротьби?! Чи ви ж не бачите, як ми падаємо один по одному?! Наша кров на вашому сумлінні! О, каяпоси, чому ви так пізно прийшли?! Он, дивіться, отой, що в брунатній куртці з блискучими мідяними гудзиками... Як то йому на ім'я? Мій Боже, та отой самий, що був колись моїм приятелем і прийшов мене попередити! Гляньте, як він б'ється! Він мститься на гвалашах за знищений відділ і виряд... Це він привів сюди ворога! Тримайте його, тримайте! Він тікає! Ловіть, держіть, не пускайте, бо він вернеться знову! Втік! Ви пустили його... О, каяпоси, чому ви відмовилися?! Ні, ви не відмовилися, ви ще прийдете, правда?"

Знову клубочаться думки, як червона пара над казаном з дивним варивом, і Татаурана губиться в них, захлинаючись від задухи. А потім перед ним зринає картина оселі гвалашів у проміннях сходячого сонця.

Ворог не знає, що жінки й діти під прикриттям ночі виведені в безпечне місце, а гвалаші з аресами, поділившись на дві рівні частини, засіли обабіч оселі за горбами.

Ха, може нападати!

Він підпалює оки вогненосними стрілами і рве в наступ, але його удар потрапляє в порожнечу.

Ха-ха-ха!

Тепер разом, разом! Оточуйте з усіх боків і бийте! Бийте нещадно, брати-індіяни, бо ворога більше, ніж нас! Дивіться, дивіться, скільки їх! Білих, індіан і мамелюків! Бийте! Бачите, вони вже розгубилися, вони не сподівалися засідки і думали заскочити нас неприємними!

Вогонь і жар палаючих ок, крики, кров, хряскіт ламаних костей — жах!

Пробуджене сонце блідне з переляку, мліє і починає падати з неба. Нижче, нижче, стає все гарячіше, сліпучіше, зближається зовсім і врешті падає на груди Татаурані. О, Боже, як воно пече!

Плач. Хто це так плаче? Чого заводить? Ах, це ж ховають мертвих! Засипують

землею великого Асу, молодого Маріо, Жоасанона, Тадея, Жозе... Але, як же воно? Хіба їх уже не поховали? Чому ж знову голосять?

Каяпоси, каяпоси, чому ви так пізно прийшли, чому відмовилися?

Що? Ви хочете, щоб ми пристали під берло вашого морубішаби тільки тому, що вас більше? Ні, ми не згодні! Ви хочете миритися з ворогом, а ми — ніколи! Ви непевні, каяпоси: сьогодні так, а завтра інакше. Ні, ми до вас не пристанемо! Ми йдемо геть звідси. Ви ж чули? Ранені бандейранти кажуть, що за ними сунуть відділи Антонія де Лара і Фернанда Барретеса. А Макуко також утік і він ще повернеться. Ми мусимо відступити. Треба тільки скликати раду племені...

Г'валаші, приєднуйтеся до нас! Ваш морубішаба мертвий. Ходіть разом з нами! Не хочете? Ви хочете бути разом з каяпосами? Ну що ж — ваша воля! Ми не наполягаємо. Для нас ліпше менше людей, але певних. Коли хитаєтеся — не треба... Ми підемо самі...

Раду, треба скликати раду племені!

Але Жаїру не можна до неї допустити. Вона — дівчина. Вона має такі гарні темні очі, в куточках яких горять і тануть таємничі іскорки, але ті очі непевні. Їм не можна вірити.

Тіне моя, чому вона не має твоєї душі?!

Вона взагалі не має душі. Бо чому ж не приходить? Чому не схилиться над ним і не покладе прохолодної долоні до його чола, до його грудей. Адже бачить, що його так пече, так болить! А казала ж, що буде його джерелом, його піснею...

"О, Жаїро, прийди! Я так хочу пити! Ти ж — моє джерело, не правда? Так, ти джерело... Але твій струмок гарячий і червоний, мов кров. Він ще більше розпалює спрагу і пече, коли треба прохолодити... А Тінь — добра. Вона хоронить перед спекою і все має біля себе свіжий, відживлюючий напій"...

"Тіне моя, чому вона не має твоєї душі?!"

"Хто мене гойдає й штовхає? Спиніть забаву — мені боляче від того! Ареси, не жартуйте, дайте мені спокій! Ви вже не слухаєте мене? Тіне моя, скажи, щоб мене не гойдали й не штовхали, бо мій голос уже не доходить до мужів племені! Пити! Я хочу пити!"

А тим часом сумна валка з великими, просто нелюдськими зусиллями пробивалася на північ. Минуло вже кілька днів, як ареси залишили спустошену долину, на якій жалібно курилися до неба останки дотліваючих ок — немов би піднімали скаргу на суд Всевишнього.

Твердо ступали мужі, стиснувши зблідлі і пошерхлі уста й суворими очима задивившись уперед, покійно йшли обтяжені клунками й малятами жінки, здавлюючи сльози в грудях, дріботіли розгублені й налякані діти, ліниво пленталися коні й мули, похиливши вниз голови, — ніби журилися враз із людьми. Віддані, добрі й нещасні тварини! Вони були пов'язані парами, а поміж кожною парою звисали ноші, з яких невпинно вихоплювалися скрикування й болісні стогони. Крім того, на кожному коні й мулі сиділи вершники, позамотувані бандажами, крізь які просочувалися червоні плями. Було багато й таких, які трималися за інших, або, хоч і йшли самотійно,

хиталися, мов п'яні. Четверо найсильніших обережно несли в ношах вождя, який був найтяжче поранений. Найтяжче серед тих, хто ще лишився живим, бо вже чотирьох вони поховали по дорозі.

Власне тоді Татаурана чув похоронне голосіння, хоч і не розумів, чому воно повторюється.

Він взагалі нічого не бачив і не розумів. Він не уявляв собі, яку страшно важку дорогу відбувають тепер ареси, не міг оцінити тієї ніжної дбайливості, з якою його несли мужі самі, не довіряючи коням. Не знає він того, що побіч нього незмінно тримається верхи на коні Тінь і часто зупиняє носіїв, щоб напоїти раненого, поправити йому перев'язку і обігнати з нього мух та комашню. Не бачить він також і сестри, що ступає весь час поруч ношів і, тримаючи величезного клунка на голові, одночасно підтримує пораненого Екоета. Ірасема сумна, сумніша, ніж інші жінки, а все ж і тепер на її устах лежить та чарівна, неповторна усмішка, якій може позаздростити перша красуня-дівчина. Ось іде малий морубішаба отроків, який за сльозами, що їх проливає за своїм добрим великим батьком, не бачить дороги. Розплакався тоді, коли побачив батька мертвим, і не може стримати сліз досі. Вони ллються і ллються без кінця. Ось Пірауна із зламанною лівою рукою, яку несе на перев'язці. Він зблід і схуд, але старається перемогти гримасу болю і вдавати здорового. Ось Аракшо — немічний старець, якого треба було на ради племені вести під руки. Але тепер він іде сам, категорично відмовившись сісти верхи і не приймаючи ні від кого ніякої помочі. Іде цілими днями, дряпається на гори, переходить глибокі броди нарівні з молодими, і його старечі ноги тремтять не більше, ніж тоді, коли він ішов, спираючись на помічників, на ньємонґаби. Здавалося, що він не міг бути ні сильнішим, ні слабшим, — лишався однаковим при всяких обставинах. Ось Мадіаї. Він має аж кілька ран, які, одначе, не перешкодили йому перебрати на себе команду аресами. Бо хто міг узяти провід, коли Татаурана був зовсім непритомний, а силач Арусаві — права рука морубішаби — мав розпорене вздовж ціле стегно? І Мадіаї перебрав на себе відповідальність за плем'я. Страшна близна на голові, що лишилася йому на пам'ятку від білих, тепер пече його більше, ніж коли. І він сипле гнівні іскри з очей, стріпується шохвилини і порскає, мов кіт. Нарешті Жаїра. Вона згубилася в юрбі і втратила будь-яке значення. Не була більше упривілейованою особою, а нарівні з іншими виконувала всякі обов'язки і сама несла свій клунок. Та й хто їй мав помагати? В Пірауни була зломана рука, а Сабія не мала ні часу, ні можливості панькатися з дорослою і сильною донькою. Правда, раз при особливо стрімкій дорозі вгору, Пірауна підійшов до неї і несміливо запропонував їй свою поміч. Але Жаїра, навіть не глянувши на батька, відрізала:

— Не треба! Ти вже раз поміг мені дістатися "на волю" — більше від тебе ніякої помочі не хочу! Пильнуй ліпше своєї зламаної руки, яка, як-не-як, була цілою, доки ти був у рабстві...

Пірауна подивився на неї докірливо і відійшов. З того часу більше не приступав, мов би не пізнавав її.

І Жаїра йшла сама. Почувала себе самотньою серед натовпу і була сердита.

Навмисне не підходила до Татаурани, якого вважала справедливо покараним, не обзивалася й до батька, що здунив її обіцяною волею, — взагалі не говорила ні з ким. Ішла мовчки, корячись усім розпорядженням Мадіаї. Він був нервовий, прикрий, суворий і не спускав нікому. Не вважаючи на свої рани, цілий день бігав від початку до кінця валки, підганяв, помагав, підштовхував, підтягав, пильнував кожної дрібниці, робив дороги вдвоє більші, ніж інші, але й від усіх вимагав.

Жаїра боялася його, як вогню, і старалася якнайменше попадати ся йому на очі.

А дорога була попросту жахлива. Обминаючи згубні трясовини, що розлягалися в долинах, плем'я мусіло вилазити на стрімкі гори; обходячи неприступні скелі — шукати проходу по руслах рвучких потоків; тікаючи від небезпечних течій рі'к — влазити в насуплену, непрохідну гушавину лісу. А в лісі безконечні шнури ліян і повзучих зел п'ялися на дерева, звідти спадали вниз, присмоктувалися до землі свіжовипущеними коріннями і знову п'ялися вгору. Мужі, що йшли попереду, невпинно працювали кривими ножами на довгих держаках, просікаючи дорогу, і тому валка просувалася ледве-не-ледве і душилася в парких обіймах зелені.

До цих усіх труднощів долучилася ще й нова язва: борашуди. Дрібнесенька кровожадна мошکارа, настирлива й кусюча, хмарами обпадала людей, тяла до крові, і годі було від неї обігнатися. Особливо ж вона докучала раненим, забиваючись під бандажі, роями обліплюючи уста, налазячи у носи, у вуха, — доводила їх до божевілля. Вона виявилася страшнішою від усіх труднощів і небезпечнішою від хижих звірів та гадюк, а тому Мадіаї наказав тримати курс на найвищий кряж.

— Там, — сказав він, — не буде борашудів. Зупинимось і відпочинемо. Діти охляли, ранені не витримують. Треба відпочинку.

Цілоденний підйом коштував неймовірних труднощів і зусиль. Коні й мули сковзалися, падали, і двоє тварин так покалічилися, що їх треба було добити. Ранених же доводилося попросту нести на руках, а клунки і всякий інший вантаж підтягати вгору з усякими хитрощами. Зате ті, що вихопилися на вершину гори, відразу відчули себе в іншому світі, стільки простору, свіжості й краси було на ній.

Наставлені на довший відпочинок, ареси отаборилися по-господарському: порозбивали шатра для ранених, а для решти позводили тимчасові курені, щоб було де сховатися від нічного холоду, який на цій високій горі давався добре взнаки.

Положення табору було чудесне. Аресів тут не міг зненацька заскочити ворог, бо з гори відкривалися далекі обрії, повітря було здорове й легке — просто цілюще для ранених, а коні й мули мали подостатком паші.

І справді, ранені відразу ожили. Навіть у Татаурани, який бори́кався із смертю, по двох днях наступив раптовий перелам: рана на грудях засклепилася, гарячка помітно впала, а на її місце прийшла непереможна сонність.

Аракшо наказав зробити для вождя окреме накриття без стін, щоб хворий міг удень перебувати на свіжому повітрі, але заборонив усім, крім Ірасеми й Тіні, до нього зближатися.

— Йому не можна говорити, — пояснив. — Тепер він спить. Хай спить якнайбільше і

якнайбільше їсть — скоро одужає.

І Татаурана справді спав, або дрімав цілими днями. Від утрати крові він змарнів, охляв і почував себе цілком безсилим, таким безсилим, що не міг ні руки підвести, ні слова промовити. Тому пив спокій кожною клітиною свого ослабленого тіла і навіть, коли не спав, то не розплющував очей і не ворушився.

Ночами біля нього на зміну вартували Тінь, або Ірасема, та ще по кілька разів приходив старий Аракшо. І Татаурана, від якого сон чомусь уночі тікав, багато бачив і багато чув. Крізь підняту полу намету він слідкував за білою постаттю жреця, що в місячному світлі ходив по сплячому таборі й сторожив, як біля ранених, так біля здорових. Ніби ніжна мати, Білий Крук подовгу зупинявся над сплячими дітьми, кому обтулив голу спинку, кому поправив незручно положену ніжку і все журливо похитував білою головою. Добрячий, скритий Аракшо! Ніколи не показував, як любить він своє плем'я. Лише тепер, коли всі спали, міг бодай крихітку своєї любови проявити назовні і був щасливий, що цього ніхто не бачить.

І чув Татаурана також, як крадькома підповзав до Тіні Піра, притуляв свою розчімхану голівку до її грудей і гірко-гірко плакав.

— Нема мого батька, Тіне... — скаржився пошепки. — Такого доброго і такого великого батька! Рівного йому вже не буде ніколи в пралісі...

Тінь пестила малого морубішабу й з ласкою та глибоким переконанням його потішала:

— Буде, Піра, напевно буде!

— Ні, не буде! Хто може йому дорівняти ростом?..

— Ти, малий морубішабо!

— Я?!

— Так, ти! Хіба ж ти не його син? Виростеш — і будеш таким великим, як і твій батько. А тепер ти мусиш багато їсти й багато спати, щоб набиратися сили. Іди ж до матері, Піра: тепер ти найстарший поміж своїми братами — мусиш бути оборонцем і розрадником у родині. Мати й сестри напевне плачуть тепер — іди потішити їх...

Піра спішно обтирав сльози і йшов потішати матір та сестер, бо ж був найстаршим серед своїх братів...

А раннім ранком, коли перше проміння сонця лоскотало маківку гори, пробуджувало табір і скакало м'ячем по дальших верхах, щедро золотячи їхню зелень, Татаурану виносили з шатра під накриття. І він бачив, як ворохобилися густі тумани в долинах, підносилися і спускалися, забігали за скрути й розтягалися проваллями, плаваючи по зелених хвилях лісу. Ліс синів у тіневих сторонах, відблискував міддю назустріч сонцю і грав фіолетами там, де його прислонював серпанок туманів. Лагідна глибока небесна синь спливала згори, з'єднуючись зубленою лінією з обрієм, а під нею топилися до сонця ніжні перламутрові хмари. Божественна краса попросту розривала груди Татаурані і пригноблювала його своєю величчю.

Тінь також любила ті золоті соняшні ранки й зустрічала їх, стоячи в оточенні дітей. Під дотиками сонця десь щезали брудні плями з її білої одежі, і вся худорлява,

немічна постать дівчини починала світитися дивним світлом.

— Дивіться, діти, яка прекрасна наша земля! — казала вона, закреслюючи широке коло рукою. — І лише подумати, що кожен з нас може бути паном того всього, коли зуміє полюбити свою землю!

У дітей розгорялися очі, роздувалися ніздрі, а маленькі міцні груди починали високо підійматися. Досі вони дивилися на світ знизу й ніколи не думали над його величчю і красою. А тепер, переконаючись на власні очі, яка чарівна їхня батьківщина, були щасливі, були горді за неї.

— О, — вигукнув Піра, — тут мало — просто любити! Кращої землі нема в цілому світі, і я хочу вмерти за неї, як умер мій великий батько, як умер Жассу-Ассу за своє плем'я!

— Так, Піра, просто любити — це мало, — задумано відповіла Тінь, поклавши руку на голову малого морубішаби. — До рідної землі треба молитися, бо вона — найбільший Божий дар для людини, найвища ласка! І люди, що живуть у країнах, де є лише пісок та камінь, також уміють умирати з любови до рідної землі, бо кожному батьківщина видається найкращою у світі. Помолімося, діти, за нашу землю!

Діти падали навколішки, простягали руки до сонця і мовчки, але гаряче і щиро молилися.

А Татаурана, дивлячись на них, чув, як у його наболілих від ран грудях нарастає новий біль, готовий зірватися з уст розпучливим зойком:

"Тіне моя, чому вона не має твоєї душі?!"

З одного боку був радий, що Жаїра не підходить до нього, бо не хотів, щоб вона бачила його охлялого, зарослого, безпомічного. Але, з другого боку, долягав йому великий жаль, що Жаїра так ретельно дотримується розпорядження Аракшо й не підійде до нього ні на мить.

Він не брав ніякої участі в житті племені тепер, зате нераз, приплющивши втомлені повіки, крізь дрімоту чув розмови мужів. Ці розмови здебільша оберталися довкола останнього бою з відділом ворога біля оселі гвалахів та дальшої мандрівки.

— Задали ж ми чосу їм! — звичайно обзивався хтось.

— А завдали! — годився інший голос. — Коли б каяпоси були з нами на самому початку, то не випустили б ні одного чоловіка...

— Їх було більше від нас, а ми перемогли...

— Шкода, що частина все таки втекла. Вони ще вернуться напевне.

— Вернуться і застануть порожнє місце...

— Пустяться в погоню...

— Ми вже далеко відбігли...

— Але вони підуть по наших слідах і доженуть скоро: у них же нема ранених, і дорогу в лісі ми прорубали — вони підуть по готовому...

— Та-а-ак...

— Куди ми зайдемо, накінець?..

— Хіба не знаєш? Постановили ж іти до Ітараре.

— А чи добре йдемо?

— Почекайте, ось вернуться розвідники і скажуть...

— Нічого розвідники не допоможуть, коли Ітараре не схоче до себе доступу відкрити...

— Е, ми ще далеко від Ітараре!

— Хто це може знати?

— А все ж недобре, що ми стільки тут сидимо — тратимо багато часу...

— Інакше не можна: ранені мусять подужати.

— Так. А найголовніше — морубішаба. Він дбав про ціле плем'я, поки був здоровий. Тепер плем'я мусить дбати про нього.

— Правда. Ліпшого вождя не знайдемо.

— Ліпшого, мабуть, нема, не було й не буде...

— Лепський вождь!..

— І-і-і, кращого бажати не можна!

Татаурана слухав ці притишені голоси, що журнали, мов прозорий струмок, вдячно всміхався і врешті засипав глибоким, мирним сном...

Аж одного дня, коли сонце вже сідало, його збудили здивовані голоси й посилений рух у таборі.

— Дивіться — Арусаві!

— Звідки він іде?!

— Та його не було з нами!

І всім стало трохи ніяково: у повні труднощів та небезпеки хвилини забули про Арусаві, згубили його й не помітили. А він не мав родини, яка б про нього пам'ятала.

Тим часом захеканий, змарнілий і обдряпаний Арусаві досягав вершини гори і шкірив свого щербатого рота в радісній усмішці. Видно, був щасливий, що допав до своїх.

Стараючись надолужити свою неуважність, ареси зустріли його дуже дбайливо й гостинно та взялися відразу годувати й поїти.

— Звідки ти, Арусаві? — не витримав Мадіаї.

Арусаві, давлячись їдою, махнув рукою на південь:

— Звідти... Слідив ворога... Маю поважні новини...

Наївшись, він почав оповідати цікаві речі.

Отже, коли Макуко після нещасливого для себе нападу на оселю г'валашів кинувся з горсткою недобитків навікача, Арусаві подався за ними назирці і слідив його протягом двох днів. На третій день утікачі зустрілися з великою бандейрою Фернанда Барретеса, і Арусаві, спритно вмішавшись між натовп, пробився аж до шатра головачів, де підслухав їхні наради. Макуко, прекрасно обізнаний з місцевістю пропонував усі сили поділити на чотири частини і ними обставити чотири єдино можливі виходи з цієї закутини. Провідниками трьох частин пропонував своїх людей, які знали місцевість не гірше, ніж він сам, а четверту частину брав на себе. З нею Макуко мав ще раз ударити на г'валашів, щоб помститися на них за першу кривду і за другий ганебно програний

бій, а потім піти навздогінці за аресами.

— Куди б вони не кинулися, — запевняв Макуко, — з наших рук не втечуть. До місяця заженемо їх у матню. Я тут знаю кожну ямку і кожний горбок, тож вони не висмикнуться — гарантую! Як не попадуться мені в руки, то наскочать на нас. Побачите!

Підслухавши це все, Арусаві вночі вислизнув з табору і поспішив попередити г'валашів, які вже на той час об'єдналися з каяпосами. Та, на жаль, принесені відомості знову поділили об'єднані племена: каяпоси хотіли знову запропонувати ворогові мир, а г'валаші, знаючи, що не можуть очікувати помилювання, пропонували битися. Скінчилося тим, що і г'валаші і каяпоси звернули всю вину на аресів, а свій гнів почали зганяти на Арусаві. Та він весь час дипломатично тримався на віддалі й у рішучу хвилину дав ногам знати.

— Поки вони сперечалися, — кінчав свій звіт оповідач, — бандейра напала і погромила їх цілком. Боротьба була коротка, оселя згоріла, а хто не загинув — пішов у неволю. Я стояв на горі й дивився. Бачив усе добре: бранців повели на схід, а бандейра пішла вашими слідами. За два дні може бути тут...

І ніби на підтвердження слів Арусаві, малий Піра крикнув:

— Дими на півдні!..

Усі очі, досі приковані до оповідача, скерувалися у вказаний малим морубішабою напрямом. І справді, далеко на півдні, близько до обрію, по чистій блакиті неба снувалися ледве помітні волокна чорного диму. Кволі й невинні здалека, вони крили в собі грізну небезпеку і викликали гнітюче враження: бандейра зупинилася на ніч уже близько.

— Вони тепер біля великого броду... — висловив свою думку Пірауна.

— Так, — згодився Мадіаї. — Ми пройшли той шлях за три дні, вони пройдуть скоріше, бо йтимуть проторованою дорогою і не мають ні ранених, ні дітей. Мусимо вже звивати табір і завтра до схід сонця рушати в дорогу.

— Куди ж рушимо? — висловив сумнів Абаєте. — Адже той Макуко казав, що ми не вийдемо звідси...

— Ідемо до Ітараре!

— Чи ж є можливість справді знайти туди дорогу? Макуко її не знайшов.

— Макукові смерть ще не наступала на п'яти! — відрізав Мадіаї і дав наказ лаштуватися до дальшої подорожі. Вибравши раз утечу, ареси були тепер безсилі звернути з цього єдиного шляху...

Сторож Ітараре

Властиво, дуже важко було б окреслити, чому плем'я було загіпнотизоване цією таємничою Землею Співучого Каменя, а ще важче — пояснити, на чому опиралася їхня віра, що вони саме туди дістануться. Але навіть розумний і освічений Татаурана піддався цій загальній гіпнозі, розраховуючи на те, що примістить плем'я в безпечному місці, а сам вибереться на організування загального повстання. Жінки й діти в'язали

йому руки, а залишити їх напризволяще було годі. Тож він уже раніше мріяв про Ітараре, але тільки мріяв. Одначе, тепер, чи то тому, що розпалена гарячкою голова здібніша приймати за правду найбільшу фантазію, він вірив в Ітараре, як у спасіння. І що більші труднощі стрічалися на дорозі, то більше він вірив, що йдуть правильним шляхом до мети.

А труднощі... Вся дорога була труднощами, які збільшувалися з кожним кроком, а довкілля, ніби ворожо змовлене, не дозволяло вибирати аресам дороги і пхало їх стежкою, з якої неможливо було завернути. Гориста місцевість, переорана ярами й пропастями, переможена була густою сіттю гірських рік і потоків, поросла віковичним пралісом, заллята у видолах глибокими трясовинами, представляла собою справжній лабіринт, у якому всі дороги, крім однієї, вели до згуби. Так, принаймні, видавалося аресам, бо розвідники, які виходили наперед, кожного разу верталися із звідомленням, що з усіх, на перший погляд, можливих виборів, лишається лише одинокий і той найгірший.

У першому ж дні вони втратили ще двох коней і мусіли викинути значну частину вантажу, в першу чергу — вогнепальну зброю, з якої і так ніхто не вмів добре стріляти. Становище ранених різко погіршало, в Татаурані знову відкрилася рана на грудях, а Тінь ледве трималася на коні, заходячись у спазмах важкого кашлю. Арусаві не відступав від її стремена і ніс її більше, ніж кінь, але це мало помагало. Діти падали з виснаження, жінки виглядали, як кістяки, чоловікам поприсихала шкіра до ребер, у юнаків блищали тільки очі й зуби. І лише двоє з цілої валки трималися відносно добре: Аракшо та Жаїра. Жрець взагалі не змінився: був худим і кволим, як завжди, плентався в самому кінці, але й не відставав. Щождо Жаїри, то її сили зберігала хитрість і розважність. Вона не поспішала, обачно ставила кожний крок, приймала кожную можливу допомогу, але сама не уділяла нікому найменшої, пильнувала виключно себе і свого клунка, сідала відпочивати, чекаючи черги при особливо важких переправах, і ховалася за спину інших, коли треба було спільними зусиллями щось зробити. Правда, і на ній ця несамовита мандрівка витиснула свою печать, але все ж дівчина не піддавалася. Зродилася в ній якась запекла завзятість, зосереджена в похмурих очах і вперто стиснених устах, з яких не виривалось найменше нарікання. Що вона думала — лишалося виключно її таємницею.

А валка, беручи боєм кожную п'ядь землі, неухильно тримала курс на північ, бо, власне, там десь, на півночі, лежала таємнича Земля Співучого Каменя. Коли увечорі щастило зупинитися на нічліг на височині, ареси бачили дим у таборі ворога. З кожним днем цей дим присувався все ближче й ближче, а бандейра, видимо, дуже певна себе, не намагалася навіть скрити місця свого перебування.

Врешті одного дня ареси вступили в якесь провалля, і йшли дном ріки проти течії. Дорога була не найгірша серед тих, які вони вже пройшли, але старий Аракшо все скося і ворожо поглядав на стрімкі боки урвища, і юшив повітря й невдоволено крутив головою.

І десь перед полуднем показалося, що його невдоволення мало за собою ґрунтовні

підстави, бо води ріки скаламутніли й почали швидко підійматися. Видно було, що на півночі впали дощі, а й у проваллі стало дуже душно й парно.

— Погано! — сказав Мадіаї. — Починає нести навіть пні. Коли не знайдемо відповідного місця — нас може потопити.

— Не можна зупинятися! — заперечив Маріо. — Ворог близько...

— Ця ріка тепер найближчий ворог, — відповів Мадіаї й почав розглядатися по сторонах.

Через деякий час ріка розгулялася не на жарт, і просуватися по ній стало неможливо. На щастя, в одному місці боки провалля трохи розступилися і злагідніли, так що, видряпавшись на них, плем'я уникло небезпеки. Правда, було тісно й незручно на похилому ґрунті, але ареси вже забули про вигоди й раді були, що можуть хоч як-так примоститися, розправивши натруджені ноги.

Однак, найтверезіші не тішилися тим вимушеним відпочинком. Вони обраховували час і доходили до дуже понурих висновків: ворог тепер не стоїть, а просувається. На скільки скоротилася між ними віддаль?

А ріка збирала й збирала. Її брудно-жовті хвилі скипали на гребенях рожевою піною, творили вири і злісно скакали на береги. Ареси злякано дивилися на неї й думали над тим, що буде, коли злива затягнеться на кілька тижнів?

Так сиділи вони решту дня, сиділи цілу ніч, а на ранок побачили, що вода впала. Налипла біля всяких перешкод, піна висіла брудними густими клаптями, а ціле річище було захаращене гіллям і стовбурами принесених звідкись дерев.

Арусаві подивився сюди й туди, пошкріб потилицю і промимрив:

— Я, що належу до племені риболовів, ніколи не хотів бути рибою. Але тепер заздрю навіть жабі. Коли б тут був мій товариш, імени якого не хочу називати вголос, він би сказав: "Хай мене мавпа оближе!".

І справді, в такій ріці могли розкошувати хіба жаби, але в людей вона викликала мимовільні дрижаки й млість. Але ареси мусіли спускатися до неї і йти по ній. Мусіли, бо не могли тратити часу, бо ворог був за плечима...

Ще невгамовані хвилі прийняли їх ворожо: вони скривали під собою зрадливі брили каміння і такі ж зрадливі ями, вони кидали впоперек вивернені з корінням пні, вони гусли несподівано у в'язкі намули й напірали у вузькіших місцях людям на груди, змушуючи їх потроювати зусилля. Взагалі це була дорога, що на неї могла зважитися лише та людина, над якою повисла примара неминучої загибелі.

Коні й мули спотикалися, падаючи, або в розпуці намагалися вчепитись за облизле каміння, чи розмоклу глину берегів. Люди брьохалися по пояс у воді, або в болоті, хапалися один за одного, хекали й стогнали. Скигліли діти, кричав Мадіаї, охали ранені, чавкало болото й хлюпала вода — картина, що викликала б жаль у найтвердіших серцем.

Татаурані погіршало зовсім. Його знову опанувала гарячка, знову сочилася кров з його пораних грудей, голова знову почала палати, і в неї полізли різні марива. Як не старалися носії, як не вважали, але Татаурана раз опинявся в позиції головою вгору,

другий раз — головою вниз, а інколи взагалі мало не випадав з ношів.

Ірасема не відступала від нього і у важких хвилинах кидалася на поміч, але її помічі потребували також інші, тож вона кидалася то в один, то в другий бік, і лише завдяки своїй виключній силі не пристала зовсім.

Одиноким подиву гідним виїмком був Аракшо. Дивлячись на нього збоку, можна було б присягнути, що цей немічний старець ось-ось впаде. А тим часом він собі ліз своїм слимачим ходом і все був разом з останніми у цілій валці. Не приймав ні від кого ніякої помічі, відштовхував кожну простягнену руку й бурмотів:

— Не треба! Я сам, сам... Я собі помалу... Пильнуйте інших...

А плем'я в одчайдушній боротьбі з рікою вже забуло, куди й чого воно лізе. Не було часу думати ні над чим іншим, крім того, як би певніше поставити ногу, як би за щось учепитися, встояти, не впасти.

Днище підносилося все вгору і вгору й бігло здебільша поміж прямовисними скелями, або такими крутими глинястими берегами, що їхні верхи можна було побачити, лише добре закинувши голову назад.

Ніхто не помітив, де й коли вода почала мілшати, ріка перетворилася в потік — у струмок, а струмок ставав також щораз слабшим і вже ледве слизлив по розмоклому глинистому дні, рясно висланим камінням. Та люди не завважали нічого. Ішли, як маніяки, заболочені, виснажені, запаморочені, сліпі. Вже ніхто не нарікав і не стогнав, бо не було сили, а добросовісний Арусаві навіть не здавав собі справи, що весь час несе перекинуту через плече півмертву Тінь, ніби вона була частиною його власного тіла.

Аж ось, коли сонце почало вже схилитися на захід, провалля зробило скрут на схід, боки його розступилися й знизилися, а струджені мандрівники вийшли на відкрите місце і спинилися перед двома розділеними між собою горами.

У першу хвилину ніхто не міг повірити, що це не сон, а правда, — таким щастям воно видавалося. Подумати лише: чудесний плосковерхий горбок, вкритий зеленою низькою травичкою, де не треба вже дряпатися й грузнути в болоті, де можна не то спокійно стати, чи сісти, а навіть лягти. Лягти! Це було більше, ніж розкіш, і сильніше, ніж щастя! Тварини — і ті заіржали від радості, вгадуючи відпочинок, а люди, простоявши хвилину, закричали і засміялися з утіхи. Падали на землю, розтягалися, мов на перинах, випробовуючи, чи це часом не омана. Ніхто не мав бажання оглянути околицю, ніхто не хотів згадувати про ворога, — усі хотіли тільки спочинку, виключно спочинку!

І тому ніхто не звернув уваги на Аракшо. А тим часом старець, побачивши гори, від зворушення упав ниць і щось довго шептав. Чи молився до свого Тупана, чи розмовляв сам з собою — хто це міг знати?

Полежав трохи, підвівся і ще раз приглянувся горам.

— Так, — прошептав, — дві гори, три ріки, Камінний Палець і Марагігана на п'ятах — усе, як сказано...

Подивився назад, звідки прийшли, і повторив ще раз:

— Марагігана на п'ятах — усе сходиться...

Хотів поділитися своєю радістю з племенем, але, побачивши, які всі стомлені й отупілі, махнув рукою і взявся обходити ранених.

Його приклад протверезив людей. Один по одному почали зводитися і готуватися до нічного відпочинку та вечері.

Хтось зауважив на півдні дими.

— Ворог близько! — почали гукати люди. — Не далі, як пів дня дороги!

— Так, і йде напевне іншим шляхом — не тим, яким ми йшли!

Аракшо, що був похилений над Тінню, підвів голову.

— Ворогові пів дня дороги до нас, нам — пів дня дороги до брами Ітараре, — сказав повагом. — Вечеряйте і лягайте спати. Не бійтеся нічого.

Його слова викликали зацікавленість і здивування:

— Звідки знаєш, скільки нам до Ітараре?

Аракшо вказав на дві гори:

— Мої батьки казали: буде дві гори і три ріки, а на одній горі — Камінний Палець. Відти пів дня дороги до брами Ітараре.

Лише тоді очі всіх уважніше спинилися на горах. Властиво, одна з них — це була висока, стрімка гранітна скеля. Друга ж була гора, бо її кам'яні, кутасті ребра сильно злагіднював і заокруглював грубий шар землі. Тільки подекуди вилазило з-під нього каміння як рівнож на самому вершечку стриміла просто в небо камінна шпичка — Палець. На горі зеленіла трава і навіть росли дерева та корчі, але не густо — от ніби для декоративності.

З-під гори било потужне джерело, творило у підніжжя широке, але мілке озерце, яке розливалось далі й трьома рукавами обмивало гори: йо краях і по середині. За цими двома горами визирав далі інший, могутній і високий, кряж, верхи якого купалися в молочно-білих хмарах.

Взагалі місцевість була дика, таємнича, але чарівно-гарна. Пройдена аресами дорога губилася поміж скрутами та западинами, що мережали весь південний кряж аж до обрію і чергувалися з високо піднятими спинами гір, торкнених тут і там білими плямами водоспадів, що подобали здалека на розвішане павутиння.

Та аресам по сьогоднішньому дневі було не до споглядання природи. Спішно вдоволивши голод, вони колодами падали на землю і в ту ж мить засипляли мертвецьким сном.

* * *

Раннім ранком, по короткій нараді вирішили йти крайнім від сходу річищем, бо воно вело просто на північ, де, на думку всіх, належало бути брамі до Землі Співучого Каменя. Середній потічок ішов на північний захід, а крайній праворуч — просто на захід.

Наперед пішов, як звичайно, найспритніший розвідник Леонідас, узявши з собою Батісту, а вся решта посунула за ним.

Ішли скоро, напружено-нетерпеливі, бо всіх опанувала гарячка якнайскоріше вже побачити ту таємничу браму, що вела до ще таємничішої Ітараре. Ріка бігла при

самому боці скелі, а над другим її боком незабаром став густою щіткою темний, замкнений у собі, праліс. Інколи його зелені рамена знижувалися до самого плеса води, інколи ріка ухилилася від них і текла попри зелені моріжки, але праліс не відступав від них далеко.

Сонце сходило над міру яскраве, і Аракшо, поглянувши на нього, невдоволено жував поморщеними устами. Але назагал ранок був бадьорий, збуджуючий, так що навіть ослаблений Татаурана вернувся до притомности і час-від-часу пробував піднести голову, щоб поглянути довкола.

Ареси спішили.

І саме вже близько полудня, коли плем'я вийшло на один з таких гарних, залитих ущерть повинню сонця берегів, назустріч вискочили украй перелякані Леонідас і Батіста.

— Сійте! — закричали, махаючи руками. — Далі дороги нема: ріка впадає в озеро з берегами, як стіни, а в озері повно кайманів[31]!

Люди стали, як вриті. Що ж тепер? Вертатися назад? Майже пів дня дороги сюди, вдруге стільки треба, щоб вернутися назад і якраз впасти проти Камінного Пальця, або ще й раніше, в руки бандейрі!

— Вертатися не можемо!

— А що зробимо? На цю скелю хіба не виліземо?

— Звертаймо в ліс!

— Авжеж! Будемо йти, прорубуючи дорогу, а ворог пройде по готовому і застукає нас ще до ночі...

— Вертаймося!..

— Авжеж! Заощадім ворогові труду: навіщо він має нас доганяти? Лізьмо самі йому в руки!

Голоси поділилися, і готово було занестися на сварку, але тут у розмову вмішався Аракшо. Почувши слова Леонідаса, він раптом сів на землю й люто потер чоло. Потім нараз підскочив і закричав:

— Пригадав! Тепер усе пригадав! Діти, не сваріться — слухайте мене!

Сварка враз утихла і всі з цікавістю обернулися до Аракшо. А він почав спішно пояснювати:

— Так мусіло бути, діти! Небезпека, віддалена на пів дня дороги, — це ніяка небезпека. Вона мусить бути близько, мусить сидіти на плечах, наступати на п'яти! Так, так! Я пригадав усе добре: дві гори, три ріки і Камінний Палець... Одна ріка — до Озера Кайманів, дві других — до брами Ітараре. Гора Камінного Пальця — якраз навпроти брами. Ходімо, не гаймося!

У хвилину розгубленості рішає той, хто говорить твердо. І ареси відразу, без слова спротиву, почали завертати назад.

— Скоріше, скоріше! — кричали. — Тепер уже мудрий Аракшо вкаже дорогу!

— Він не помилиться і поведе добре!

— Білий Крук ніколи не помиляється!

— Скоріше, скоріше!

Без відпочинку і без їжі рвали назад. Одчайдушно продиралися рікою, трошили зелене склепіння, не вважаючи на гілляки, що боляче хльоськали по обличчях і голих грудях. Мало-мало не вилітав з ношів Татаурана, цупко трималася за шию свого вірного Арусаві Тінь, діти чіплялися за пояси матерів і бігли-бігли...

— Скоріше там, не відставайте!

— Ніхто не відстає...

— А Білий Крук?

— Я тут, не журіться!

Хоч бігли всі, але малий Піра таки вирвався наперед, щоб розвідати, чи ворог не вийшов уже перед гору Камінного Пальця. Вернувся, задиханий і спітнілий.

— Ще нема нікого! — доповів. — Але вони вже близько! Чути як ідуть! Скоріше, скоріше!

Ареси ще надали ходу і незабаром вийшли на галявину перед двома горами: справді чути виразний шум, окремі сильні вигуки і тупіт. ¹

Куди ж тепер?

— Йдемо рікою!

— Краще вилізти на гору і йти горою!

— Рікою!

— Горою!

Мадіаї розсердився:

— Мало маємо досвіду з ріками?! Не вірю більше рікам! На гору!

І, не оглядаючись, перший кинувся почерез прозорі води озера на гору. За ним посунули інші.

Гора була прикро-крута, і лізти на неї було дуже важко.

— Коні не вилізуть сюди!

— Лишити коні! Вони тепер — тільки завада...

— А мули?

— Лишити й мулів! Навіщо вони нам?

— А вантаж?

— Забрати на плечі, що можна. Що не можна — викинути! Скоріше!

Змучені тварини, яким уже давно давалося взнаки товариство оцих божевільних двоногих, які, замість сидіти спокійно на вкритих смачною травою галявинах, чомусь дерлися кудись через ліси, води й гори, — аж повеселіли, коли з них поздіймали вантажі й пустили вільно. Вони не знали того, що людина — не лише докучливий володар, але також і оборонець, без якого годі вижити в пралісі. Вдоволені, відразу припали до паші, і тільки, коли валка, минувши їх, подалася далі, деякі попідіймали здивовано голови й жалібно заіржали.

А люди пішли геть. Пішли? Сказати "пішли" — це нічого не сказати. Опановані лихоманкою поспіху й страху, вони дерлися з усіх сил, чіпляючись пазурями і мало не зубами за кожен виступ, за кожен віхоть трави і просто за землю, щоб тільки скоріше,

щоб тільки якнайдалі від ворога! З-під їхніх ніг стрімголов тікали гадюки, ящірки, павуки й усякі комахи, яких тут ніхто ніколи не тривожив. Часом виривався із свого віковичного леговища якийсь камінь і, глухо нарікаючи, котився вниз. Люди, що несли неспокій у грудях, передали цей неспокій цілій околиці, покотивши по ній луною вигуків.

За яких півгодини, однак, видряпалися на верх і тоді оглянулися: з ярка вже висувалися перші силуетки кінних бандейрантів. І так близько — здавалося каменем до них би докинув!

Побачивши ворога, ареси на мить заціпеніли. А бандейранти також побачили їх і переможно загалайкали:

— Га-га-га!

Стояли внизу й вимахували кулаками.

Луна підхопила крики, вдарила ними об гори, розбила, розтріпала й вернула помноженими стократно "Га-га-га!"

Татаурана, якого носії поклали разом з ношами на землю, зібрав сили й помалу встав. Звела його непереможна потреба — бачити ворога на власні очі. Хитаючись від подувів вітру, стояв і, заломивши густі брови, пильно вдивлявся вниз. Серед дрібних здалека, мов ляльки, фігурок зауважив раптом брунатну куртку з двома рядами мідних гудзиків, які звідси виглядали не більші від макового зеренця.

— Макуко! — скрикнув він.

Чи Макуко почув його, чи також пізнав, чи лише догадався, але нараз зупинився. Так стояли один напроти одного, потім, ніби змовившись, одночасно піднесли кулаки і погрозили один одному.

— Далі! Скоріше! — пригадав Мадіаї.

Але ареси якось не могли зрушитися з місця. Сковані жахом, дивилися на ворога, якого все більше й більше висипалося з ярка — не менш, як три сотні добре озброєних мужів, з яких чи не половина сиділа на конях. І що могло порадити проти них плем'я, нараховуючи тепер ледве півсотні боєздатних вояків?!

Тим часом бандейранти, зігнорувавши цілком тяжкий вихід на гору, поділилися й пустилися в обхід потоками з правого й лівого боку. Програвши на часі, тепер хотіли зискати на дорозі, яка, очевидно, вниз була легша для коней.

Побачивши це, ареси знову пустилися бігти хребтом гори. А гора, коли б хто її мав час докладніше оглянути, була цілком подібна до тулуба кита, побільшеного в сотні разів: ширша й округліша на початку, вона звужувалася на другому кінці і спадала вниз майже прямовисними глиняними боками. Подібність доповнювали води, серед яких гора ніби плавала, і шпичка Пальця нагадувала фонтан викидуваної морським велетнем води.

Та ареси не мали часу приглядатися горі. Вся їхня увага була звернена туди, де мала бути брама до епасительки-Ітараре.

Але ніякої брами вони не бачили — лише самий хребет гори, що тікав кудись у далечінь і там звужувався, мов вістря ножа.

Бігли, бігли...

Одне в їхньому становищі було добре: вони мали ворога в полі зору. Часом бандейранти випереджували їх то з одного, то з другого боку, часом, навпаки, ареси лишали бандейрантів далеко поза собою, бо, видно, в долині дорога також мала свої труднощі, але назагал вони йшли майже поруч. Інколи бандейранти пробували стріляти вгору, але, на щастя, їхні стріли падали марно. Зате ареси у відплату скочували вниз каміння, і цим робили серед напасників чималий заколот.

Але плем'я вже вичерпувалося цілком і посувалося вперед останніми силами. Змагання стало б взагалі безнадійним, коли б шлях, вибраний бандейрантами, не утруднювався: потоки, дуже вигідні й широкі біля чола гори, дедалі звужувалися і, приймаючи до себе допливи струмків із сусідніх гір, глибшали. Тому ареси все частіше почали вириватися наперед, і це додавало їм сили.

У тих шалених перегонах ні одні, ні другі не помітили, що в небі діються прикрі зміни: воно заволокалося різної величини, різного забарвлення і різного характеру хмарами, що звідусіль сунули на сонце, розставляючи свої тенета. І ареси помітили цю зміну щойно тоді, коли сонце піймалося в пастку, а з неба сипнуло рясною хвилею дощу.

Від холодного дощу люди відразу отямилися й зупинилися.

— Що тепер?

Аракшо засміявся:

— Добре, діти! Вже зранку знати було, що впаде дощ, але я думав, що нам на шкоду. А тепер — добре! Коли б так справжньої зливи — довелося б нашим ворогам плавати без човнів...

Однак, дощ зараз же перестав, тільки хмари закітлювали ще більше.

— Вперед, ареси!

Знову бігли. Зрештою, їм лише видавалося, що бігли. Насправді ж вони ледве-ледве волочилися, падаючи з втоми.

А хребет гори тягнувся й тягнувся у безконечність, стаючи раз-у-раз вужчим. Люди почали тратити надію, що колись дійдуть до кінця, і деякі вже сідали, байдужі до того, що має статися.

— Спочинку! Хоч хвилинку спочинку! — почались благання.

Але Мадіаї знав, що, сівши на хвилинку, половина вже не зможе підвестися, і тому підганяв:

— Ще трохи, ареси! Скоро буде кінець. Тоді спочинемо. Ну ж бо, брати, ще трохи!

За якийсь час небо знову сипнуло дощем, на цей раз уже впертим і ще ряснішим, а на кінець линуло справжньою зливою.

— Скоріше, ареси, скоріше! До ночі мусимо бути в безпечному місці! — гукав Мадіаї, але його за зливою вжене було видно.

Про яку там безпеку він говорить? Навіщо та безпека? Хіба не все одно? Найкраще впасти отут під зливою і лежати нерухомо — це найкраще...

— Ну ж бо, брати, ворухіться! Ірасемо, поможи Жабуру, заberi в неї маля!

Леонідасе, де ти? Підтримаймо Екоете, бо він упав! Де Аракшо?

— Я тут! — обіззався старечий голос крізь дощову запону.

— Добре! Пильнуйте дітей, щоб не погубилися! Ну ж. бо, ареси, ще трохи!

Злива хляпотіла злісно й завзято, знизу доносився все зростаючий шум потоків, якими брели бандейранти, але ареси вже не думали про них. Вони нічого не думали — вони були майже мертві.

Але ось несподівано війнув вітер і забрав кудить геть зі собою дощові струми, а перед мандрівниками показався довгоочікуваний кінець гори, врізувався гострим клином у якісь води внизу, і його стрімкі боки обпливали розмоклою червоною і білою глиною. Просто попереду грали якісь каламутні води, що припирали до стрімких гранітних скель.

Цього ареси зовсім не сподівалися і розгубилися остаточно: а деж та брама? І всі очі звернулися на Аракшо.

Він був розгублений і розчарований більше, ніж інші, бо зовсім не так уявляв собі оцей кінець. Але не дав нічого по собі пізнати.

— Брама мусить бути там! — упевнено вказав на скелі по другий бік води.

Витягнувши руку, втратив рівновагу, послизнувся і, щоб не впасти, несвідомо вчепився за Мадіаї. А той, не приготований і втомлений, і без того не тримався на ногах. Тож похитнувся, а що стояли обидва над самим краєм урвища — разом покотилися вниз.

З несподіванки й переляку плем'я зойкнуло в один голос. Кілька мужів кинулося на допомогу, але, тільки ступивши крок на зрадницький ґрунт, відразу поїхали за Аракшо та Мадіаї, зісковзуючи по слизькій глині. На порятунок чоловікам кинулися їхні жінки, а за ними вже почали скакати без розбору всі — старі й малі. Штовхали дітей, пускали вниз клунки, присідали, або попросту лягали і з'їздили, мов по маслі, з якої двістіметрової кручі. Писк, крик, вереск і божевільний нервовий регіт залящали далеко навкруги. Хтось роздер стегно і лишив по собі довгий кривавий слід, хтось викрутив руку, хтось комусь наїхав з розгону на голову, десть верещала від ляку дитина, десть йойкали ранені.

Але за кілька хвилин усі були внизу. Захекані, подряпані, обмашчені від ніг до голови білою глиною, виглядали, мов мухи в сметані, і, дивлячись один на одного, неприродно істерично реготали.

Однак Аракшо, Мадіаї та ті мужі, що опинилися внизу перші, не сміялися. Вони вже встигли заглянути сюди й туди, а тепер гарячково нараджувались: що робити? З гори вони з'їхали — це, може, добре, а, може, і ні. Дві ріки зливали клином кінець гори, і тепер з них валять каламутні хвилі, що набрали потужности від зливи. Злива далі висить над головою і готова кожної хвилини розгулятися знову. По цей і по той бік потоків здійснюються скелі, попереду якась непевна вода, а в руслах потоків сунеться ворог. Що робити?

— Тільки вперед! — рішив Аракшо. — До тих скель по другому боці!

— А вода? Ми ж не знаємо, що то за вода...

— Сильні мужі й добрі плавці хай спробують пошукати броду. Он плавають стовбури дерев. Хто не зможе плисти — посадимо на стовбури, коли нема броду...

Невідома вода розлилася на яких півкілометра, і по сотні метрів дійшла розвідникам попід пахи. Далі було ще глибше. Тоді, не пробуєчи навіть дістатися на другий берег, плавці почали ловити плаваючі колоди і гнати їх до берега, де стояло плем'я.

— Садовіть дітей! — кричав Мадіаї. — Хто може плавати — помагайте! І скоріше, бо, он, ворог іде!

Ворога, правда, ще не було ні чути, ні видати, але пригадка своє зробила. Кидаючись один поперед одного, ареси схопилися до роботи: хто поплив ловити колоди, хто шукав жердок, а хто вже розмотував шнури, щоб в'язати для певности колоди в пари. Були звичні до переправ через ріки, тож нікого не треба було вчити, що і як робити. Обставини наглили до поспіху — і праця горіла у вправних руках. В останній хвилині навіть виявилось, що перестаралися і зробили тих провізоричних плотів більше, ніж треба, бо ж усі, за виїмком зовсім маленьких дітей, плавали, як риби.

Умістилися діти, умістилися й клунки, що їх і так лишилося небагато, умістилися й ранені. Готово! Жердки вперлися в дно — і утлі плоти, підтримувані для певности по боках ліпшими пливачами, відчалили. Яка сотня людей, в тому й Аракшо, пустилися вплав самотужки.

Холоднувата вода приємно лоскотала нерви й викликала вибухи сміху й веселости. Почалися навіть перегони, хоч півгодини тому людям важко було пальцем кивнути.

Ледве відплили від берега, як знову шарнула злива.

— Пильнуйтеся! — закричав Маїдаї. — Тримайтеся купи, бо готові в останній хвилині погубитися й потопитися! Що скажу на раді племені, коли треба буде здати за вас звіт?! О, хоч би вже скоріше наш морубішаба видужав, щоб я позбувся клопоту із своєї голови!

Погубитися серед такої зливи було, справді, легко, а й потопитися не важко, бо по самій середині води діялося щось небезпечне і незрозуміле: людьми й колодами почало крутити й підкидати, хоч не помітно було, щоб течія кудись бігла. Вода найбільше скидалася на озеро.

— Гей, тримайтеся, тримайтеся! — гукав Мадіаї, намагаючись вирівняти пліт, на якому лежав Татаурана. — Разом! Ану, разом!..

Але тут раптом бренькнула стріла і вп'ялилася в струпішалу колоду.

— Ворог!

— Обстрілює!..

— Уай! Мене поцілило в руку!

— Тихо! Скоріше!

Стріли фурчали і вривалися у воду, бахнуло кілька пострілів, але, на щастя, без шкоди для аресів, тільки десь продіравило мішок з харчами.

— Рапози!

— Водоноси!

Серед непроглядної дощової мли падали злобні й образливі вигуки, напружувалися конвульсійно мускули, скреготіли зуби: щоб якось цю дивну й незрозумілу силу, яка прив'язала їх посередині води, перебороти. Плавцям здавалося, що їх хтось хапає за ноги, тягне вниз і потім знову підкидає вгору. Колоди танцювали на місці, загрозливо занурюючись то одним, то другим кінцем у брудні хвилі і гойдалися, ніби прив'язані. Дна в цьому місці не можна було досягнути навіть найдовшою жердкою, тож доводилося покладатися виключно на силу м'язів. І ареси бовталися на місці.

Врешті всі почіплялися за плоти і під команду Мадіаї дружно запрацювали ногами. Це допомогло. Колоди проскочили заворожене місце і швидко попливли далі, а з ними й люди.

Дощ ніби дражнився. Поки плем'я доплило до другого берега, розпогодилося зовсім, навіть виглянуло на прощання сонце. Воно вже сиділо на хребті гірського кряжу, готове от-от скотитися на другий його бік.

І знову людей стрінуло гірке розчарування. Найгірніше, бо завела остання надія: ніякої брами не було. Перед ними височіли скелі, звичайні собі пісковикові скелі, стрімкі, високі й голі. Тільки де-не-де зеленів на них причеплений кущ, стирчало з розколини кволе дерево, або кущилися рідкі клапті трави. Скелі виглядали так, ніби біля них хтось попрацював величезною сокирою і обстругав, бо такі дебели кам'яні "тріски" густо встеляли підніжжя, лежали боком, або сторч і загромаджували берег. І вправо і вліво виднілася та сама картина, з тією різницею, що на місці висадки племені лишився незалитим кусник землі, а далі вода підходила під самі скелі.

Це було все.

У цілковитій зневірі, із свідомістю приречення, люди припадали до каміння і самі, здається, ставали камінням. Не питали навіть: "Що тепер?" — бо й так ясно було, що тепер — кінець.

— Дивіться, діти! — показав Аракшо на протилежний берег і усміхнувся злорадно.

Збайдужілі, тупі погляди ліниво повернулися у вказаному напрямі і побачили ворога. Положення бандейри виглядало значно гіршим, ніж положення аресів. Із щілин обабіч гори валили грізні хвилі напучнявілих рік і виривали з-під ніг коней і людей землю. Коні дико іржали, намагаючись вилізти на вище місце, але дарма. З одного боку — стіна слизької, розмоклої глини, з другого боку — камінь. Бандейранти, видно, потратили розум, бо, замість пускатися за прикладом аресів уплав через воду, почали між собою сварку.

Ареси дивилися на них байдужо, мовляв: "Ну і що нам до того? Хай там!"

— Ти не туди показуй, ти показуй сюди! — металевим голосом раптом крикнула Жаїра і, вхопивши жреця однією рукою за плече, другою вказала на скелю. — Куди нас завів своїми дурними наказами?! Дивись — тут скеля, там — вода, а над нами дощ. Нас потопить тут, як мишей! Відкривай же мерщій твою браму, бо ми змучені й голодні!

Жаїра трясла старця за плече, захлинаючись від злості, і її бліде, змарніле обличчя грало твердими жовнами. Було зовсім сіре, зовсім плоске, сказати б, мертве, коли б не ці жовна і не пекучий погляд із звужених щілин очей.

Її ніхто не любив, її слова, тон і поведінка в цей момент були зухвалі, але всі стали раптом по її стороні.

— Правда! — закричали. — Жаїра каже правду, Аракшо: відчиняй браму!

— Ми більше не можемо! Ми хочемо їсти й відпочити!

— Де брама, до якої ти нас вів?!

Аракшо дрібно затрусився й винувато спустив голову. Ніхто ніколи з ним так не говорив, навіть у молодості. А вже довгі-довгі роки він звик лише до послуху, до пошани, до обожнювання. І тепер... Що ж він винен, що так сталося? Не видумав же нічого — переказував те, що чув ще від своїх батьків. А батьки ніколи не брехали. Хіба б збрехали в цьому випадку, щоб в останній хвилині свого довгого життя Білий Крук осмішився і показався брехуном? За що ж би покарали його карою, страшнішою від найтяжчої смерті: брехун! Жалюгідний, самонадіяний брехун!

Аракшо підняв очі і післав до неба довгий-довгий, повний розпучливого докору погляд і знову звисив старечу голову на груди.

— О, дивися! — знову закричала Жаїра. — Бандейра хоче пускатися за нами! Відчиняй браму, брехуне!

— Відчиняй браму! — завторували ареси, наскакуючи на жреця і в той же час оглядаючись на другий берег, де справді перші коні вже ступали у воду. — Скоріше! Сонце заходить, зараз буде ніч!

— Хі-хі-хі! — зашелестів нараз поблизу такий неприродний і такий моторошний сміх, що в аресів волосся відразу стало дуба. — Хі-хі-хі!

Над величезною брилою каміння, що була подібна до підкови й тісно прилягала до скелі, ріс якийсь розлогий кущ, а з-під його прилиплого до стіни гілляча блищали чийсь хижі очі й шелестів оцей несамопитий сміх:

— Хі-хі-хі!

Ареси відразу забули і про Аракшо, і про браму, і про ворога, прикипівши розширеними від жаху очима до страшної появи. А поява тим часом далі вистромила із щілини голову — і ця голова належала за всіма ознаками старезній бабі.

— Квезезу! — хотіла крикнути Жаїра, але страх скував їй горло.

Видно, що й решта з тієї самої причини не могла видобути з себе ні звука, бо стояла мовчки, хоч поява цілком доброзичливо всміхалася своїм поморщеним і беззубим ротом.

— А що? — шамкала. — Як Марагігана за плечі хапає, то відразу під полу до Матері, га? І дорогу знайшли, і якраз до брами трапили? Хі-хі-хі!

Суха і чорна, як корінь, рука щось пошамоталася і висунула із щілини згорток, подібний до переплетених гадюк. Цей згорток розгорнувся і повис: драбинка.

— Лізьте! — писнула баба і знову засміялася.

— Ти хто? — перший здобув із себе хрипкий голос Аракшо.

— Я? Я — сторож брами до Землі Співучого Каменя, молокососе...

Старий жрець образився:

— Даремне кпиш з моєї сивини, жінко. При твоєму віці вона не личить, бо я вже

доживаю до четвертого цвітіння бамбука... — сказав з гордістю.

— Хі-хі-хі! — засміялася співчутливо баба. — То ти можеш бути мені внуком, коли так. Молодий ти, хлопче, дуже молодий! Ну, але лізьте скоро!

На цю гостинну пропозицію ареси тільки подалися назад: сторожиха таємничої "брами" видалася їм страшнішою від бандейрантів.

— Куди ж лізти? — вдав заклопотаного Аракшо.

— Як то куди?! — здивувалася баба. — Та на браму. Брама, бач, замкнена, а ключ від неї на дні Озера Кайманів. Хочеш піти принести? Коли принесеш — матимеш право мене посватати. Хі-хі-хі!

Аж тепер жрець сковзнув оком по великій брилі, що мала яких понад два чоловічих зрости і була дійсно подібна до брами.

— Га! — сказав і на всякий випадок перехрестився, віддаючи себе одночасно в опіку поганському Тупанові і християнському Богові. — Я лізу перший, діти, а ви чекайте.

Вхопився за мотузяну драбину і поп'явся по ній із спритністю мавпи.

"Куди він лізе?" — мовчки спитали себе ареси.

Дійсно, нікому не могло прийти в голову, щоб над вершком "брами" міг бути який вхід. Ріс там згаданий уже кущ, і брила вгорі трохи відставала від скелі — більш нічого. Однак Аракшо доліз до верха брили, перемахнув крізь неї в лежачій позиції і щез — кудись скотився.

На людей знову напала тривога: що зустріло там їхнього старця?

Але чекали недовго, бо ось поворушилися гілляки і крізь них пролізла голова — на цей раз Аракшо.

— Лізьте, діти, сміло! — весело й бадьоро запросив жрець. — Трапили ми, куди хотіли! Лізьте, тут добре! Ого, а вони таки пливуть!

І враз ніби земля загорілася під ногами аресів: ось за цим плескуватим каменем, що прилип до скелі, їх чекав спокій і відпочинок, а позаду напирав ворог, що ніс смерть.

— Скоріше, скоріше!

І люди кинулися до драбинки. Підсаджували ранених, передавали з рук в руки дітей, а міцний Акангасу, що цілу подорож через рану в стегні лишався непомітним, тепер випростувався, поставив на свої плечі Арусаві й так зробив другу живу драбину, по якій дряпалися отроки. Долізши до верха "брами", люди протискалися у вузьку щілину і, здавшись на волю Божу, котилися кудись вниз.

А в куточку щілини знову показалася розпатлана сива голова Сторожихи і заблищали чорні мишачі очка — цілком наче тарган, причаєний у шпарі біля печі. Вона дивилася на води і злорадно хихотіла:

— Хі-хі-хі! Допливають до середини! Але переплисти середину Передбрамного Озера не так легко, ні! А що, а що?! Ось зараз ще Мати Ітараре піділле вам водиці із свого дзбанка — і тоді побачите! Ого, і дощик припускає! Скупаєтеся сьогодні за все життя! Так, купаєтеся гарно і попливете чистенькими до Озера Кайманів! Каймани

вже давно голодні — будуть раді вам! Хі-хі-хі!

Мадіаї, Акангасу й Арусаві, що лишилися останніми, почули, як десь угорі щось гуркнуло, зашуміло, а потім могутнім водоспадом ринуло у Передбрамне Озеро. Побачили також, як плавці, що змагалися з хвилями посередині води, закрутилися у вирі, мов корки, і почали плисти кудись на схід усе скоріше і скоріше. Іржали жалібно коні, в розпуці кричали люди, устя річок, що витікали обабіч гори Камінного Пальця, викидали все потужніші води, а на кінець густа запона нової зливи і вечірній морок прикрили все...

Ітараре

Ріка Ітараре належить до найцікавіших явищ природи Південної Америки. Починається вона в гірському кряжі Паранапікаба, тече з півдня на північ, пробігає кордоном сучасних штатів Парана й Сан Павло і нарешті впадає в ріку Паранапанема. По прямій лінії ріка Ітараре біжить на просторі 200 кілометрів, але справжній її шлях значно довший, бо вона весь час в'ється поміж крутими примхуватими берегами, поступово ухиляючись на захід, творить безліч водоспадів, урвищ, печер, і, що найцікавіше, значну частину своєї дороги пропливає під землею.

Місцевість обабіч цієї дивної ріки ще й два століття пізніше описуваних тут подій лежала пустою, яку із страхом обминали мандрівники, а понура слава про неї збереглася ще й досі. І лише під кінець 19-го століття на лівому боці Ітараре почали з'являтися населені пункти, а правий її берег поміж течією ріки й гірським кряжем Серра да Фратура і по сьогодні заселений слабо, нараховуючи ледве кілька скупчень, як от Фратура, Ітапоранґа та Ітараре. І хоч клімат та природні багатства цього краю дають широкі можливості для розвитку, невдячний терен і бездоріжжя, навпаки, спиняють усякий поступ.

Ітараре в перекладі з індіанської мови означає точніше "Камінь, в якому шумить вода", але мешканці пралісу, що живуть майже первісним життям в околицях Ітараре, тлумачать цю назву як "Проклятий Камінь". І власне серед тих, ще далеких від цивілізації, автохтонів наприкінці минулого століття жив переказ про красуню Жаїру, що покохала білого чоловіка...

* * *

Так, отже, перелізши через "браму", ареси опинилися в широкому й похмурому підземеллі, де палало вогнище, розложене старою господинею, що назвала себе Сторожем Ітараре. Не хотіла назвати свого властивого імені, та, зрештою, ареси її про це й не питали, вдовольняючись самим "титолом", і хоч "Сторож", чи, зручніше, Сторожиха відразу виказала до прибульців найбільшу доброзичливість, — усі старалися триматися далі від неї.

А Жаїра просто тремтіла перед цією таємничою бабою і, зашившись у найтемніший кут підземелля, невідривно водила за нею переляканими очима.

"Чи вона рідна сестра Квевезу?" — рішала питання дівчина.

А Сторожиха була справді двійником ворожки з печери в Канавієйрас: та ж сама відвисла нижня губа, те саме скудовчене сіре волосся, той самий беззубий, запалий рот, той самий зловісний, шелестячий сміх і ті ж самі тьмяні, сльозливі очі, здібні нараз темніти, молодшати і загорятися живим, гострим блиском. Тільки була ще більше обідрана від Квевезу, бо, замість блюзчини, у неї лишився самий комір, і на ньому та на рубцях від колишніх рукавів звисав якийсь чорний нагрудник, а спина до пояса була зовсім гола. Від пояса висіло щось, що колись називалося спідницею.

"Ми ще стрінемося з тобою..." — звучала в вухах Жаїри погроза Квевезу.

Невже справді зустрілися?

А Сторожиха метушилась по підземеллі, дигаючи своїми тонкими, кочергуватими ногами, підкидала дров до вогнища і вказувала сухіші кутки, де можна було розміститися.

— Обсушуйтеся, грійтеся і відпочивайте, — гостинно запрошувала вона. — Але нагодувати вас не маю чим — даруйте. Звідки одна стара баба може набрати їжі на стільки людей? Хі-хі-хі! — і закашлялася від диму.

Але ареси мали ще власні харчі, тож не лише самі їли, але й Сторожиху нагодували. Зігріті вогнем, заколисані шумом зливи, що десь бушувала поза підземеллям, виснажені своїми пригодами, засипали один по одному, навіть не скінчивши вечері...

Спали дуже довго, прокидалися, щоб вдоволити голод, і знову спали, байдужі до пори дня і до всього іншого, крім своєї втоми. Скільки це тривало — ніхто не знав. Може, два дні, може, і більше.

Господиня тим часом пильнувала вогнища, щось ворожила біля Тіні й ранених та бавила дітей, які виспавшись досить скоро, почали шукати розваг і руху. Відчувши серцем у страшній з виду бабі приязну людину, вони відразу прилипли до неї, як до рідної матері. Ходили за нею по підземеллі, тягнули її за космики сірого волосся, заглядали в беззубий рот і напихали в нього все, що знаходили в харчових клунках. Маленька Гвабіроба навіть ухитрилася впхати бабі в уста величезного засушеного жука-носорога — найціннішу свою власність, якою так дуже пишалася, і в першій хвилині баба мало не вдавилася. Закрила уста рукою, вдала, що ковтнула, але коли Гвабіробі очі налилися сльозами жалю, — витягнула жука десь із-під свого нагрудника.

— Бачиш, твій жук виліз бабі через груди, — сказала.

Це викликало серед малечі подив і радість.

— Ще! З'їж його ще!.. — кричали діти.

Сторожиха покійно "ковтала" жука і витягала його то з-поза вуха, то з-поза спини. Діти реготали, аж падали, баба хіхікала разом з ними, і невідомо було, кому забава справляє більше втіхи: дітям, чи самій бабі?

Від лікування ранених і хворих Сторожиха усунула всіх і проявила таку майстерність, що навіть Аракшо мусів признати себе у порівнянні з нею невігласом. Він взагалі пройнявся великою пошаною до цієї жінки й не мав сили дуже протестувати, коли вона його й далі називала хлопчиком, або синком. Зрештою, вони обидвоє

найскоріше зблизилися і заприятимися. Ще коли решта спала покотом, обидвоє сиділи біля вогнища й розмовляли. Сторожиха, правда, не відповідала на питання Аракшо, і сама нічого не питала — більше снувала вголос свої власні думки, а жрець їх слухав.

Обхопивши руками зігнені гострі коліна і спершись на них підборіддям, Сторожиха злегка погойдувалася і ніби співала, ніби скаржилася:

— Давно вже я не чула ніякого іншого голосу, крім свого власного... Говорю до скель, до води, до звірів, до власного серця... Вже й забула, як інші говорять... Тільки часом у снах мені вчуваються дитячі голоси... Чи ти любиш дитячі голоси, хлопче?

— Люблю...

— Коли б так можна слухати їх день і ніч, день і ніч... — говорила замріяна Сторожиха, не зауваживши відповіді. — Слухати, слухати, дивитися на них, торкатися їхніх маленьких тіл... Я давно забула про це щастя... Ні, не забула! Я тужу за ним, я згоряю від цієї туги! Ти не знаєш цього, сину, бо ти завжди бачиш дітей...

Потім вона оповідала про підземелля:

— Сто рукавів у ньому, а від кожного рукава — сто інших рукавів, переплетених між собою, мов клубок сплутаної пряжі. Хто потрапить у нього — не вийде більше. Але я знаю тут усе. Напомацки знайду дорогу. Мала час пізнати кожний камінь і кожну шпарку... Виведу вас у долину. Гарна долина! В ній повно сонця й зелені, але що будете їсти? Дикі овочі не родять круглий рік...

— Посадимо дещо. Наші люди вміють обробляти землю, — вкинув Аракшо.

Але Сторожиха мов би не чула його:

— Риби багато в ріці, смачної риби: піранканжуби, мамбіжуви, піяби, корімбати, сагіру, аламбарі і всякої іншої... Тільки — що ж з риби? Самою рибою не проживете... Звіря можна також вполювати... Для мене одної звірини вистачало: вб'ю оленя — і на місяць маю. Але вас багато. Скоро виб'єте все, — решту порозганяєте — тоді як? Ой, не будуть діти більше бабі рота напихати — видеруть у баби й те, що вона собі роздобуде. Голод буде!

— Ми не думаємо тут довго сидіти, — обізвався Аракшо, затривожений таким понурим пророцтвом. — Ми мусимо вийти для великої справи. Ти нам покажеш дорогу, правда?

— Вийти, вийти! — передражнила баба. — Куди вийти? Тут буде голод, там — ворог. Нема куди йти — скрізь біда.

Аракшо почав розтлумачувати їй докладніше наміри аресів, але вона його не слухала.

— Ви ще добре трапили, — тягнула своєї. — Через Передбрамне Озеро не завжди можна перейти. Бачив, що робилося з водою на середині? Через цілу середину дно Озера тріснуло від краю до краю, а в тріщині ще є діра аж на другий бік землі. У добру погоду води Передбрамного Озера тікають у тріщину і забирають з собою все і кожного безумця, що зважиться ступити у них. Але в дощ вода не вспіває витікати дірою в дні, тріщина заповнюється — і крізь неї можна переплисти. Та не довго так буває, бо в

Озеро скоро набігає води, а коли ще Мати Ітараре лине в нього зі свого переповненого дзбанка, що є високо в горах, — тоді Передбрамне Озеро виходить з берегів і стрімголов летить в Озеро Кайманів...

Хоч відомості були цікаві, Аракшо нетерпеливився:

— А на захід можна буде вийти? Нам найліпше вийти на захід!

— На сході ворог і гори, на південь — ворог і гори, на північ — ворог і гори, — не то давала ухильну відповідь, не то думала вголос Сторожиха. — А на захід Ітараре-ріка. Страшна вона і неприступна, бо хоронить її потужний Камінний Дух. Він мовчазний і вимагає від інших також камінної мовчанки. Хто зрадить його таємниці — карає смертю. Ти мусиш принести йому жертву. Поведу тебе до його печери — побачиш...

* * *

Гора, в якій ареси відпочивали й перечікували негоду, нагадувала собою величезну почорнілу і скаменілу губку — така вона була діркувата й багата у всякі дивогляди. Ареси на власні очі бачили в ній підземні озера, джерела, водоспади, що при світлі смолоскипів навівали млосний жах. Потім, виходячи із свого сховища, мусіли дряпатися по каміннях вгору, або спускатися в якісь яри, що видавалися в темноті безоднями. І врешті, коли по довгій мандрівці опинилися на вільному, напоєному сонцем погожого ранку повітрі, не могли собі повірити — таким щастям їм це видалося.

— Ну, ви вже тепер не потребуєте моєї помочі, — сказала Сторожиха. — Але я вас завжди матиму на оці. Прийду непрохана раніше, ніж настане скрутна хвилина...

Хіхікнула на прощання і полізла назад у пащу тунелю, з якого щойно вийшла.

Постоявши мить, діти з криком і сміхом кинулися у той бік, де чулося потужне гудіння води і виднівся урвистий берег. Бігли навперейми, але, добігши до краю, стали, мов укопані: сподіваної ріки не було. На її місці зяяла якась прірва, з дна якої доносився моторошний стогін, рев і клекотіння. Діти з острахом подалися назад, безмовно переглянулися між собою і кинулися чимдуж до старших, щоб поділитися з ними новиною.

Місцевість була гарна, але ні в кого не викликала захоплення. Досвідченим оком ареси скоро оцінили її і зрозуміли, що їх чекає важке життя. Мальовничі гори із сходу добре боронили від небезпеки, але не обіцяли поживи, горбкувата місцевість їжилася уламками скель і не лишала багато місця під управу, а ріка справді викликала страх і недовір'я. Схована в землі, вона високо підносила західній берег і лише десь далі, де терен сховався униз, давала до себе крутий і вузький доступ. Цим доступом був потік, що біг із сходу і, промивши глибоке річище, вливав свої води до Ітараре.

З розчаруванням і важким серцем ареси взялися до роботи: позводили оки, вичистили й вирівняли ґрунт під майбутню радну площу, викопали ганчарну піч, а тоді заходилися біля всяких інших справ. Головною з них було — вишукати кусника землі й обробити під майбутнє поле.

Але найбільше часу відбирало полювання і риболовство. Двісті шлунків вимагали щодня поживи, а її важко було роздобути.

Сторожиха казала правду: племені в недалекому майбутньому загрожував голод.

До врожаю треба було чекати кілька місяців, а в аресів лишилося дуже мало кукурудзи, фасолі й мандьоккових балабушків. Мадіаї з першого ж дня зарядив скрайню ощадність на ці рештки, але бачив, що й найбільша економія ситуації не врятує. Асусаві цілими днями мок у ріці, ловлячи рибу, кількоро чоловіків неустанно полювали, а у висліді плем'я могло раз у день наїстися риби, а раз на три дні з'їсти по кусникові м'яса з оленя, паки, чи капібари. Решту надолужував кожен, як міг: хто підбив птаха, хто піймав черепаху, а хто знайшов у лісі якийсь овоч. Тому всі, як Божого змилювання, чекали на одужання Татаурани, вірячи, що він щось придумає. Але ослаблений морубішаба якось дуже поволі вертався до здоров'я, і Аракшо суворо заборонив його турбувати, а навіть наближатися до нього.

Змарніла, аж прозора Жаїра не цікавилася ні майбутнім племені, ані не поділяла його турбот. З'їла, що приберегла мати, виходила поза оселю й блукала, як запаморочена, пильно дивлячись собі під ноги. Ніхто не зауважив, як при виході з підземелля дівчина раптом нагнулася, щось підняла з землі і, мало не скрикнувши, затиснула в кулаці. З того часу ходить Жаїра, мов запаморочена, пильно дивлячись собі під ноги. Не бачить людей, не чує голосів, не розуміє їх і все шукає чогось у землі. Часто нагинається, підносить і, або розчаровано відкидає свою знахідку геть, або, злодійкувато оглядаючись, ховає. Потім тікає в якусь закутину, висипає знахідки на землю, перебирає їх уважно і знову частину викидає, а частину ховає в пазуху.

Якось-то її на цьому зайнятті переловив Пірауна.

— Жаїро! — крикнув злякано. — Навіщо це? Що ти робиш?!

Сполохана криком, дівчина затряслася і накрила блискучу купку руками.

— Іди геть звідси! — воркнула крізь стиснені зуби. — Яке тобі діло?!

— Мені велике діло, дитино! — зашептав благально Пірауна, присідаючись побіч. — Хіба ти забула, що оповідав Васко? Можеш збожеволіти від цих камінців, як ті бандейранти. Пам'ятаєш?..

Жаїрі відразу стало холодно, і їй видалося, що справді відчуває на собі морозний дотик божевілля. Але вперто відповіла:

— Не бійся, нічого зі мною не станеться! Іди собі!

Але Пірауна не відходив. Він просив, він благав, він переконував:

— Не станеться, кажеш? Воно вже сталося, Жаїро! Я помітив, що ти ходиш, як заворожена, але не знав, чого. Викинь, моя дитино, ці камінці й не дивися більше на них! Мені стає страшно, Жаїро! В ріці я бачив кращі речі: там є правдиві великі діаманти... Але навіщо вони? Нас чекає голод. Над цим треба думати. О, ти ще ніколи в житті не голодувала і не знаєш, що це таке! Кажу тобі ще раз: покинь камінці — ними не наїсися. Іди ліпше до лісу, збирай овочі, суши їх, бо минуться — і тоді пожалуєш.

Пірауна говорив запально, майже із сльозами в очах, але Жаїра, хоч у неї бігали мурашки поза спиною, уперто відповідала:

— Іди собі геть! Іди собі геть!

Однак, бачачи, що Пірауна не відступає, сама схопилася, згорнула камінці й побігла, кинувши злісно через плече:

— Ніде від тебе спокою немає! Лазиш постійно по п'ятах...

Задихана, вскочила в оку і впала в гамак. Серце тривожно товклося в грудях, а в голові шуміло від розбурханої крові. Думала над тим, що сказав Пірауна. Може, він має рацію — може, Жаїра й справді починає божеволіти, не помічаючи того? Адже й увісні ввижаються їй дорогоцінні каміння — гори каміння! Вона ні про що інше не може думати — тільки про багатства, розсипані по цій дивній землі. Он Пірауна каже, що в ріці є великі діаманти. Жаїра досі знайшла один — і той невеликий. Решта — переважно аквамарини і дві грудки золота. Знайшла без ніякого труду — отак собі підняла з землі. Це означає, що, коли б пошукати добре, — можна було б зібрати незлічені багатства. Але треба цим зацікавитися, треба, замість ловити рибу, шукати в ріці діамантів, треба робити так, як роблять білі. О, ці вміють перетерпіти все! Зате по кількох місяцях стають багачами. І то не біля Ітараре, де скарби валяються просто під ногами, а в значно скупішій місцевості. Адже, коли шукачеві вдасться знайти один діамант на місяць — це вважають щастям. А Пірауна каже, що бачив багато їх у ріці і навіть не зігнувся, щоб підняти! Ну, що ж, — звичайно, дикун. Усі вони, як один, дикуни! Нічого не тямлять Мозоляться біля управи поля, ганяють лісами за звіриною, за овочами, гниють у ріці за рибою, а найціннішого не бачать. За яку кару доля зв'язала її з цим дурним племенем?! Коли б, замість аресів, тут був лише десяток таких Маврикіїв, чи Макуків, — можна було б чудеса зробити!

Дівчина думала, думала і додумалася до того, що її почала трясти лихоманка. Тоді вона злякалася. Знову пригадалося їй оповідання Васка й осторога Пірауни. Справді, можна захопитись цією небезпечною грою, збожеволіти. Бо чи ж в силах людина сказати собі: "Годі!" — коли знає, що кожен день, кожна година дає все більші й більші багатства? Жаїра не змогла б себе зупинити, знає це напевно. Вона шукала б і шукала б, збирала б і збирала б — і їй завжди було б мало. Чи ж це вже не є початок божевілля?

Жаїра постаралася зосередитися і перевірити себе. Але, що більше зосереджувалася, то ясніше їй здавалося, що вона справді вже душевно хвора. На неї сунуло щось холодне, темне, волохате, несамовите! Ще мент — і буде кінець.

— Ай!!! — вереснула вона диким голосом і схопилась! В порожню оку вскочила перелякана Жабуру.

— Що тобі? Чого ти кричала? — спитала.

— Нічого, — відповіла збентежена дівчина, обтираючи холодний піт з чола. — Видалося мені, що в гамаку лежить гадюка, а то шнурок...

Вийшла на двір, на світло і попростувала до жінок, що ліпили з глини посуд. Сіла близько коло Сабії, шукаючи при боці матері захисту перед самою собою, і поволі заспокоїлася.

"Це Пірауна мене злякав, — розважала себе. — Не треба нічого думати — і все буде добре. Я зовсім не божевільна — здорова. Була б божевільною, коли б не скористала з того, що дає оця земля. Ні, я не божевільна. От, наперекір тому Пірауні, знайду доступ до ріки і пошукаю там діамантів. Ми ж не вік тут сидітимемо. Підемо скоро звідси геть,

і тоді більше не буде такої нагоди"...

А все ж страх не покидав її, і десь у підсвідомості все ворухився сумнів, що розростався і знову сунув на неї холодною волохатою потворою. Коли полягали спати, Жаїра кілька разів зривалася й сідала в гамаку, стискаючи груди руками. Аж мусіла встати Сабія і, порадившись з Ірасею, напоїла її настоянкою з листя тімбо, після чого дівчина, постановивши собі покинути забаву з камінцями, заспокоїлася і заснула.

Але ранком почалося ще гірше. Жаїру з одного боку палило бажання зійти до ріки, а, з другого боку, навівали на неї жах нічні примари і згадувалася тверда постанова. Раз так, а раз так — і це могло справді довести до божевілля. Приглушений рев ріки, що виривався з глибокого провалля, ходив за дівчиною вслід, лякав її, а одночасно й манив, тягнув до себе з непереможною силою.

І врешті дівчина зрозуміла, що безсила цьому покликові опертися. Як маніяк, тинялася сюди й туди, все більше віддаляючись від оселі і все ближче підходила до урвища. Вкінці стала над ним і пішла його краєм проти течії ріки, Тряслася і холоділа.

"Чого я така чудна? — намагалася себе заспокоїти. — Ріка, як ріка. Ну, тече вона в прірві. Чи ж то мало рік тече в прірві? Мало ми їх перейшли? Піду й подивлюся. Буде вигідний доступ — зійду, не буде — вернуся. Он Арусаві цілими днями сидить у воді, гурма дітей при ньому — і не бояться. Чого ж би я мала боятися?.."

Розмовляючи сама з собою, непомітно зайшла дуже далеко і врешті знайшла те, чого шукала: кам'янистий берег трохи подався назад, а по ньому, ніби вирубані людськими руками, збігали вниз нерівні східці.

Жаїра стала над ними й завагалася. Невидима вода ревіла тут особливо голосно, а східці скручували поміж двома стінами і пропадали за виступом.

Іти, чи ні?

Жаїра обережно поставила ногу на першому східку, готова кожної хвилини скочити назад, але нічого не сталося. Навпаки, сонце світило так яскраво, всюди було так спокійно, що на страх не лишалося місця. Тільки всезростаючий рев води боляче бив у вуха, аж голова від нього розсаджувалася.

Закривши вуха руками, Жаїра сходила все нижче, нижче, поки сходи, зробивши ще один різкий поворот, не відкрили перед нею видовища, від якого вона попросту скаменіла: ціла маса вод потужної ріки летіла стрімголов через величезну скелю, падала із страшної висоти вниз і, ревучи, пінячись та клеочучи, щезала десь під тією самою скелею.[\[32\]](#)

Приголомшена величавим видовищем, а ще більше гураганом звуку, Жаїра наоспіх сходила долі, забувши вже про мету свого приходу. Ступила на дно провалля і пішла вниз, куди повинна була текти Ітараре. Але ріка щезла, лише під ногами стугоніла й здригалася земля, а відгуки водоспаду громами билися у камінних берегах урвища.

Пройшовши кусень дороги, дівчина стала над другим водоспадом, що летів ще нижче, розбиваючись об гострі уламки скель. Ітараре, прорвавшись через тунель, стрибала в ще глибшу прірву, стріпувала сивою гривовою піни, вихитувала хребтом і розлюченою гадиною плазувала далі, викручуючись поміж тісними берегами.

Підміте вниз річище нависало над головою, як скаменіле дріжджеве тісто, що перелізло через вінця діжі, і попід ним можна було йти, не замочивши навіть ніг.

Жаїрі видавалося, що вона сама стала частиною того пекла гуку, що просякав у саме нутро довколишнього світу, і вже перестала його помічати. Ішла, загіпнотизована незрозумілою силою, потім злізла по стрімкій стіні вниз до розшалілого, кострубатого плеса ріки і стала. Десь далеко-далеко вгорі синіло небо, а в розколину прірви, звужену високо над головою, падав також водоспад світла. Воно стрибало по хвилях і тремтіло зайчиками на скелях понурого провалля. Під ногами лежало різної форми каміння, врите глибоко в білий, добре вимитий пісок.

Дівчина увійшла по кістки у воду і нахилилася. Очі її, звиклі до півприсмерку, відразу ж запримітили два камінчики величини лісового горіха, і вона тремтячими пальцями видобула їх з води. Подивилася і дико-радісно зареготала: це були два діаманти найчистішої води й неоціненої вартости.

Їй захотілося танцювати, кричати, вити — така щаслива вона була. Де ж таки — при першому кроці у воду дістати такий скарб! А скільки то можна назбирати за день? За один лише день?!

І Жаїра, продовжуючи сміятися, простягла долоню з діамантами так, щоб на них впало світло. А коли камінці спалахнули одночасно вогнем блискавки і веселки, вона мало не ошаліла від щастя.

Та раптом різкий і сильний удар чиеїсь руки скинув обидва діаманти з її долоні у воду.

Жаїра скрикнула, але її викрику не було чути в реві урвища, і це ще більше дівчину злякало, а вже налякалася вона майже до непритомности, побачивши перед собою гнівну Сторожиху.

— Ти що тут робиш?! — не так почула, як вгадала питання Жаїра.

Вона навіть не пробувала відповідати, знаючи, що є безсила побороти своїм голосом пекло гуку. Кліпала зляканими очима на гнівну бабу і мовчала. Не думала ніколи її зустріти, бо Сторожиха, попрощавшись з ними, не приходила більше. Говорили, правда, що вона інколи з'являлася, мов привид, біля ослабленого Татаурани, або кволої Тіні, часами бачено її вночі при світлі вогнища на таємничій: розмові з Аракшо, часом стрічали її діти десь на відлюдді, але вдень вона не показувалася. А от тепер стояла перед. Жаїрою, гнівно світила чорними очима і питала:

— Ти що тут робиш?!

Жаїра не могла нічого відповісти.

— Не смій сюди ходити! — тупнула ногою баба і наблизила свої уста до вуха дівчини. — Не смій, чуєш?!. Тішся, що Камінний Дух дав тобі пристановище і захист перед ворогом, але грабувати його не важся! Все, що тут є, належить йому, і без його дозволу ніхто не сміє нічого брати! Навіть жменьки піску, навіть грудки болота! І ти, дівчино, тримайся якнайдалі від води! Річкова вода — твій ворог, і ти цього не забувай... Геть звідси!

Сторожиха вказала пальцем у напрямі сходів, якими зійшла недавно Жаїра, і цей

сухий, чорний, вузлуватий палець тремтів.

Наказу не треба було повторювати, бо Жаїрі видалось, що її вже хтось ловить за ноги, що розбурхана, гнівна вода ось-ось витягне по неї свої пінні руки, — і вона кинулася тікати.

Опам'яталася тоді, коли зблизилася до оселі. Впала, під великий уламок скелі й заридала. Було їй сумно, страшно і соромно. Доля завзялася на неї від самого народження і встелила їй шлях самими тернями. Позбавила її волі, відчужила від неї рідних батьків, підставила їй зрадливого Себастьяна, а нарешті пхнула між дикунів. Краще було б, коли б її задушили відразу, коли вона лише з'явилася на світ! Бо навіщо таке життя? Бачила волю і не мала її, дурила себе надією вийти заміж за багатого чоловіка і потерпіла за це, втікла з рабства і опинилася в ще гіршій неволі. Навіть тих, як каже Пірауна, "камінців" їй невільно збирати. Чому інші можуть, а вона — ні? Чому взагалі все їй складається наперекір?

Розжалоблюючись все більше, Жаїра плакала, аж заходила, і відчувала себе нещасною, скривдженою і цілком самотньою у світі.

Так її застала задихана і щаслива Ірасема.

— О, я шукаю тебе, а ти сидиш і плачеш! — сказала, усміхаючись своєю неповторною усмішкою. — Не плач! Татаурана хоче тебе бачити і говорити з тобою... Аракшо вже дозволив... Ходи! Татаурана такий гарний, такий причепурений, чекає тебе... Аракшо сьогодні вичистив йому заріст і натер оливою з маморани... Обітри ж сльози і закосичся, щоб і ти була гарною... Не плач, Татаурана вже буде здоровий...

Закохана у свого брата, добродушна й наївна Ірасема була свято переконана, що Жаїра плаче й побивається з туги за своїм нареченим. А Жаїра дивилася на неї здивовано і спочатку не розуміла нічого.

Аракшо? Татаурана? Ах, вона й думати про них забула! Жрець, видавши заборону турбувати вождя і розмовляти з ним, уважав за потрібне повторити цю заборону зокрема Жаїрі, а вона тоді лише всміхнулася. Аракшо гнівався на неї за вибух перед "брамою" і, видимо, хотів помститися, не допускаючи до Татаурани. Овва, велика річ! Вона й так не спішилася на побачення з людиною, яка була причиною нових неприємностей у її житті.

Але тепер, почувши ім'я Татаурани, Жаїра страшно зраділа. Це ж бо була самотня людина, на якій могли спертися її сподівання! Він сильний, рішучий і розумний. Він любить Жаїру, він, нарешті, її наречений!

— Іду! — підскочила Жаїра, обтираючи сльози. — Зараз причепурюся й прийду. Дивись, яка я замурзана...

По якомусь часі, вбрана в фіялкову сукню, завітчана пахучими туберозами, схвильована й зніяковіла, поволі зблизилася до того місця, де сидів Татаурана. йому вимостили постіль у заглибині, що була обернена до сонця й добре захищена, як від вітрів, так і від цікавих поглядів. Мав старанно зачесане волосся, квіти за опаскою на голові і на руках. Чи то від ослаблення, чи від туги, виглядав м'якшим і ніжнішим, ніж звичайно, і очі його світилися ласкою.

Однак, побачивши Жаїру, владно простягнув до неї руки, мов про свою власність, і сказав наказуючої

— Ходи!

Жаїра підступила ближче, і серце її при тому забилося від великої радості. Стопилася, ніби віск, коли він ухопив її у свої все ще сильні рамена і почав цілувати так, як тоді, на березі ріки.

— А ти стала ще кращою! — вигукнув Татаурана відхиляючи дівчину від себе і вдивляючись в неї з захопленням. — Тільки чому ж ти так змізерніла? Журилася мною?

Забув її неувважність у часі своєї хвороби, простив усе і дивився в очі ніжно, закохано. Цей погляд струсив Жаїрою до глибин душі, і вона, раптом припавши до грудей Татаурани, розридалася.

— О, Татаурано! — вигукнула пристрасно і щиро. — Це було б страшне, коли б ти помер! Я не знаю, щоб я тоді зробила! Хіба збожеволіла б, або наклала на себе руку!

— Невже?! — радісно здивувався цим вибухом Татаурана. — То ти любиш мене хоч трохи?

Жаїра обплела його шию руками й почала в нестямі віддавати йому всі щойно одержані поцілунки.

— О, Татаурано, — ячала вона, — крім тебе у мене нема нікого на світі! Ти — мій єдиний! Чуєш? Єдиний, єдиний, єдиний! Боже, як же я хочу, щоб ти якнайскоріше подужав, щоб врешті розпочав те, чого хотів! Я піду з тобою, мій коханий, мій єдиний, мій мужній і сильний! Я стану попліч тебе, буду твоїм джерелом, твоїм вогнищем, твоєю піснею! О, Татаурано...

Татаурана був цілком спантеличений цим вибухом, але душа його росла і набрякала радістю. Був щасливий, що в думках дівчини стався такий переворот.

— Говори далі, — попросив, коли вона замовкла.

— Що маю говорити? — схлипнула Жаїра. — Ти все знаєш ліпше під мене...

— Ні, моя люба, — відповів, — я, властиво, хоч багато хочу, але знаю мало. Постановив собі віддати життя, щоб підняти всі племена на війну смерті, але не знаю, чи вони підуть. Ти ж чула, як сумно скінчилися всі наші дотеперішні заходи...

— Так, чула! — стріпнула волоссям Жаїра. — Але досі ти шукав прихильників на побережжі, де вже племена помирилися з білими. А їх треба шукати далі. Адже не перебили ще всіх гварані, ще є десь айморе, є ще й такі, про яких ми й не чули. До них треба йти, а не до цих жалюгідних прибережних водоносів!

Він пив цілим серцем її слова і відчував, що в ньому родиться якась безумна сила, при допомозі якої справді можна перевернути світ догори коренем. Дивився проникливо в темні очі, в яких блискотки вже не ховалися кокетливо по куточках, лиш спалахували блискавицями. Хотів ще більше їх розпалити, хотів почути нові слова.

— До айморе і гварані далека дорога, дівчино... — почав її дражнити. — Вирветься нас горстка просто в пащу небезпеці, не знаючи наперед, чим воно скінчиться. Чи ж то мудро?

Жаїра здригнулася і на мить припинила. Але потім відскочила від Татаурани

м'ячем, стала перед ним, похилена вперед, із спласлим посірілим обличчям, з нервово граючими жовнами на вилицях, страшна, хижа і прекрасна.

— То ти вже відмовляєшся від усього?! — крикнула, стискаючи кулаки. — Так довго хотів війни, поки тобі грозила небезпека?! А тепер, сховавшись у безпечний кут, відразу зледащів?! Думаєш, може, що мене таке ледащо спокусить?! О, ні! Моє серце не для непотреба! Кидай берло, коли так! Віддай його кому іншому, з кого хвороба не виточила разом з кров'ю відваги!

П'янила його словами і запалом, викликала шалене бажання вхопити в обійми і втулити в роздерті груди просто до серця.

— Віддай берло іншому!

— Кому, наприклад? — спитав, усміхаючись широко. — Може, тобі?

— А хоч би й мені! — гордо випросталася дівчина. — Думаєш, не подужаю? Запевняю тебе, що до року спалахне весь праліс від півночі до півдня і від сходу до заходу! Як ти не можеш того доказати — я докажу!

Татаурана щасливо розсміявся і простягнув до неї руки:

— Ходи сюди, моє щастя, моє ґроно бананове! О, я знаю, знаю, що, коли б ти стала на чолі повстання, то зворохобилися б усі племена до одного, вибили б усіх білих, а потім вибили б одні одних! Бо хто б відмовився від права на таку прекрасну морубішабіню?! Тільки, бачиш, я тебе не хочу нікому віддати і тому, мабуть, берла не кину...

Жартував, сміявся і цілував її одночасно.

Вгамувавшись трохи, обняв її й почав ділитися з нею своїми думками, тривогами, які чекали його в майбутньому. Він знав, що сама війна смерті, навіть коли вона скінчиться для індіан повним успіхом, — це лише початок справи. Війна не була самоціллю, лиш конечною передумовою, без якої годі було думати про творення власної держави. Але чи всі схотять такої держави? Чи вдасться згуртувати всі племена воедино для такої величавої, святої цілі? Врешті, як подолати неминучі внутрішні міжусобиці за владу, за право на берло головного морубішаби, спільного для всіх племен?

Жаїра обурилася: Як то?! Які ж можуть бути міжусобиці й суперечки за берло головного морубішаби?! Татаурана підіймає повстання, Татаурані належить ідея творення держави — і Татауранине право на берло й корону мусить бути незаперечне і безсумнівне!

Татаурана вдячно стиснув її руку.

— Це так, — сказав з відтінком смутку в голосі. — Але не всі з тим згодяться. Зрештою, я не хочу боротися за берло і корону, я без опротиву відступаю їх кожному, хто покажеться мудрішим і гіднішим від мене...

Жаїра раптом закрила йому уста рукою.

— Цить! — засичала. — Нема ні мудрішого, ні гіднішого від тебе! Тільки ти і ще раз ти мусиш стати володарем! Я перегризу горло кожному, хто лише посміє стати тобі на дорозі!

Йому підлестили її слова, але все ж він уважав за обов'язок сказати:

— Не можна бути такою засліпленою, Жаїро. Звідки ж ти знаєш наперед, що серед тих, яким збираєшся перегризати горло, не буде якраз такого, хто зуміє здійснити те, про що я тільки мрію? Створити державу, дівчино, та ще й серед наших людей, державу на таких величезних теренах — це дуже важка справа. А я ж ще такий молодий! Сказавши правду, то й потерпаю часами, бо ж не знаю, чи вистачить у мене сили й хисту?

Жаїра знову затулила йому уста рукою і засичала ще грізніше:

— Цить! Не смій так говорити! Ти не знаєш, але я знаю: ти все зможеш, коли схочеш! Нема мудріших і сильніших від тебе! Де вони? Коли є, то чому сидять, як миші?! Хай починають, хай кинуть ворогові виклик! Хто почне перший — того й право! І ти не смій потерпати, не смій вагатися, не смій ламати моєї віри в тебе! Ти хотів, щоб я була твоїм джерелом, твоїм світлом і твоєю піснею? Я буду нею! Але я буду й батоном, Татаурано! Я перша шмагатиму тебе до крові, до кісток, коли ти почнеш вагатися, сумніватися і зупинятися на півдорозі! Мені легше буде вбити тебе самого ніж свою віру в тебе!

З силою, якої ніяк не можна було сподіватися від такого хворого, він раптом обернув її і поклав її голову горілиць на свої коліна.

— Ось слово, якого я давно чекав від тебе, Жаїро! — сказав з глибоким хвилюванням, суворо дивлячись їй в очі. — Лише тепер бачу, що ти гідна стати дружиною морубішаби. Як тільки одужаю — зараз же одружимося.

Жаїра страшно злякалася й сіла.

— Як?! — спитала, збліднувши. — Як ти хочеш одружитися?

— Одружимося по законах нашого племені: спочатку і я і ти дамо себе посадити в окремі клітки, де сидітимемо місяць, найкраще від молодика до молодика, в пості й не зустрічаючись. По місяцеві Ірасема, яка заступає мені матір, повісить мій гамак над твоїм, а ми підемо увечері збирати дрова для нашого окремого родинного вогнища... Це гарний звичай, Жаїро, і я, як морубішаба племені, а ти, як моя дружина, мусимо перші його дотримуватися.

Та Жаїра так схвилювалася, що їй аж зуби дзвеніли:

— Ні, Татаурано, ні! — заговорила благально. — Ми ж християни! Ми повинні взяти церковний шлюб — інакше я не погоджуся!

Зраджувала лише невеличку частину того, що відчула в даний момент, і то не головну. Бо відразу страшна туга, близька розпуки, зануртувала в її серці і потягла назад до того середовища, з якого вона втекла. Так ясно згадала собі шлюби, що їх бачила в Паранагві, так виразно виступили перед нею всі подробиці цих урочистих подій! Ах, це були справжні казки, в яких молода, вбрана в шовки та коронки, ставала королевою дня! А тут шлюб — ніяка подія, скоріше огидна комедія. Спочатку молодих садять у клітки, мов звірину, місяць морять їх голодом і не дозволяють бачитися, а потім — як сказав Татаурана. І ніяких відзначень, ніякої уваги такому фактові не уділяють. Збір урожаю — це свято, пробивання вуха — ціла подія, але шлюб — ніщо.

Звичайний собі буденний випадок у цих жалюгідних двоногих.

І в Жаїрі знову закипіла ненависть до аресів, до всіх індіан і до їхньої майбутньої держави. Став осоружним і Татаурана, бо ж це він носився і з дикунами і з божевільною думкою — зробити з них народ!

Була б уже розплакалася й вибухнула, але в той момент заговорив він:

— Твоя правда, Жаїро: ми мусимо взяти християнський шлюб. Адже я, перше всього, християнин, а потім уже морубішаба. Дякую, що пригадала мені про це. Я так запаморочений своєю любов'ю до тебе, що сліпну від неї. Пригорнися ж до мене, кохана, і говори щось. Давно вже не бачив тебе і не знаю навіть, що ти робила весь цей час. Дуже було тобі сумно?

Жаїра якось відразу примирилася з ним і почала оповідати. Непомітно перейшла на сьогоднішній випадок біля ріки, нервово затряслася і притулилася до Татаурані:

— Вона така страшна, ця Сторожиха!..

— Дійсно, вона страшна й загадкова, — задумався вождь. — Хто вона, звідки і як попала сюди? Я багато думав над тим, але безуспішно. Схильний вірити, що це не просто людина, а якесь надприродне створіння...

— Я боюсь її, — призналася Жаїра. — Здається, боюсь її так, як води...

— Води?! — здивувався Татаурана. — А то чому ти боїшся води?

Жаїра розказала йому випадок над рікою Ітібере ще в Паранагві, а він, вислухавши все, лише засміявся поблажливо.

— І це все? — спитав, притискаючи її до себе. — Ох, тиж моя дурненька! Звичайно, ліпше тобі самій до ніякої ріки не ходити, а до Ітараре зокрема. Це ріка небезпечна. Але, щоб ти позбулася страху, ми, коли лише я стану на ноги, будемо ходити разом. Зі мною не будеш боятися. Не будеш?..

— З тобою — ні! З тобою мені завжди безпечно, хоч... Ти сам мене колись хотів утопити...

— Не згадуй про це! — засміявся. — І зовсім я не думав тебе топити — тільки трохи остудити і привести до порядку. Більше того не зроблю. Кажи ще щось...

— Ні, це ти кажи. Що буде далі?

— Та ти ж знаєш... Сьогодні скличемо раду племені. Не знаю ще, що владимо: чи вишлемо знову післанців, чи підемо всі разом?

— Знаєш що, Татаурано? — оживилася Жаїра. — Хай ідуть вперед післанці. А ти тимчасом накажи, щоб усі зайнялися збиранням тих скарбів, які тут валяються під ногами...

Чуйний Татаурана відразу насторожився і з несмаком зморщив свого м'якого носа.

— Знову те саме! — сказав холодно. — Для чого ж їх збирати?

— Бо держава мусить мати свою скарбницю!

— Не бійся, вони не втечуть від нас! Перше здобудьмо державу, а тоді думаймо про скарбницю.

— А скарби лишити порозкиданими по землі напризволяще?!

— Коли вони порозкидані в такій закутині, як Ітараре, і лежать під наглядом

Сторожихи — ліпшого місця й певнішої сторожі для них не може бути в цілому світі. Але, коли б ми їх забрали і почали б тягати з собою — зробили б подвійну дурницю. Раз те, що виставили б їх на небезпеку втрати, друге — зв'язали б собі руки і, замість воювати, мусіли б пильнувати скарбів. Дай спокій камінцям, дівчино! Вони мене тепер ніяк не цікавлять...

Цю межуючу із зневагою байдужість до того, що для Жаїри становило сенс життя, дівчина сприйняла, як особисту образу, і, забувши всяку обережність, вибухнула гнівом:

— От заговорила з тебе та проклята індіанська тупість, яку я так ненавиджу! Чи ти чув коли, чи ти можеш собі уявити, щоб біла людина могла так ставитися до справи?! І як же ти збираєшся воювати проти білих, коли найдурніший з них показався б у даному випадку мудрішим від тебе — наймудрішого серед індіан?!

Татаурана різко відіпхнув її від себе, безсило відкинувся назад і примкнув очі.

— Годі! — сказав утомлено. — Вже знаю все! Іди собі геть... Не хочу тебе ні бачити, ні слухати...

Жаїра поволі звелася на ноги.

— Татаурано, — сказала з понурою погрозою, — подумай добре перше, ніж повториш іще раз те, що сказав... Можу піти, але, коли я зараз піду, то піду раз на завжди і більше не повернуся до тебе ніколи! Я звичайна собі дівчина, але також маю свою амбіцію і не дозволю, щоб мене то ласкали, то відкидали ногою, як цуценя!

Татаурана розплющив очі й сів.

— Іди! — вказав від себе рукою. — Спіши чимдуж до тих, які викликають благоговіння у твоїй рабській душі! Іди! Я, коли хочеш, поможу тобі до них дістатися. Там будеш щаслива. Коли ж навіть доведеться тобі бути копаною ногою білого, то ти за ласку уважатимеш облизати чобіт на тій нозі, і твоя амбіція заспокоїться... Іди, Жаїро, і не думай, що можна грати на моїй любові і зробити з мене ляльку на подобу хоч би найліпшого у твоїй уяві білого!

Знову безсило відкинувся назад, примкнув очі і звів докупі тріпотливі брови. Мав вираз людини, що перемагає важкі фізичні терпіння.

Жаїра дивилася на нього і не відходила. Розуміла, що коли відійде, відріже за собою всі стежки повороту, і від цього її огортав страх. Боялася цього складного і суворого життя, в якому була безпомічна й самотня, боялася майбутнього, потребувала оборони перед грядучими небезпеками, і Татаурана був самотнім, на кого могла покластися. Її порвала нова хвиля жалю й кинула на коліна перед Татаураною.

— О, мій Таїна-Кане! — заридала вона. — Я не маю сили відійти від тебе! Не жени мене геть! Бачу, що ти не любиш мене... Я така нещасна!

— Не говори порожніх слів, дівчино, і не змушуй мене співати про любов! — болісно вистогнав Татаурана, вгороджуючи до болю пальці в її плече. — Скільки б я тобі про неї не говорив — слова не скажуть нічого в порівнянні до того, що є в моєму серці. Але я й ненавиджу тебе в однаковій мірі. Люблю й ненавиджу, розумієш? Моя ненависть родиться з надмірної любови, а мудрість каже, що не вміє любити той, хто не знає

ненависти...

Замовк і, гладячи її плечі, час-від-часу боляче впивався в них пальцями, а сам думав над тим, що у відношенні до Жаїри, може, найяскравіше виявляються його почування до свого народу: любив його і ненавидів. Готовий був для нього на все, але одночасно пік би його розпеченим залізом, клепав би його молотом на ковадлі, щоб зробити з нього людей. Одна, була лише різниця: Жаїри він міг зректися, народу — ніколи!

А Жаїра між тим, схлипуючи і ластячись, скаржилася. Татаурана не слухав того, що вона говорить і піймав лише останні слова:

— ... сильніший той, хто культурно стоїть вище, хто розумніший...

— Неправда, Жаїро! — заперечив енергійно, хоч і не знав до чого вона це говорить. — Ти не вчилася історії й не знаєш, що в багатьох випадках було якраз навпаки. Свого часу завоювали дикі монголи країну тисячолітньої культури — Китай. Ти чула щось про монголів? Ні? Отже, це були справді дикі, страшні й кровожадні орди, перед якими наші ботокуди виглядали б невинними ягнятами. Вони навіть землі не вміли обробляти, як індіяни, мандрували з місця на місце й жилися сирим м'ясом. Та це їм не пошкодило підбити значну частину китайської імперії, знищити опановані землі, зруйнувати чудові будівлі, споганити й засмітити міста, сади і квітники, в яких так дуже кохалися китайці. Або такі ж дикі кочові сарацени*, що завоювали висококультурні держави Малої Азії, не зробили пустелі, не затримали поступу на кілька віків? Але це ще не таке страшне. Найстрашніше настає тоді, коли переможений визнає себе чимсь нижчим від переможця. З цього моменту щойно починається правдива перемога ворога! Я б міг навести тобі багато прикладів з тієї самої історії, коли люди, що стояли на високому щаблі культури, й цивілізації, плазували перед грубою варварською силою. Але для тебе вистачить одного Макука: він, бачиш, "почуває себе серед білих, як рівний з рівними", бо з усіх сил старається дотягнутися до них. Він ніяк не може того збагнути, що серед тих білих, на яких він взорується, рідко є такий, який писати вміє. Для Макуки кожен білий — це символ вищості. І Макуко завжди буде себе почувати нижчим, хоч сам є людиною освіченою...

— Скажи "був", Татаурано, — несміливо поправила Жаїра, — бо Макуко більше не живе...

— Правда! — зідхнув Татаурана. — Але, — додав по павзі, — лишилося ще їх досить.

— Це ти про мене думаєш?

— І про тебе також.

— Я, Татаурано, вже вродилась у рабстві...

Татаурана мало був не сказав: "Тінь також народилася в рабстві", — але не сказав того, бо був знеохочений до дальшої розмови. Лише в душі його знову щось скрикнуло:

"Тіне моя, чому вона не має твоєї душі?!"

* * *

Увечері зібралася ньемонґаба — уперше по кількох тижнях знову під головуванням улюбленого вождя. Але жаль наліг на голови радного кола і тремтів у завітках диму

над вогнищем, а щербини по тих, які лишилися десь там позаду, посіла жалоба. Біля порожнього місця, що належало покійному Асу, сів малий Піра, і його прийнято з шанобою та ласкою.

Мадіаї здав свої обов'язки та звіт за час хвороби морубішаби. Йому винесено одностайну подяку за труди й признано, що він усе робив якнайкраще. Далі рада перейшла до питання: що робити далі? Властиво, це питання було вже вирішене, і лишилося устійнити, чи йдуть на захід усі разом, чи знову самі послі?

По короткому обговоренні прийшли до висновку, що найкраще буде знову вислати послів. Коли б вийшло ціле плем'я — треба було б більшу половину часу в дорозі присвячувати прохарчуванню. Самотні ж чоловіки можуть іти, не зупиняючись, і все щось розстарають собі на заспокоєння голоду.

Нарешті вирінуло питання: хто піде?

Першим виявив бажання йти Татаурана, але вся рада запротестувала в один голос: Татаурана не може йти, він ще потребує місяць, щоб стати на ноги! Не дозволили також іти Арусаві, бо Нін, як спритний риболов, тепер доставляв більшу частину прохарчування для племені.

І нараз устав Піра:

— Дозволь мені радити, морубішабо!

Отроки палили по обіді своє вогнище й радили свою раду, але ніхто не знав, про що. І аж тепер Піра заговорив:

— Ми врадили просити ньемонґабу племені, щоб нас вислано послами. Кожен муж тепер і кожний юнак, що самостійно полює, потрібні для оселі. А з нас користи мало. То хай ми підемо.

— Всі? — поцікавився Татаурана.

— Як рада племені накаже — підемо всі.

Рада почала перечити. Не хотіла сказати одверто, що бажання отроків смішне — звичайно, дитинне! Але через те, що ніхто не хотів уразити малих аресів, брали справу ніби поважно:

— Ще не чувано ніколи, щоб отроків посилали до інших племен на переговори. З цим завжди йдуть дорослі мужі...

— З отроками інші племена не схочуть навіть говорити...

— І що подумують собі про аресів, які висилають на переговори отроків?

— Зрештою, отроки не можуть іти, бо не дадуть собі самі ради в пралісі. Вони ж іще самостійно не можуть полювати...

Але Піра твердо стояв на своєму. Вичерпавши всі словесні аргументи, він видобув з-за опаски якусь хустину, зашкарублу від потемнілої крові, і показав присутнім:

— Дивіться, ареси, це — кров мого батька! Коли його принесли з оселі гвалашів, я не вірив, що він мертвий. Я обтирав його рани цією хустиною, давав йому воду і просив обізватися до мене. Але в моєму батькові вже не було життя, і його поховали разом з іншими вояками. І від мого такого прекрасного батька, що був найбільшим серед індіан, не лишилося нічого — тільки оця хустина, змочена його кров'ю, Я ніколи не

розстаюся з нею. Коли тримаю її в руці — у мене пашить долоня, коли прикладу її до грудей — у мене тріскає серце, коли прикладу її до вуха — вона говорить. Кров мого батька говорить до мене, ареси! Я не маю спокою, я плачу ночами, я плачу вдень, коли ніхто не бачить, моя сила сходить сльозами, але жаль не меншає. Я не можу більше так, ареси! Я не маю права подарувати білим смерті мого батька, і тому я мушу йти!

Рясні сльози текли з темних очей малого морубішаби, а голос його з великого недитячого болю звучав розбитим дзвоном. Він спинився на мить, змахнув сльози і знову заговорив серед загальної тиші:

— Пустіть мене, ареси, хай я піду! Не зроблю сорому для племені, хоч я ще тільки отрок. Я піду від оселі до оселі, показуватиму всім оцю хустину і так промовлятиму: "Індіани! На цій хустині кров найбільшого мужа серед усіх індіан. Не хочу називати його по імені, щоб не тривожити духа померлого, але цим велетнем був мій батько. Він поліг, обороняючи оселю г'валашів від ворога. Я зібрав його кров у цю хустину і плачу над нею. Індіани, коли ви не хочете, щоб ваші сини плакали над вашою кров'ю так, як я плачу над кров'ю свого батька, — ви мусите мене послухати! А я, Піра, морубішаба ради отроків племені арес, кажу вам, що, коли ви не хочете запасати стріл і списів проти ворога, накажіть вашим синам, щоб вони запасалися отакими хустинами. Чистими хустинами, які потім стануть від вашої крові темними і твердими, як оця! Потім ваші сини змиватимуть з неї плями і розмочуватимуть її своїми сльозами, як я. Але не змиють і не розмочать — також, як я... Індіани, я кажу вам, що, доки білий ворог ходитиме по наших землях, доти ваші діти ніколи не знатимуть, чи вони завтра не будуть сиротами і рабами! І ще кажу вам таке: готуйте стріли і списи, щоб ваші душі не плакали на Блакитних Горах, дивлячись на синів, що плачуть над вашою кров'ю"...

Піра згорнув хустину, притиснув її до грудей і сів. А рада сиділа мовчки, і в багатьох мужів обличчя були мокрі від сліз.

— Так не міг промовляти отрок! — врешті скрикнув Мадіаї, люто вдаривши кулаком об землю.

— Його устами промовляла батькова кров... — висловив припущення Арусаві.

— Його батько ніколи не вмів добре говорити... — зауважив Маріо.

— Але вмів добре думати і свої думки вложив у серце синові! — докінчив Леонідас.

І тоді обізвався Білий Крук.

— Ареси, — сказав, — пригадайте, що було колись говорено на раді про дрібну траву, яка найскоріше загоряється і може стати причиною великої пожежі в пралісі. Пригадайте слова нашого морубішаби, який сказав: "Коли б цих слів не сказала дитина, то закричав би цілий праліс і кожний камінь у горах". А я ще скажу так: На такі слова, як ми оце тепер почули від Піри, мусить обізватись навіть камінь! Коли б їх сказав дорослий муж — вони б не били так боляче. І ще скажу вам так: Коли Піра не промовить до сумління наших племен — то ніхто не промовить. Хай отрок іде! Я скінчив...

Більше ніхто не перечив. Татаурана тричі покликав до слова, і тричі рада відповіла мовчанкою.

Тоді вождь встав і підняв берло.

— Піра візьме ще двох отроків і піде, — сказав коротко. — Але самих їх не пустимо. Мусимо дати кількох мужів для охорони й помочі. Хто піде?

— Я! — перший обізався Мадіаї.

— Я! — підвівся Акангасу. — Піра — син мого брата — мій син. Я йду з ним.

— Гаразд. Хто ще?

Зголосився ще Леонідас.

— Досить! Тепер питання: як післанці вийдуть звідси?

— Це беру на себе! — сказав Аракшо.

Татаурана спутив берло вниз.

* * *

Уночі бачено Сторожиху разом з Аракшо, а ранком вибраних післанців уже не було в оселі. Не одному кортіло спитати, чому не дозволено попрощатися з послами, як велить звичай, але Аракшо мав так суворо стиснені уста, що ніхто не важився нічого питати...

Ворог

Усе частіше поверталися мужі з полювання без добичі, усе менше ставало овочів у лісі, і все далі доводилося ходити за здобуванням харчів. Плем'я скінчило останні запаси харчів і жило впроголодь. На рибу вже й дивитися ніхто не хотів, але мусіли їсти, бо ще однієї тільки риби не бракувало.

Врешті звернулися до Аракшо й просили його, щоб він показав їм дорогу, якою післанці дісталися на другий бік ріки. А там, за рікою, напевне можна було ще полювати. Та Аракшо нічого сам не міг зробити без Сторожихи, а та, мов на злість, уже з тиждень не показувалася.

І раптом одного дня від ріки прилетіли перелякані підростки, які помагали Арусаві ловити рибу.

— Ворог!!! — ляментували вони, намагаючись перекричати один одного. — Ворог на другому боці ріки! Вбили стрілою Арусаві, і він поплив з водою!

У першій хвилині всі остовпіли, але зараз же мужі почали хапати луки й кинулися бігти.

— Стійте! — зупинив їх Татаурана. — Нас усього жмілька, і ніхто не сміє кидати життям насліпо! Хай діти розкажуть толком! Говори ти, Тетекера, але коротко і зрозуміло! Ну?

Тетекера — найстарший серед хлопців — почав оповідати, йому допомагали інші, а врешті повторили те саме: вони ловили рибу, аж раптом з протилежного боку ріки свиснуло дві стріли. Одна мало не поранила Кембіте, а друга прошила наскрізь Арусаві, і вода його понесла. Отроки хотіли затримати тіло, але впало ще дві стріли — було небезпечно. І вони кинулися тікати.

— Хто ж стріляв? Бачили ворога?

Ні, ворога вони не бачили. Протилежний берег високий і поріс понад краєм

корчами. Але Арусаві загинув. Вода зачервоніла від його крові, і прудка течія понесла тіло на гострі каміння.

Забігали, рвучи на собі волосся, жінки, їхні голосіння підхопили діти, а мужі стали в коло, тісно голова до голови, і почали нараджуватися:

— Це може бути якесь індіанське плем'я — тоді треба б з ними устійнити мир...

— Це може бути просто кілька мисливців з якогось племені, що зайшли далеко на полювання...

— Хтось мусить піти на те місце й розвідати...

— Оповісти їм нашу біду й наші наміри...

— Але вони вбили Арусаві...

— Бо вони не знали...

"Бах-бах-бах!..." — гримнуло раптом за рікою і луною озвалося по горах.

Справа виявилася відразу: за рікою стояли білі. Індіани не послуговувалися вопненальною зброєю.

По оселі війнуло холодом.

На додаток надбігли мужі, що працювали в полі близько ріки, і повідомили, що їх також обстріляли з луків. Невдаха Екоете, не вспівши, як слід, зализати старі рани, дістав знову стрілу в плече. На щастя, стріла зачепила лише шкіру і продерла її, так що поранення було зовсім незначне.

І тоді ще щільніше збилися вкупу мужі, ще тісніше постулювалися головою до голови й гарячково зашептали. Ворог! Білий ворог! Цей не піде ні на які мирні переговори, не дасть ні риби наловити, ні в поле вийти. Тепер — біда! Тепер почнеться справжній голод! Як зарадити лихові?..

— Ньємонґабу! Зараз же стягнути всіх мужів до оселі й почати ньємонґабу!

Усі важливі питання розв'язувалися на ньємонґабі. Але що вона могла допомогти в даному випадку? Відігнати ворога? Заборонити йому стріляти? Перенести поля в безпечніше від обстрілу місце? Посунути кряж Фратура далі й поширити долину? Чи, врешті, нагнати в цю сторону більше звіря і розвісити більше овочів по деревах?

Кожен ставив собі ці питання, а, однак, усі надіялися на раду племені.

На Жаїру постріли з рушниць зробили потрясаюче враження. Вони її зморозили й обдали вогнем. Білі! За рікою стоять білі! По другому боці Ітараре стояли люди, до яких вона тягнулася болізно весь час цілою своєю душею! Навіть давши Татаурані своє слово, чи не дала його фактично тому майбутньому, яке вже в сучасності мали білі? Не цікавили її ні індіани, ні їхня майбутня держава — її вабило лише становище, яке могла досягнути, одружившись із володарем цієї держави. Але це — далека й дуже непевна мета, на шляху до якої стоять іще тисячі перешкод і небезпек. А тут — щастя під боком! Жаїра вже не хоче ні молодого, ні гарного, ні багатого. Вона погодиться на будь-кого, хто вирвав би її з хащів пралісу, з лабет примітивізму й дикунства. Зрештою, чого їй треба? Затерти сліди за собою перед родиною де Лара. Багатство лежить під ногами. З багатством прийде решта. Титул — дрібниця. Найліпший титул — торбина, туго набита блискучими камінцями. З таким додатком її кожний посватає, навіть хоч би

вона була така, як Сторожиха. А вона ж молода і гарна. Вона не поступиться ні перед однією білою жінкою.

Коли б же якось тільки дістатися на той бік ріки!

— А коли там якраз ті, що шукають її? — нараз прошибла її холодна думка. — Може навіть сам Антоніо де Лара?

— Ні, ні!!! — протестує розпачливо Жаїра. — Це було б занадто жорстоко! Цього не може, не сміє бути!

Вона не може всидіти на місці. Жалібне голосіння, що його завели жінки по Арусаві, шарпає нерви, дратує. Тож, обережно просунувшись поза оки, вона виходить за оселю і йде далі від людей. Іде, нервово заламлюючи пальці, спотикається об каміння, бо не бачить перед собою дороги. Горить і тремтить, мов у лихоманці. Все, чим обманювала себе досі, чим силоміць намагалася випхати життя, надавши йому змісту, стало далеке й смішне. Королівство, палац у столичному місці — це ж наївні фантазії, зроджені з відчаю, це — блудні вогники на болотяній трясовині. Але тут, за рікою, може бути реальність. Не така пишна, правда, не така казкова, але все ж реальність.

Реальність? Так, але яка реальність? Чи не сам Антоніо де Лара?

Подивилася в той бік і побачила клуби диму, що виростали з-за високого берега, підносилися вгору й розтягалися пасмами. Вони отаборилися! Господи, глянути б туди одним оком на одну мить, щоб побачити, і тоді вже знати, як думати і як почувати...

* * *

На західньому боці Ітараре здійснюється висока червона скеля. Вгорі і внизу вона оперезана двома вузенькими терасами, а якраз посередині — глибока поздовжна розколина, якою сльозить вода. Коли б не ця розколина, по тих терасах можна було б пройти від краю в край скелі, але розколина не дає.

Геть високо вгорі на другій приступці сидить молодий чоловік, приграв собі на гітарі й співає тужливу пісню. Він має темні каштанові кучері, що спадають йому аж на плечі, ніжні білі руки й голос, який хапає за серце. Подробиць його обличчя на віддалі розрізнити не можна, але Жаїра переконана, що вони мусять бути чарівними.

Уже шостий день підряд вона, ризикуючи бути поміченою й підстреленою з лука, приповзає сюди, ховається за уламки каміння і замирає від щастя, слухаючи тужливу пісню й м'яко-солодкий бренькіт гітари. Чоловік, який сидить угорі, є для неї Блакитним Лицарем, бо він убраний у все блакитне і має на гітарі широку блакитну стрічку, яку трепле вітер. Цей чоловік став для Жаїри блакитним сном, блакитною мрією, блакитним щастям, великим, як небо, і, як небо, недосяжним. Невблаганна зловна ріка робить Блакитного Лицаря недоступним для дівчини, і через це він видається ще кращим, ще бажанішим. Побачивши і почувши його вперше, Жаїра відразу зрозуміла, що таке справжнє кохання. Воно відразу оп'янило її, отуманило і перемінило світ у казку, де все розливалось в солодкому чаді чару, що йшов від постаті Блакитного Лицаря. Від Себастьяна і Татаурани вона чогось вимагала, чогось сподівалася, але від цього не хотіла нічого. Вона просто хотіла його кохати, бачити його,

слухати його безконечно. Коли він кінчав співати й зникав за закрутом скелі, казка меркла, усе ставало таким буденним і осоружним, що душа починала хлипати від нестерпної туги.

Жаїра верталася в оку, кидалася в гамак, заплющувала очі й мріяла про наступну зустріч. Вона не бачила тростяних стін, не бачила бантин, на яких висіла зброя та всяке знаряддя, не бачила людей, — перенісшись цілим своїм еством туди, до червоної скелі, на якій сидів Блакитний Лицар і співа'в тужливу пісню.

Ніхто не звертав уваги на її дивний стан, бо плем'я жило турботами дня й майбутнього. Вже зранку всі, крім малих дітей, лишали оселю й виходили роздобувати харчі. Ішов навіть Татаурана, і в очах лишалися з дорослих лише Жаїра, Аракшо та Тінь. Жрець сидів у своєму курені, Тінь пильнувала малечу, а Жаїра спішила до червоної скелі. Вона боялася лишатися з Тінню, боялася прилипчивого погляду очей, що нагадували сині пера птаха, і була переконана, що Тінь знає її таємницю. Ненавиділа її ще більше, як завжди, і більше, як завжди, боялася.

Кілька разів денно вона виходила до червоної скелі, хоч знала, що скеля порожня. Блакитний Лицар з'являвся щойно перед вечором і співав, поки заходило сонце. Тепер саме настав молодик, і при світлі його прозорого серпика спів Блакитного Лицаря набирав глибшого змісту й сильніше вдаряв по серці. Жаїра слухала його, тремтіла, страждала й розкошувала одночасно. Нераз їй хотілося вискочити з-за каміння й крикнути до своєї блакитної мрії, але якась знемога сковувала її рухи і не давала. Потім, коли Лицар зникав, вона жалувала слізю і постановляла зробити це невідмінно на другий день. Та приходив другий день — і Жаїра знову не могла зважитися.

Так тривало шість днів...

А Блакитний Лицар, нічого не підозріваючи, виходив на скелю, сідав собі на горішній приступці й починав співати. Тут береги ріки сходилися зовсім близько, вода шуміла десь дуже глибоко, вітер перед вечором віяв з заходу, і слова пісні доносились досить виразно. Здебільша Лицар співав все ту саму пісню, і Жаїра вже вивчила її напам'ять, могла б навіть сама заспівати:

Як сонце блисне в раннім небозводі,
І пташий спів сипне на всі лади, —
Я жду тебе і серце моє плаче:
Прийди, кохана, прийди!
І в день палкий, коли в поблідлім небі
Вмирають ніжних хмар тонкі ряди, —
Я жду тебе, і серце моє плаче:
Прийди, кохана, прийди!
Настане ніч, засіють зорі небо,
І ясний місяць гляне до води, —
Я жду тебе, і серце моє плаче:
Прийди, кохана, прийди!
Минають дні за днями в журній тузі,

Мандрую я, не знаючи, — куди? —

Тебе шукаю, й серце моє плаче:

Прийди, кохана, прийди!

Плакали слова в останніх двох рядках, плакав голос співця, плакала гітара, плакала й Жаїра, відповідаючи душею на пристрасний заклик.

І сьомого дня, коли вона з завмираючим серцем слухала знайомої пісні, на нижній приступці скелі по другій стороні розколини з'явилася інша постать. Це був зовсім біловолосий юнак, високий і цибатий, що мав на собі червону сорочку й шкуратяні короткі штани. Ставши під скелею, пильно й довго оглядав один і другий берег, а тоді гукнув угору:

— Доне Антоніо!

— Я! — обізвався Блакитний Лицар, урвавши спів.

— Вас ще досі не поцілили з лука?

— Здається, що ні, — залунав згори глузливий голос. — А що?

У Жаїри зупинилося серце: Антоніо! Невже Антоніо де Лара? Але ні, вона добре знала голос молодого де Лара і не могла б помилитися. Ні, це не той Антоніо. Антоніів, зрештою, багато...

— Ви проявляєте велику необережність, виставляючи себе на ціль для дикунів з другого боку, — кричав між тим білий юнак, намагаючись подолати своїм голосом потужне гудіння скритої ріки й віддаль із співрозмовником. — Ласка Божа, що вони досі вас не поцілили.

— Крім ласки Божої, неабияку роль відіграє й відсутність дикунів, — відповів рівно ж голосно названий Антонієм. — Зрештою, звідси видно далеко, і я помітив би небезпеку заздалегідь.

— Прекрасно! Але, доне Антоніо, я хотів би вам щось сказати. Чи не будете ви такі ласкаві зійти до мене?

— Мій шляхетний сеньйоре Карлосе, мені до вас дорога точнісінько така сама, як вам до мене, не згадуючи вже загальноприйняті засади, що все молодший іде до старшого, а не навпаки...

— Тисяча перепрошень, шляхетний сеньйоре Антоніо! — крикнув Карлос з ноткою образи в голосі. — Я не дозволив би собі вас трудити, але хочу вам показати щось, чого з вашої позиції не буде видно.

— Нічого, кажіть! Коли ваше "щось" покажеться варте труду — я зійду.

Юнак, видимо, сердився, але почав пояснювати:

— Ось, обстеживши береги цієї клятої ріки вгору і вниз, я переконався, що через неї перейти неможливо.

— І я маю зійти, щоб підтвердити слушність ваших переконань?

— Ні. Слухайте, доне Антоніо, але самотнє можливе місце є, і воно саме тут, під цією скелею. Тут прірва найвужча.

— Радите стрибати?

— Не глузуйте, доне Антоніо, я говорю цілком поважно. Тут треба перекинути

місток.

— Чудово, доне Карлосе, я також кажу, що треба перекинути місток! Але для цього потрібна маленька передумова. А саме: щоб частина людей дісталася на протилежний берег без містка, а частина повисіла якийсь час у повітрі над цією прірвою, виконуючи роботу над перекиненням мосту..

— Зовсім ні! — роззлостився Карлос. — Треба лише вирубати високу деревину...

— ... притягнути її сюди і зіпхнути в пропасть... — закінчив Антоніо.

— Але ж ви зовсім зле думаєте, доне Антоніо! — тратив панування над собою Карлос.

— Ні, то ви зле думате і беретеся до справ, яких не розумієте, доне Карлосе! — вже різко й поважно перебив Блакитний Лицар. — Щоб перекинути через прірву деревину такої висоти, треба мати площу під ногами. Де ж змістяться люди, які мають цю деревину сюди принести, тримати, обертати й перекидати? Ви думали над цим?

— Я думав! Є кілька способів на це, і можна пробувати. Десять, чи двадцять разів воно не вдасться, а нарешті таки щось вийде.

— Так, так! А дикуни по другому боці, яких ви вже озлобили непотрібними жартами, сидітимуть спокійно і чекатимуть, дивлячись на наші зусилля... Ви вже забули, що й вони мають луки та стріли, перед якими ви щойно мене остерігали?

Безсилий проти такої логіки, Карлос почав нервуватися ще більше:

— То треба щось інше придумати! Треба щось пробувати, а не сидіти бездіяльно!

— Ви, доне Карлосе, найменше цим турбуйтеся. За виправу відповідаю покищо я...

— Бачу, як ви відповідаєте! До полудня спите, пополудні граєте в кості, а увечері співаєте романси: "Прийди, кохана, прийди-и-и!.." — перекривив Карлос. — Не прийде!

— А, може, якраз?

— То для вас гірше! Напевне не буде захоплена вашою поведінкою...

— Доне Карлосе, по молодості вас не личить викликати на двобій, а для різок ви вже завеликі, і лише тому вам ваші слова сходять безкарно. Але ви цим не надуживайте...

— Що?! — шарпнувся Карлос. — Прикриваєте власне боягузтво благородством?! Погорджую вашими словами і прошу зміритися зі мною силами!

— Це був би злочин з мого боку. А взагалі, доне Карлосе, ідіть собі до своїх зайнять і дайте мені спокій!

— Не дам спокою, не дам!!! — кричав у нестямі Карлос. — Ставлюся вам! Ставлюся вже сьогодні!

Але Блакитний Лицар, мов би не чув, сів зручніше і взяв акорд на гітарі.

— Чуєте, ви там?! — репетував Карлос. — Мусите прийняти мій виклик, бо інакше ви не мужчина! Ви баба!

Цієї образи, найгіршої з усіх можливих, Блакитний Лицар подарувати не міг. Як стій шурнув просто по скелі вниз, аж посипалися камінці й закурилося за ним, і лише чудом не злетів у пащу Ітараре, затримавшись на нижній приступці.

Жаїра скрикнула не своїм голосом, схопилась і наставила вперед руки, немов би могла ними затримати героя від загибелі.

Забувши вмиль про Карлоса, стали обидвоє один напроти одного, розділені прірвою, і скам'яніли. Низьке сонце, зачепившись за край скелі пристрасно-гарячим світлом поливало дівчину, що стояла, як золота статуя, простягнувши руки до своєї блакитної мрії. Зробила на Антонія ще більше потрясаюче враження, ніж він на неї, бо ж з'явилася, як відгук на його тужливий заклик.

— Ах, тепер я вже все розумію! — крикнув Карлос і кинувся бігти.

Переполохана Жаїра здригнулася, присіла за камінь і почала повзти назад, а Блакитний Лицар далі стояв нерухомо, шукаючи очима дивного золотого привида.

* * *

Майже щодня Аракшо, взявши в мищину вогню, в дзбанок — води, а на оберемок — найкращих квітів, виходив з оселі. Вогонь, вода і квіти — це була жертва Камінному Духові Ітараре, що десь жив у печері. Ніхто не знав, де знаходиться та печера, і нікому в голову не приходило питати про неї в жреця. Її таємниця була відома лише Білому Крукові та Сторожисі. І коли він, урочистий та суворий, вбраний у свою білу туніку з вишитими на ній чорними круками на грудях і плечах, повагом ступав з жертвами в руках, — всі схилялися низько, або падали ниць, чекаючи, поки стихнуть його кроки. А він ішов десь у бік Ітараре і зникав поміж горбами та скелями.

І якось то, повертаючись з печери, сказав:

— Бачив я сьогодні сторожа Ітараре. Обіцяла ввечорі прийти до нас. Може, щось порадить на нашу біду...

Цю вістку прийняли з великою радістю, бо Сторожиха не показувалася від того дня, коли вийшли посли з оселі, а вона єдина могла щось допомогти.

Заздалегідь вичистили радну площу, наносили дров на вогнища і навіть дещо з їди лишили, щоб належно прийняти свою доброзичливу опікунку, хоч вона, яко жінка, не мала права засісти в радному колі.

А вона прийшла, похмура й таємнича, мовчки минула радне коло й сіла біля самого вогнища, обхопивши руками зігнуті коліна й спершись на них підборіддям.

— Я прийшла, — сказала тихо. — Кажіть, що вам треба...

Не хіхікала, як при першій зустрічі, була дуже сумна й задумана, хоч очі її сьогодні виглядали зовсім чорними, блискучими й молодими.

За радним колом стояли жінки й діти, і власне жінки, порушивши звичаї, почали гукати:

— Голодуємо, Сторожихо!

— Діти їсти просять!

— Ворог не дає навіть риби наловити!

— Вбили нам нашого Арусаві!

— Тепер усі мусимо ходити по харчі, цілими днями блукаємо і з порожніми руками вертаємось додому!

Татаурана дав знак замовчати і заговорив сам. Коротко переказав Сторожисі про

невідрадне положення племені і просив помочі.

— Ми б і не турбували тебе, добра жінко, дали б собі самі раду, коли б могли якось рушитися звідси. Але, сама знаєш, наші послі мусять повернутися сюди. Де нас шукатимуть, коли ми змінимо місце постою?

Сторожиха задумано дивилася у вогонь і щось шептала. Коли Татаурана замовк, її шепіт став чутнішим.

— Баба нічого не винна, що праліс голодний, — говорила, мов би сама до себе. — Він і великий і тісний, і багатий і голодний. Ще й ворог! І нема куди вам тікати, бо голод і ворог — вони скрізь. Одне є — знищити ворога!

— Ми саме того хочемо! — сказав Татаурана. — Чекаємо на поворот наших послів. Ти ж знаєш про це...

Сторожиха похитала головою:

— Коли ворог під боком — не треба чекати. Його треба нищити завжди, де б він не з'явився. Знищили б того, що стоїть найближче до вас, — могли б вийти полювати на другий бік ріки, могли б знову ловити рибу. А так — що?

І баба замовкла, знову задивившись у вогонь.

— Ти нам радиш знищити тих, що стоять за рікою? Але ж ми з ними не дамо ради! У нас ледве п'ять десятків вояків!

Тонесенька їдка усмішка зморщила Сторожисі уста і так застигла біля них. Баба далі мовчала.

— Радь щось!

— Поможи!

— Дивись, як наші діти вихудли!

— Добре, що хоч у нас нема старих. Старі не відважилися йти з нами, коли ми покидали місійну оселю. Бо як би ми їх прогодували?

Сторожиха підвела голову і перебігла очима довкола по вінці облич.

— Треба, щоб хтось умер! — сказала твердо і голосно.

Від несподіванки люди подалися назад і затремтіли. Настала хвилина моторошної камінної мовчанки.

— Що вона сказала? — спитав тихо й недовіжливо хтось.

— Я кажу, що треба чиеїсь смерті! — повторила Сторожиха. — Хай одна з дівчат посвятить себе і прирече на страшну, дуже страшну, смерть — тоді решта вийде, а ворог буде знищений. Я б посвятила себе для вас, але я вам буду потрібна, тай не спокушу того красеня, що сидить на червоній скелі, бренькаючи на струнах. Xi-xi-xi!.. — і баба вперше за сьогодні зловісно засміялася.

Люди подалися ще далі назад, а над їхніми головами повис жах.

Що вона каже?!

Сторожиха засміялася сильніше й підскочила з землі.

— Питаєте мене ради, а самі боїтеся! — засичала вона. — Якже хочете виповідати війну смерті, коли боїтеся смерті?! Однісенької лиш смерті!

Тілом баби почали пересмикувати якісь конвульсії. Вона обійшла довкола вогнище,

тримаючи над ним свої чорні сухі руки, потім стала і зареготала знову:

— Є два виходи на той бік ріки. Один безпечний і короткий, другий — довгий і в ньому сидить смерть. Я проведу дівчину безпечним ходом і покажу їй гарного, мов сонце, ворога, що сидить вечорами на червоній скелі, бренькає на струнах і викликає свою кохану. Треба, щоб дівчина підмінила собою ту кохану, увійшла в серце ворога, як отруєна стріла, і примусила його сліпо чинитися своїй волі. Я дам дівчині торбу з найкращими камінцями які знайшла в цій долині, а дівчина мусить показати її ворогові й заманити його в той хід, де чекає смерть. Смерть! Страшна смерть! Але тільки одна. Ця смерть вирятує плем'я і знищить ворога — усього ворога, що має сотні голів і вдвоє більше ніг! Підземелля довге — там змістяться всі і всі загинуть. Дівчина також. Але чи ж то не гарна така смерть? Однісенька смерть, яка рятує життя цілому племені і нищить сотні ворога! Така смерть трапляється рідко, і спішіть з неї скористати, дівчата. Хто піде?

Сторожиха говорила скоро, гарячково, і від її слів розходилась якась страшна сила, що притягала й одночасно викликала жах. Ареси слухали, дивилися на бабу і стояли, мов спаралізовані.

— Ну, хто піде? — повторила питання Сторожиха.

— Я! — впало раптом у несамовито-напружену тишу.

Усі здригнулися, пізнавши голос Тіні.

— Я! — секундою пізніше впала друга відповідь: це голосилася Жаїра.

Сторожиха переводила погляд з однієї на другу й усміхалася.

— Я піду! Я раніше сказала! — виступила вперед Тінь.

— Ти?! — зневажливим поглядом зміряла її від ніг до голови Жаїра. — Ха-ха-ха! Не знаю, чи матимеш успіх...

Тінь страшно збентежилася, бо ж знала, що має землисте обличчя, гострі, костисті плечі й руки, подібні до висушеного коріння іпекакуаньї. Ніколи вона не хотіла бути гарною, а в часи, коли її тіло було свіже й здорове, притягаючи до себе заздрісні погляди, вона ненавиділа свою красу, що стала її прокляттям. Але тепер би багато дала, щоб вернулася її краса й здоров'я. Хотіла прислужитися племені, хотіла вмерти, бо справді ліпшої смерти від тієї, яку обіцяла Сторожиха, не могла собі уявити. Але, що ж, видно, не була гідна такої смерти...

Позбувшись першого приголомшення, Татаурана скочив, як тигр.

— Ні!!! — крикнув. — Ні одна з вас не піде! Такою ціною ми не хочемо рятуватися від голоду!

Ареси також ніби попрокидалися від поганої змори й закричали:

— Морубішаба каже правду: такого не хочемо!

— Ліпше поголодуємо!

— Почекаємо, поки вернеться отрок Піра! Він напевне приведе з собою інші племена!

— Дівчат на смерть не пустимо!

— Цитьте!!! — вереснула пронизливо Жаїра. — Яке вам діло?! Я хочу йти! Мое

життя належить мені!

— Неправда! Твоє життя належить племені! — відповіли їй.

— Рада племені є на те, щоб оберігати кожне життя!

— Коли рада племені не дозволяє — не смієш умирати!

Татаурана був такий потрясений, що мало не плакав.

"Я завжди погано про неї думав, — докоряв собі. — А вона тепер тільки показала, ким є насправді. Хоче йти на смерть для добра племені! Тінь мене не дивує — вона завжди була такою, і я її інакшою не знав. Але Жаїра? Яка ж у неї шляхетна й велика душа! І який же я нікчемний, що раніше її не оцінив!"

Готовий був привселюдно впасти на коліна і благати прощення, але Сторожиха замахала руками, даючи знак, що хоче говорити.

Крики стихли.

— Слухайте мене, ареси! — почала баба радісно й урочисто. — Я казала про смерть, бо мусіла так казати. Я повинна була знати, що дівчина, якій зраджу дві великі таємниці Камінного Духа, варта їх. Я повинна була випробувати її. Тепер скажу вам щось інше: ризико є велике, але смерть не конечна. Коли дівчина буде розумна і хитра — вийде цілою. Я заберу її з собою і навчу всього, що потрібне буде для рятунку. Я ж ходжу тим підземним ходом, як ви ходите по своїй оселі білого дня, і нічого мені не стається. Пустіть її, коли вона хоче йти. Ризико є скрізь, а готовість до смерти — найпевніший засіб, щоб смерть побороти. Смерть утікає від відважних, але косить слабодухів. Пустіть дівчину!

— Пустіть мене! — підхопила Жаїра. — Я не така дурна, щоб лізти смерті в кігті! Ще перед тим, як Сторожиха сказала останні слова, я подумала, що зможу ворога обдурити. Він піде в пастку сам!

— А коли вони змусять тебе йти з собою? — спитав Татаурана.

— То піду! — тріпнула головою дівчина. — Ти ж чув: Сторожиха каже, що навчить мене, як урятуватися.

— Ти також чула: ризико є велике. А що, як рятунок не вдасться?

Жаїра рвучко ступила крок уперед, стала перед Татаураною і заговорила йому в лице холодно, попросту з ненавистю:

— Чи в тому, що ти робиш, морубішабо, нема ризика? А що буде, коли не вдасться задумана тобою справа? А що буде, коли Пірі не вдасться підбурити інші племена? А що буде, коли нам усім не вдасться врятуватися від голоду? А що буде, коли ворог знайде спосіб переправитися через Ітараре й нападе на нас з силою, проти якої ми не зможемо встояти? Що тоді буде зі мною, з Тінню, з усіми іншими дівчатами й дітьми? Чи не чекає нас щось гірше, ніж смерть у підземеллі?

Татаурана був присоромлений і розбитий. Вперше почув себе переможеним цією дівчиною, яку любив безмежно і якій ніколи не вірив.

— Досить! — сказав. — Як рада племені згодиться — можеш йти. Я не перечу.

Рада племені по короткому обговоренні справи згодилася. Татаурана махнув берлом — і Жаїра одержала дозвіл. Муж, або юнак одержали б наказ, але рада жінкам

наказів не давала.

Трохи пізніше Жаїра, вбрана в ясну сукню й завітчана від голови до стіп, сиділа на почесному місці між морубішабою та жрецем, а їй, мов королевій, подавали на тацах усе найкраще, що було в оселі. Їй говорили похвальні слова й подивлялися її красу, розум та відвагу. Всі бажали їй успішного сповнення місії та щасливого повороту на лоно племені. Поруч розчулений Татаурана шептав їй на вухо ніжні слова й благав пробачити йому все, чим він досі перед нею завинив.

— Моя кохана, — казав, — я все ж не лишу тебе напризволяще. Боюся за тебе, пускаючи тебе між зграю хижаків, ласих на дівочу вроду... Але, що б не сталося з тобою, — пам'ятай: я завжди любитиму тебе. Я любитиму тебе подвійно за твою посвяту! Але я чуватиму над тобою, Жаїро. Я попрошу Сторожиху, щоб вона і мені вказала таємний хід. Вночі я чекатиму тебе в умовленому місці. Коли крикну тричі голосом сара куара[\[33\]](#) — вийди до мене. Ти мусиш вийти, щоб повідомити, в котрий день ворог піде в друге підземелля. Тоді я знатиму, щоб на всякий випадок прийти тобі на допомогу. О, моя Жаїро, моє щастя, моє ґроно бананове!

Жаїра вдавала, що слухає, але не розуміла нічого. Вона вже в думках була в обіймах свого Блакитного Лицаря й пила його слова, його пестощі. Тепер бачилися, розділені рікою, двічі на день. Зранку, коли сонце било зі сходу на захід, Жаїра мала змогу краще придивитися до Антонія. Він мав прекрасні карі очі, ніжне обличчя, маленькі вусики й гостреньку борідку. Сторожиха правду казала, порівнюючи його з сонцем.

Зате коли сонце похилилося на захід і ставало за плечима Блакитного Лицаря, він мав змогу краще роздивитися Жаїру, що її постать світилася в пурпурах та золоті. Складав побожно руки на грудях, мов би молився до її фантастичного образу і довго не міг відірвати від неї очей.

Вони тужили одне до одного, але туга безсила була перекинути міст черз прірву, на дні якої ревіли і стогнали води підземної ріки.

Та тепер Жаїра піде до нього. Понесе йому своє кохання і всю себе саму. Вона нічого не бажатиме взамін, вона нічого не хоче, хіба одного — любити!

* * *

В одній печері тієї гори, якою пройшли ареси від "брами" в долину, горіло вогнище, а при ньому сиділа Жаїра. Сторожиха стояла напроти, дивилася на неї пильно-пильно і раптом сказала:

— Я звідкись знаю тебе, дівчино.

Жаїра здригнулася, пригадавши собі Квевезу, і поспішила заперечити:

— Звідки ж би? То тобі так здається.

Баба задумано похитала головою:

— Ні, я бачила тебе... Може, ввісні, може, в думках, але бачила... Ти ніколи не приносила жертви Камінному Духові?

— Печерному, ти хочеш сказати?.. — мимовільно вихопилося в Жаїри.

— Це все одно: Камінному, чи Печерному. Приносила?

Жаїру опанував такий страх, що вона побоялася збрехати.

— Раз було таке... — відповіла тремтячим голосом. — Далеко звідси...

— Ага, ага!.. — зраділа Сторожиха. — Вже знаю: дві дівчини, похилені над камінною чашею, що хочуть вичитати у воді свою долю! Світло жертвенного каганця і квіти перед каменем, в якому сидить дух... А в чаші вода. Темна вода, що нічого не каже... Так, так, тепер уже знаю!

Жаїрі сперло віддих: а що, як ця несамовита баба, яка бачить на віддалі, побачить її думки і відчитає її справжні наміри?

Але Сторожиха не догадувалася нічого. Сіла біля Жаїри, трохи подумала і почала:

— Слухай мене, дівчино, уважно, бо від того, що почуєш і запам'ятаєш, залежить твоє життя і багато такого, що важливіше від твого життя... Слухай добре!

Прочистила землю перед собою, взяла в руку паличку і почала креслити:

— Ось так іде короткий шлях на другий бік ріки, а так — довгий. Дивися, сюди є ходи і туди. Праворуч — три, ліворуч — п'ять. Треба йти середнім з тих п'яти ліворуч, хоч він найвузчий і вода спочатку в противний бік. Потім...

По півгодині Жаїрі почало крутитися в голові: вправо, вліво, просто, три ходи, два ходи, струмок, яма, камінь, знову вправо, знову вліво і знову два ходи, чотири ходи...

Але невблаганна Сторожиха товкла й товкла, креслила, повторювала десятки разів різні подробиці, а потім перепитувала Жаїру і починала знову від початку. Вже по півночі наказала дівчині йти спати, але ранком взялася знову до навчання.

Так тривало два дні, поки Жаїра не вивчила всього напам'ять. Спочатку в один бік, а тоді назад. Сторожиха раз-у-раз питала:

— Як іти на той бік і натрапитися на джерело, що б'є ліворуч, куди треба йти?

— Взяти ще більше ліворуч і обійти камінь, з якого падає вода, — автоматично відпалювала дівчина.

— Добре. А, як іти назад і натрапитися на два розгалуження з сірого каменя, що робити?

— Не йти ні вправо, ні вліво, лиш лізти через камінь угору,

Їй уже в думках виринали все підземелля, як на долоні, і вона знала, де саме треба було пропустити ворога вперед, сховавшись несподівано в малу шкалубину, з якої можна було вийти безпечно. Ворог тим часом мав попасти в лабеті якоїсь страшної смерті, про яку Сторожиха говорила лише натяками, але ці натяки морозили в жилах кров.

Жаїра вчилася й тужила. Вона вже два дні не бачила свого Блакитного Лицаря і боялася, що він, не дочекавшись її у звичні години, перестане приходити до червоної скелі.

Наступив і третій вечір, а вона все вчилася і вчилася. Сторожиха не дозволяла їй ані вийти надвір на свіже повітря, ані нічого іншого робити, лише повторювала у безконечність ті самі речі. Коли ж дівчина починала блудити словами — веліла їй лягати спати, а по відпочинкові все починалося наново.

Врешті збудила її і наказала йти за собою.

— Принесла тобі дещо з твоєї одежі, — вказала на згорток. — Мусиш

причепуритися, щоб сподобатися ворогові... Хі-хі-хі!

Невиспана, схвильована й пройнята нічним холодом, Жаїра тряслася, аж їй зуби дзвеніли. Та Сторожиха подала їй якийсь гарячий напій, і вона відразу побадьорішала й заспокоїлася.

Надворі було зовсім темно, коли вони вийшли з тунелю, але по розкладі зір Жаїра догадалася, що наближається світанок. Румкали жаби, глухо гуділа Ітараре, сховавшись у розколині, над якою клубочилася біла пара, а здалеку бовваніли оки сонної оселі.

Прощайте, ареси, прощайте нужденні тростяні халупи, прощай, дикунське життя! Жаїра вертається туди, куди належала змалечку. На порозі повороту її привітає Блакитний Лицар, що має білі руки, каштанові кучері й голос, який хапає за серце. Він кликав: "Прийди, кохана, прийди!" — і Жаїра йде...

Сторожиха вперед, Жаїра за нею — простували в бік ріки й незабаром стали перед знайомими сходами, що вели до першого водоспаду. Спустилися ними, пішли далі вниз по склепінні, під яким тряслася Ітараре, і вийшли до другого водоспаду.

— Дай руку! — крикнула дівчині у вухо баба. — Тримайся добре ногами дна, бо, як втратиш рівновагу, то я тебе не врятую!

Жаїра судорожно вчепилася сухорлявої руки і, як була взута, так вступила у воду. Ішла, як вчаділа, чи п'яна, не вірячи собі, що це не сон, а таки дійсність.

Ріка стугоніла, а вгорі над розколиною рожево-лагідно всміхалося позеленіле небо, на якому догоряли тремтливі зорі. Зверху сипався дрібний водяний пил і густо осідав на волосі.

Сторожиха вела Жаїру водою, тісно тулячись до скелистого берега, і підвела до водяного лука, що його творив водоспад. Хоч того й не треба було робити, але обидві зігнулися низько, придавлені страшною силою гуку, і пірнули в порожнечу, що зяяла між потужною течією та скелею, з якої летіла ріка. Пройшли кільканадцять кроків по каменистому дні, і баба знову гукнула дівчині у саме вухо:

— Пусту, тут уже безпечно! Почекай! — і сама десь щезла в темноті.

За пару хвилин вернулася з запаленим смолоскипом у руці й наказала:

— Ходи далі за мною!..

Золотий віхоть вогню хитався сюди й туди, весь час намагаючись прийняти доземне положення, а його світло билосся й сковзалосся, стрибаючи по стінах величезної печери. Вони були червоні, зовсім червоні, як та скеля, на якій сидів Блакитний Лицар, а грубий шар чорно-зеленої плісні розмальовував їх у якісь предивні взори. Розмір печери, а особливо її гримуче піднебіння, через яке стугоніла ріка, вдавлював людину в землю, робив її маленькою, жалюгідною і тендітною комахою.

— Уважай! — почула над вухом Жаїра голос Сторожихи й здригнулася: вона стояла над якоюсь дірою в кам'яній долівці і, коли б не осторога, провалилася б у неї.

Сторожиха обійшла діру з другого боку, ступила в неї і махнула смолоскипом, кличучи Жаїру за собою.

Спустилися ще раз камінними сходами, і приголомшена дівчина остовпіла з дива,

була приготована на все, але те, що побачила, переходило всяку уяву. Нова печера, в яку зійшли, була менша від попередньої, але її краса забивала віддих, і Жаїра тепер зрозуміла, що в оповіданнях Васка не було багато видумки.

Печера була утворена в грубому пласті чистої білої глини, що своїм кольором могла конкурувати з молоком, — з тієї глини витикалися прозорі брили блакитного каменя. Поміж тими брилами виблискували зелені, криваво-червоні й біло-райдужні зорі, навзаводи переморгувалися із світлом смолоскипу й притемнювали собою його каламутний, простацький вогонь.

Забувши про все на світі, дівчина прискочила ближче до стіни і вп'ялилася в неї очима. Потім, ще не вірячи собі, торкнулася її тут і там пальцем, врешті переконавшись, що блакитні брили — це величезні аквамарини, червоні й райдужні зорі — рубіни та діаманти, а поміж усім тим багатством щедро розбігаються шнури золотих злож, вритих у білу глину. Очі Жаїри прикипіли до стіни, в горлі стало сухо, ноги тремтіли, і вона напевне стояла б отак у безконечність, коли б її плеча не торкнулася рука Сторожихи.

— Це — Печера Камінного Духа! — крикнула баба, притулившись своєю розпатляною головою до Жаїриної скроні, від чого дівчина стряслася цілим тілом. — Іди поклонитися йому й присягнути, що ніколи не зрадиш його. Коли зрадиш — він тебе вб'є. Запам'ятай: уб'є!

І, захопивши Жаїру за руку, потягла за собою.

— Ось він! Поклонися!

Перед півпрозорою стіною, що її творив водоспад, посеред невеличкого озерця стояв правильної стіжкуватої форми камінь, у яких два чоловічих рості заввишки, із зрізаним верхом. Знову ж аквамарин! Чудовий, блакитний аквамарин, вижолоблений по боках рівними рівчачками, по яких стікала буйними струмками вода. Вона була частиною водоспаду й біла так сильно, що, розприскуючись на Камінному Духові, творила довкола його вершка райдужну парасолу. На беріжку озерця стояли три великі чаші: в одній було згашене бризками чорне вугілля, в другій — квіти, в третій — вода.

Уже не чекаючи наказу, Жаїра сама повалилася ниць, здолана таємничою силою Камінного Духа, і лежала безтямна, розбита, неспроможна поворухнутися. Але Сторожиха підвела її майже силоміць і потягла далі.

Пройшли якимсь отвором у стіні й опинилися в темному підземному ході.

— Сядь! — наказала Сторожиха. — Зберися з думками і заспокійся. Мусиш мати ясність думки, бо ти зараз поведеш. Коли змилиш бодай раз — вернемося назад і будемо знову вчитися. Клунок покинемо тут. Він нам лише заважатиме в дорозі...

Нескоро-нескоро Жаїра прийшла до рівноваги, але, коли вже отямилася, зібрала всі свої сили й скупчила пам'ять, відновлюючи в ній все те, чого навчилася: ось: — короткий хід, що веде до червоної скелі, а ось — той довший, що має виходити далеко аж під коріння імбуя; три ходи наліво, п'ять направо, камінь, джерело, печера...

Сторожиха йшла позаду, присвічуючи смолоскипом і приговорювала:

— Добре, дівчино, добре!

А все ж час-від-часу вони зупинялися й баба давала детальніші пояснення:

— Отут не помилися. Постав собі для певности знак крейдою. А ось тут стоять запасні смолоскипи. Не забудь... Сюди не смій ні заглядати, ні входити, бо звідси не вийдеш. Тут — смерть! — і йшли далі.

Однак, хоч як добре всього навчилася Жаїра, але була певна, що сама б тут розгубилася. Тепер же, коли й не помилялася, то виключно тому, що їй додавала певности присутність Сторожихи. Але не казала нічого й не признавалася. Бо й навіщо? Однаково ж у це підземелля більше її нога не ступить ніколи!

Вони йшли довго, безконечно довго! Та й не йшли нормально, але часто згиналися, часто лізли на черевах, або сповзали в ями, чи дряпалися вгору.

Врешті побачили над собою просвіт, і Жаїра мало не закричала з радости. Та тут Сторожиха відсунула її назад і надставила над собою смолоскипа. Зробила це даремно, бо з-під коріння, яке прикривало вихід, сипнуло в усі сторони сполохане вогнем павуччя, жуки, а на кінець шурнула сіра гадина. Баба довго водила вогнем поміж коріннями, і лише коли переконалася, що небезпеки нема, покликала Жаїру.

Вистромивши голови понад землю, обидві жадібно втягали в себе свіже повітря й мружили очі від світла. Коли б так хтось глянув на них ззовні, то напевне злякався б, переконаний, що під корінням дерева-велетня причаїлося дві потвори, виблискуючи чорними очима. Велетень-імбуй мав, може, з тисячу літ, і його стовбур уже віддалився від землі, вимитої з-під коріння дощовими водами. Імбуй стояв на коріннях, як на спині гігантської потвори-павука, вритої глибоко ногами в ґрунт. Довкола нього валялися уламки скель, наполовину вгрузлі в землю. Поміж ними відкривався широкий вид на долину, рясно всіяну шатрами, вогнищами й купками людей, що вигрівалися проти сонця. Стрижені коні й мули мирно ходили поміж камінням, вискубуючи скупі залишки трави, спасеної ґрунтовно по трьохтижневому постой.

Жаїра, ледве відводячи віддих, дивилася на цю долину, намагаючись угадати, де саме тепер перебуває той, до кого вона йшла.

До імбуя йшов помалу якийсь чоловік. Вдавав, що плентається навмання, але сторожкі очі відразу пізнали б, що цей чоловік дуже не бажає бути поміченим. Підійшов близько до імбуя і, розглянувшись довкола, ліг на землі. Рижуватий, червоний на виду, каправоокий*, обличчям нагадував жабу, вмочену в кармін*, і з першого погляду викликав обридження. Засмальцьована сорочка невідомого кольору й шкіряні штани, облипали його м'яке тіло і, здавалося, пропускали крізь себе товщ*, який з того тіла виходив.

Полежавши добру хвилину, незнайомий видобув з-за пазухи гаманець і висипав з нього на землю купку червінців. Щось бурмотів собі під ніс і рахував. Ледве скінчив, як звідкись упав оклик:

— Естасіо!

— Оце ще тебе дідько несе! — вицідив злобно крізь зуби чоловік, але відгукнувся на повний голос: — Я!

Спішно згорнув розсипані червінці й почав їх запихати під камінь. Видно, був тут не вперше, і мав під каменем криївку.

Наблизився інший тип, вбраний приблизно так само, як Естасіо, чорнявий, з хижим обличчям сипа*, і собі розлігся побіч першого.

— А-а-ах! — позіхнув на цілу пащеку. — Сон мене морить...

— То чому не лягаєш? — невдоволено буркнув Естасіо.

— Та от уже лягаю... А-а-ах! Але тобі в кості щастить! Як похід і не вдасться, то вернешся з повною торбою золота, ге?

— Не говори дурниць. Андре! Що один день виграю, то другий програю вдвоє більше. Вже програвся до нитки.

— Е-е, не бреш! І вчора програвся?

— Присягаю тобі, чим хочеш, що не маю при собі дуката!

— А-а-ах! — позіхнув Андре. — Це мене не цікавить... Ти ліпше скажи, чи ми ще маємо довго тут киснути? Чув? Наш капітан каже, що треба до землі братися. Це означає, що півроку не рушимося звідси...

— Чув. Я все слухаю і мовчу...

— До пори?

— Цього я не сказав.

— Але подумав?

— Слухай, Андре, я не питаю тебе, що ти думаєш, не питай мене про те, що я думаю! — розсердився рижуватий.

— Гаразд... — позіхнув Андре. — Скажи мені, чого то Карлос від'їхав?

— Дідько його знає! Посварилися між собою, чи що...

— Куди ж він поїхав?

— Додому напевне.

— А-а-ах! Розумніше зробив, ніж оце ми. За два місяці, при добрій погоді, буде в Сантосі, а ми сидітимемо тут і чекатимемо, поки фасоля виродить...

— А що ж — жерти щось треба.

— Та треба... — апатично згодився Андре і знову позіхнув.

Запала мовчанка. Потім зовсім уже сонний Андре обізвався ліниво:

— Як на мене, то я волію Карлоса, як Антонія. Карлос шмаркач, але жвавий. А цей — слимак.

— А я волію сам!

— А-а-ах! Ну, ось, назбираєш на грі в кості червінців, купиш виряд і сам збереш бандейру. Тоді я пристану до тебе...

Сторожиха штовхнула Жаїру під бік, даючи знати, що треба вертатися. Обережно порачкували назад і незабаром знову опинилися в густій пітьмі, слабо освітленій тремтливим вогнем смолоскипу.

— Ну, дівчино, — сказала баба, — тепер з'їж оце і веди назад. Для тебе найголовніше вміти знайти дорогу назад, бо від того залежить твоє життя...

Жаїра дуже боялася, що на цей раз помилиться, але все йшло гаразд аж до того

місця, де хід звужувався у вузьку щілину, відкриваючи натомість два інших широких ходи праворуч і ліворуч, куди Сторожиха не веліла заходити. Та на поворотній дорозі вона спинила дівчину саме тут.

— Щоб ти знала, чому тут мусиш сховатися, а ворога пхнути в сторони, ходи, я тобі покажу... — і завернула, присвічуючи смолоскипом.

Опинилися у величезній печері, такій величезній, що вона скидалася на безконечну порожнечу, наповнену пітьмою. Але це тільки здавалося, бо печера мала стіни, а в тих стінах, що крок, то були бічні ходи.

Певною ходою людини, що почувається у себе вдома, Сторожиха перейшла печеру й стала біля одного з виходів. Пропустила Жаїру наперед і присвітила.

— Дивись, — промовила, усміхаючись відьомською усмішкою. — Добре дивись!

Сподіваючись побачити щось жахливе, Жаїра ледве перемогла себе, щоб глянути по той бік отвору, але, глянувши, вигукнула:

— Ах, яке ж то гарне!

Справді, ще одне просторе підземелля, яке виринуло при світлі смолоскипу, хапало за очі своєю красою. Воно було низьке — лише трохи вище людського росту — все від гори до низу, за виїмком самої долівки, вислане якимсь пухнатим яскраво помаранчевим килимом, поцяткованим чорними крапками.

— Гарне? — перепитала Сторожиха. — О, воно для мене справді гарне! Але ти дивися, дивися!

Килим то тут, то там почав злегка ворухитися, а в Жаїри заворушилося волосся і стало дротом: те, що видавалося килимом, були павуки. Яскраві, червоно-помаранчеві павуки з чорними цятками на спинах і волохатими лапами.

Дівчина заверещала диким голосом і кинулася тікати. Та в печері, на порозі якої вона стояла, було багато виходів, і Жаїра не знала, в котрий мусить вискочити. Стала, теліпаючись від жаху, і не знала, що з собою робити.

— Не бійся, не бійся! — заспокоювала її Сторожиха, весь час лиховісно посміхаючись. — Ось сюди треба йти... Ось!.. Вони зараз не дуже-то страшні... Бо, бачиш, дівчино, ці павуки двічі в році їдять. Решту часу вони сплять. Але коли вони прокинуться, тоді тут страшно. Вони кидаються притьмом на запах всього живого, а, коли нема нічого ліпшого, починають жерти самих себе. Жеруться кілька днів, поки не лишиться з них десята частина. Тоді знову сідають спокійно, плодяться і сплять. Їх є тут безліч по печерах, і щастя, що вони не розлазяться далеко: пожеруться і вертаються на своє місце. Та навіть і в сні їх не слід турбувати, бо, як розворушаться, то не питають, чи то час, чи ні, а накидаються і обглодують до кости. То страшна смерть, дівчино, дуже страшна!

Того не треба було пояснювати, бо Жаїра й сама добре розуміла. Їй навіть видавалося, що вона вже чує на своєму тілі дотики мільйонів волохатих лап і пекучі, отрутні щелепи, які впиваються в шкіру.

Сторожиха ще щось пояснювала, але дівчина не хотіла слухати. Обхопила бабу руками за шию, притулилася до її грудей, на що не зважилася б ні при яких інших

обставинах, і благала:

— Ходім звідси, ходім!

— Цить! — крикнула Сторожиха. — Не підемо, поки не заспокоїшся! Я відразу попереджувала про страшну смерть — і ти погодилася на неї! А тепер верещиш і трясешся. Так не можна! Куди тепер ідемо? Веди!

З бабою жартів не було.

Дзвонячи зубами і трусячись усім тілом, але з напрочуд ясною пам'яттю, яку змобілізував страх і бажання якнайскоріше вийти, Жаїра повела назад. Тепер ішли майже без ніяких затримок, і за якусь годину почули рев Ітараре.

Жаїра рвалася до світла, до сонця, і просила Сторожиху вийти до водоспаду, але та не годилася:

— Не вийдеш звідси, поки не скінчиш того, за що взялася! відрізала. — Забирай свого клунка і веди далі.

Ступили у бік коротшого ходу, але тут подорож була, порівняно до попереднього, просто приемністю. Права стіна рукава йшла рівнобіжно з рікою і часто проривалася дірами, крізь які падало світло. Значну частину дороги доводилося йти по воді, але вода була мілка і дно піщане.

— Зараз відпочинемо, — повідомила Сторожиха.

І справді, в одному місці стіна розступилася, відкривши доступ на берег ріки. Вгорі нависала скеля, а все ж душа тішилася на вид ріки і клаптика неба, що його можна було побачити, вихилившись уперед.

— Сідай! — наказала Сторожиха. — Можеш скупатися, можеш лягти і заснути. До вечора ще далеко — вспієш. Хі-хі-хі!

У Жаїри болів кожен мускул і кожен нерв. Перевівши трохи дух, вона скупалася, з'їла щось, що їй підсунула Сторожиха, напилась чогось з якоїсь тикви і сама не пам'ятала, як розтягнулася на вогкому піску й заснула.

Пробудилася, коли вже в проваллі було темно, і спочатку не розуміла, де вона і що з нею діється. Та пильна Сторожиха скоро довела її до пам'яті й змусила йти до кінцевої точки подорожі.

Тепер Жаїра знову затремтіла, але вже від радості: щастя її було близько!

Пішла так скоро, що баба ледве встигала за нею.

— Стій! — гукнула вкінці.

Жаїра стала.

— Далі не потребую з тобою йти. Знаєш дорогу сама. Ось торбина з камінцями. Не згуби... Вилізеш дірою поміж камінням. Переберешся, а скинену одержу вкинеш назад в діру. Вийдеш біля червоної скелі. На ній сидить ворог у всьому блакитному і співає. Кличе свою кохану. Ти не бачила його, але тепер побачиш. Він гарний і хоче кохання. Підеш до нього. Підеш і скажеш, що прийшла. Зроби так, щоб він покохав тебе. Далі... далі ти знаєш, що робити... Татаурана приходитиме до тебе і кричатиме тричі голосом сара куара. Виходь до нього і все розкажуй. Коли знатимемо, в який день ворог ступить у довгий хід — вийдемо тобі на допомогу. Тямиш добре, що кажу?

— Тямлю, не бійся! — нервово відповіла Жаїра, згоряючи від хвилювання й нетерплячки.

— Добре. Але, дівчино, — голос баби став суворим і жорстоким, — запам'ятай ще раз: за зраду таємниці Камінного Духа чекає смерть! Вірю, що не зрадиш ні свого нареченого, ні Камінного Духа задля ворога, бо це тобі не принесе щастя. І обминай воду. Вода не є доброзичлива для тебе. Тямиш?

— Тямлю...

— Гаразд. Я вертаюся назад, щоб не бути при побаченні двох закоханих. Хі-хі-хі!

Сторожиха вже зникла, а її зловісний сміх ще довго висів у підземеллі.

* * *

Затих уже давно ліс, на небо почав викочуватися повний місяць, а Золота Мрія не з'являлася. Четвертий день, викликав її Блакитний Лицар своїми тужливими піснями — і кожного разу його пісні падали в прірву без відгуку. Чому більше не приходить? Чи загнівалася, чи розтопилася, як світло сонця розтоплюється у сині вечора? І хто вона? Людина, чи тільки мрія? Золота Мрія!

Антонію зідхнув, перевісив через плече гітару і з гірким почуттям покинув скелю: не прийде! І сьогодні не прийшла — напевне вже не з'явиться ніколи.

І нараз затрусився: Золота Мрія, вбрана в сукню кольору сонця, на якій ніч поклала блакитні тіні, стояла перед ним. Не по другому боці прірви, а таки тут, близько, простягала до нього руки, усміхалася солодко й світила таємничими іскорками в куточках чорних очей, граючи ними до місяця.

Антонію став і задеревів.

— Чи це сон, чи правда? — спитав непевним голосом. — Чи ти жива людина, чи лише Золота Мрія, що розтелиться від дотику?

— Не питай мене нічого, Блакитний Лицарю, — забреніла солодка відповідь. — Обійми мене і переконаєшся. Коли я для тебе Золота Мрія, то ти для мене — Блакитний Лицар, і ми створені одне для одного. Обійми мене, я так безмежно стужилася за тобою!

І тоді, коли він пристрасно притягнув її до себе, складаючи непевний і боязкий поцілунок на коралевих устах, нічну тишу прошиб пронизливий, розпучливий крик нічного птаха урутана. Дикий крик людини, що кричала під тортурами нелюдським голосом, стряс небом і землею і сконав десь у далеких скелях...

* * *

Минуло багато днів і багато ночей. Багато їх минуло, багато разів біля червоної скелі лунав трикратний виклик сара куара, але на нього не приходив ніхто.

Жаїра пила своє щастя в шатрі Блакитного Лицаря і ворога...

Дві долі

Непомітно сплили місяці, а з ними десь сплило і щастя, мов квітка, кинена на бистрі води ріки. Чому не далось піймати і затримати при собі вічно? Чому було таке

коротке?..

Сумна Жаїра сидить у висланому м'якими шкірами наметі й думає, думає...

Сама винна, сама! Не можна було нічого казати, треба було обманювати — і все лишилося б так, як було на початку.

Але хіба можна було встояти, коли так наполягав, коли благав піднести запону над своєю таємницею?..

І піднесла. Правда, небагато — самий рубчик, але, помітивши відразу, що її слова дмухнули холодним вітром буденщини у щасливе свято, — вмовкла. Та удар зроблено — і казка вмерла. Антоніо був ображений і розчарований, що та, кого він уважав своєю Золотою Мрією, насправді є звичайною втеклою рабинею, яка блукала з дикунським племенем і потім перейшла до нього підземним ходом попід руслом ріки.

Так просто вияснялася таємниця!

З того моменту почав відходити. А вона натомість любила з кожним днем усе більше. Вона божеволіла від кохання і від свідомості, що її Блакитний Лицар відходить. Правда, запевняв, що лишився незмінним, що любить далі, але її серце відчувало фальш у запевненнях і від того боліло ще більше.

Зносилося кохання разом із сукнею кольору сонця, що стала тепер брудна, аж чорна, розвіялося, як міт Золотої Мрії, і між теперішнім коханням Антонія і давнішим було стільки ж спільного, скільки його мала втекла рабиня з світлосяйним привидом, недосяжним через глибоку пропасть...

Він вертався тепер до намету аж над ранком, стомлений цілонічною грою в кості, кидав їй недбалий поцілунок, мов спліснілий гріш у благально наставлену руку старця, і йшов спати. На всі докори відповідав сонними запевненими у незмінності своїх почувань і засипав, не скінчивши їх.

Одного разу, скиглячи біля його ніг, благаючи і докоряючи, вона спитала між сльозами:

— І за що ти розлюбив мене? За мою відданість? За рабське поклоніння перед тобою?

— Може... — признався знеохочено. — Я ніколи не любив дикунки і рабині — я любив Золоту Мрію...

— Навіщо ж ти допитувався правди? Навіщо закликав мене признатися?

Щоб не бути атакованим, Антоніо уважав за доцільне самому перейти в атаку:

— Не докоряй! Не багато правди сказала, коли я досі не знаю ні твого правдивого імени, ні звідки ти.

— Сам казав, що не треба мені ніякого іншого імени, і кликав мене Золотою Мрією...

— Мрія скінчилася, дівчино! — сказав різко. — Тепер настала реальність. Зрештою, не хочеш сказати імени — не треба, але таку дурницю, як вказати нам хід на другий бік ріки, мусиш! Запевняєш, що кохаєш мене, а вибавити з клопоту не бажаєш. Мої люди мене заїдають своїми питаннями і причіпками. Всі знають, що ти прийшла з того боку, і тепер починають підозрівати, що я цілу бандейру хочу вивести в поле, заволодівши

скарбами Ітараре сам.

Жаїра пригадала осторогу Сторожихи й стогнала в розпуці:

— Не можу я того зробити, не можу!

— Коли так — не жадай від мене кохання!

А все ж інколи, чи то з жалю до неї, чи то з певною метою, він починав пестити її й обіцяв навіть покинути все і всіх, забрати її з собою і піти геть, далеко, далеко...

Жаїра тоді потопала в щасті, але недовго, бо розмова знову поверталася до таємного ходу й кінчалася повним охолодженням, або докорами й сваркою.

Антонію виходив, а Жаїра лишалася сама в наметі. Раніше цей вистелений м'якими шкурами намет видавався їй цілим світом, якого вона не хотіла покидати. Тепер же не сміла покидати, бо знала, що лише під його полами може сховатися від зневажливих і насмішливих поглядів, які відразу з нахабною цікавістю впивалися в неї, коли вона лише виходила на світло денне.

Вона втратила все: честь, гідність, кохання вибраного чоловіка, пошану оточення, батьків і близьких людей, які тепер примирали з голоду. Вона не мала нічого. Їй лишилася ще одинока помста — довгий хід, в якому були печери, вислані пухнатими живими килимами... Але вона не могла на це рішитися. Вона ще надіялася. Вона живила в собі крихітку надії, що Антонію не так скоро покине її. Нехай навіть буде холодним, хай докоряє, хай грає цілими ночами в кості, але ранком таки прийде і дасть їй зів'ялий і прогірклий поцілунок. Для Жаїри вже й це стало багатством. Рабство йшло за нею слідом, припечатуючи собою кожну її думку й почуття. Вона була рабинею з народження, з душі, з крові й кости.

"Хто має окови на душі — скрізь буде рабом", — так сказала Квевезу.

Часом виринав їй у пам'яті Татаурана, але вона проганяла його з думок, як докучливий докір. Деся краєчком своєї душі відчувала, що він занадто чистий для неї, занадто бездоганний і неспокійний. Все рвався кудись далеко і високо, бажав чогось дуже великого, а їй треба було так мало: розкоші й любови...

* * *

Стемніло. При вогнищах, розкладених по цілій долині, виляскують сміхи, пісні й сварки — звичайне явище серед збору вояків і авантюристів.

У шатрі каламутно блимає каганець, і від його тріпотливого світла тіні також тремтять, б'ють крилами і ховаються по кутках. Але назагал тут сьогодні краще, ніж у звичайні дні, бо скрізь повно квітів, на простеленій скатертині розложена добра вечеря, а сама Жаїра, закосичена в білі квіти і вбрана в білу шовкову сукню сидить на постелі й чекає.

Сьогодні не могла витримати сама. Чогось їй було так сумно і так важко на душі, що вирішила вжити всіх засобів, щоб відірвати Антонія хоч на одну ніч від гри і змусити його бути з нею. Для того наказала принести собі квітів до шатра, для того причепурила все і зготувала смачну вечерю. На кінець витягнула із сховку свою білу сукню і торбинку з дорогоцінними камінцями, що їй була дала Сторожиха. Вона передбачливо ховала її на день шлюбу. Думала собі, що зробить Антонієві несподіванку

і подарунок. Але Антонію про ніякий шлюб не згадував, а вона останнім часом уже й не сміла про нього думати. Знала, що Антонію буде сердитий, коли його відірвати від гри, і цю злість хотіла тепер викупити торбиною з самоцвітами. Він програвся до останнього — тож буде радий, що матиме чим далі грати. Хай грає! Хай робить, що хоче, але сьогоднішній вечір хай пробуде з нею. Вона так тужить за ним! Ще більше, ніж тоді, коли їх розділяла Ітараре.

І за цей єдиний вечір Жаїра жертвувала дорогоцінну торбинку та сукню, що була для неї ще дорожчою, ніж торбинка. Бож у білих шовках одягу містилося все, що лишилося від минулого і від надії на майбутнє. Жертвувала і цим. Їй нічого не треба — тільки одного вечора з Антонієм. Одного вечора!

Жаїра проводить пестливо рукою по сукні й сумно всміхається. Добре, що Сторожиха догадалася взяти цю сукню разом з золотистою — дві найкращих. Крім них, дівчина тут не мала більше нічого. Тож золотисту носила, поки зносила, а цю білу любовно берегла. Але вже не має для чого берегти. Пропало все — хай пропадає й остання сукня!

Та Антонію чомусь бариться. Вже двічі посилала по нього, а він усе не приходить. Десь, напевне, іде завзята гра. Хоч би програвся — то скоріше прийде...

Вона сиділа на постелі, заплющивши очі, і думала. До звичайного суму в неї сьогодні долучилася ще й якась невиразна тривога, передчуття чогось дуже важного, і це її гнітило ще більше. Що б могло її ще чекати?

Втомлено піднесла повіки й скрикнула з несподіванки: перед нею стояла Сторожиха. Дивилася з суворим докором у гострих очах і одночасно співчутливо похитувала головою.

Дівчина закрила очі руками, увібрала голову в плечі й зігнулася, очікуючи нападу. Але почула лише питання:

— Сподівалася, але не мене, так?

Жаїра мовчала.

— Чому затуляєшся? — питала далі Сторожиха. — Соромно тобі? Ой, і я б затулялася, бо мені ще соромніше, але мушу дивитися правді в очі: ти винна, а я ще більше. Було мені не вірити тобі.

Через те, що в голосі гості було більше суму, ніж гніву, Жаїра врешті відважилася встати і глянути на неї.

— Чого хочеш, Сторожихо? — спитала тихенько.

— Прийшла рятувати тебе.

— Рятувати?! — недовіжливо перепитала дівчина й здивовано видивилася на бабу.

— Атож! — мотнула головою Сторожиха. — Потребуєш помочі, дівчино, і я її тобі приношу.

— Не треба мені нічого! — нервово заговорила Жаїра. — Що сталося — пропало! Я не хочу ні помочі, ні рятунку. Але ти тікай звідси, бо сюди незабаром прийдуть!

Та баба, замість тікати, сіла собі біля скатертини, взяла кусник смаженої риби й почала його смоктати.

— Іди, кажу тобі! — крикнула Жаїра. — Чи хочеш, щоб тебе тут упіймали?

— Добра риба, добра! — вдоволено муркотіла стара, не слухаючи Жаїри. — А у нас в оселі голод. З голодом прийшли пошесті й смерть. Гинуть діти, гинуть юнаки, і мужі починають падати з ніг. Лише жінки ще якось тримаються...

Дивлячись на її спокійні рухи, дівчина попросту губилася. Нервово ламала пальці й думала над усіми способами, якими б можна було позбутися неприємної і небезпечної гості.

А Сторожиха, обсмоктавши кості, зібрала їх у кулак, підігнула коліна, сперлася на них підборіддям і, похитуючись, заговорила у просторінь:

— Зрадила ти нас, дівчино, зрадила Татаурану — от і кара на тебе. Маєш щастя, що не зрадила таємниці Камінного Духа, — це пом'якшує твою вину...

— Звідки знаєш, що не зрадила?

Сторожиха мов би не чула питання.

— Приходив Татаурана, — продовжувала, похитуючись, — кликав тебе голосом сара куара і чекав. Марно чекав. Страждав дуже, думаючи, що з тобою сталося нещастя, а воно сталося найгірше з того, що могло статися: ти покохала ворога... Татаурані говорила про християнський шлюб, ворогові не говорила нічого...

Жаїра затулила знову обличчя руками і розплакалася.

— Що я винна?! Що я винна?! — скаржилась крізь сльози. — Він такий гарний!

— Я приходила сюди, підіймала полу намета й бачила ваше кохання, — тягнула далі Сторожиха. — Багато бачила й багато чула... І жаль мені було тебе, бо кохання між рабинею і завойовником завжди має сумний кінець... Пізнала в тобі свою долю, і мені було жаль... Коли б зло завжди було відмічене тавром — його можна було б обминути; коли б ворог мав образ злого духа — його можна було б ненавидіти. Але зло часто є привабливе, а ворог — гарний і солодкий. Тоді вони найстрашніші. Так, тоді вони найстрашніші! А ти? — раптом обернулася до Жаїри. — Ти не є гарна?

Помовчали трохи, і баба встала.

— Ходи, — сказала. — Я спішуся. Посол мусить на час бути на місці. Хі-хі-хі!

Цей недоречний сміх злякав Жаїру ще більше, Ніж незрозумілі слова.

— Чого хочеш? — спитала, відступаючи назад. — Куди я маю йти? Який посол?

— Хі-хі-хі!.. — засміялася баба. — Я — посол до послів. Малий отрок не даром ходив, ні! Той умів промовити до найтвердших! Він би й самого Камінного Духа зрушив з місця своїми словами!

— Не розумію... — все більше лякалася Жаїра. — Що ти кажеш?

— Праліс горить! Праліс горить! — затанцювала стара. — Підпалив його малий отрок — і ранком тут буде весела забава! О, ранком тут буде весела забава!

Ніби в передсмаку тієї забави, Сторожиха сміялася і підскакувала, стріпуючи своїм гноттям, і від того сполохано заметався вогник каганчика, а тіні дужче затріпали темними крилами, перелітаючи з кутка в кут намета.

— Я — посол до послів! — пританцьовувала баба. — Я вмію ходити нечутно поміж ворогом, переступаючи його тіло! Я вертаюся сьогодні з радісною вісткою до племені!

Завтра буде кінець голодові, завтра буде тут бенкет! Ходи, ходи, тепер уже обійдеться без твоєї помочі!

— Відчепись від мене, я нікуди не йду! — зойкнула Жаїра й забилася в кут намета. — Чого піду? Я не маю куди йти!

— Хто не має куди йти — йде до матері Ітараре! — в якомусь трансі приспівувала Сторожиха. — Не бійся нічого! Плем'я піде геть, і ніхто тебе більше не побачить, і ти також нікого. Ніхто тобі не докорятиме, не будеш мати кому дивитися ввічі. Твоя доля й моя доля — одною дорогою йдуть. Моя попереду, твоя — вслід. Будеш по мені Сторожем Ітараре, бо ти варта того! Коли не зрадила таємниці Камінного Духа тому, кого любила більше від себе, — не зрадиш її більше нікому. Ходи, ходи!

Від гарячкових слів Сторожихи на Жаїру війнуло холодним жахом. Уявивши себе такою старою і страшною, як ця баба, засудженою на довгі роки самотного життя в кам'яних печерах, відчула знову моторошний дотик божевілля.

— Ні, ні! — прошептала помертвілими устами, наставляючи вперед до оборони руки.

— Тс! — поклала собі раптом палець на уста Сторожиха і, мов тінь, вислизнула з намету.

Жаїра повела рукою по вогкому від поту чолі й недовіжливо глянула на те місце, де щойно стояла страшна гостя. Відчула полегшу і вже питала себе, чи вся сцена їй часом не приснилася. Але тут почулися кроки, пола намету відхилилася й увійшов Антоніо. Був дуже веселий, бо сьогодні йому пощастило в грі, а, побачивши причепурену й завітчану Жаїру, подобрів зовсім.

— О, що я бачу! — вигукнув здивовано. — Моя мрія змінила барву і, замість золотої, стала білою! Але ж ти чудово виглядаєш сьогодні, дівчино!

Жаїра прискочила до нього і впала в його відкриті обійми. Тряслася і від щойно пережитого переляку, і від давно вже не чутих ласкавих слів, і від радості, і ще від чогось, чого й сама не могла вияснити.

— Що за зміна, моя кохана?! — дивувався Антоніо. — Я вже давно не бачив тебе такою гарною! Ти чогось кликала мене? Вибач, що я не прийшов відразу, але мені саме дуже йшла гра. Обіграв чисто малого Мігеля, грубого Естасіо й того глухого Жвона. Кажі скоріше, що маєш казати, бо я спішуся. Коли щастя йде — не можна ним нехтувати...

— Ні, ні, не йди! — притулилася до нього ближче Жаїра. — Будь сьогодні зі мною! Мені так страшно!

— Страшно?! А то чому?

— Не знаю, не можу сказати!.. Але ти не йди, Антонію, я тебе благаю! Те, що я тобі дам, буде більше від найщасливішого виграшу! Дивись...

Вона кинулася до постелі, видобула з-під неї шкіряну торбу, розв'язала її і показала.

Зчудуванню і втісі Антонія не було меж.

— Звідки це, чарівнице моя? — спитав приголомшено.

— Не питай нічого, мій любий! Візьми. Це — тобі. Тільки скажи мені, що ти мене любиш, що будеш цілий вечір сьогодні зі мною. Добре?..

Заглядала йому благально в очі й мало не плакала.

"А все ж вона рабиня!.. — з нехиттю подумав Антоніо. — Могла б зараз не просити, могла б наказувати — і це було б мені далеко приємніше..."

Але вголос сказав:

— Добре, я буду з тобою, коли ти вже так просиш. До речі сказавши, я дуже голодний, а ти маєш вечерю. Чудесно! Ну, сідай!

Вона підсовувала йому найкращі кусники, подавала вино, а сама думала про небезпеку, перед якою її остерегла Сторожиха: "Праліс горить! Праліс горить!.." Сказати це йому? Тоді негайно ж схопитися і побіжить, а вона знову лишиться сама. Сама! Ні, ні, не треба нічого тепер казати! Вона скаже пізніше, трохи пізніше! До ранку ще далеко. Сторожиха казала: "Ранком". Зрештою, може, дурила. Може, взагалі нема ніякої небезпеки. Може, і Сторожиха їй лише привиділася. Ні, не треба нічого казати!

Антоніо їв, пив, оповідав їй про сьогоднішню гру, а вона дивилася на нього пожадливо, слухала і нічого не розуміла, крім того, що він тут і що сьогодні ласкавий.

Добра вечеря, п'янке вино і вид висипаних на скатертину грубих самоцвітів зробили Антонія таким закоханим, як у перші дні спільного життя. Він голубив Жаїру, пригортав до серця й знову заговорив про те, що забере її й піде з нею далеко-далеко від людей, де на них чекатиме щастя. Знову називав її своєю мрією й присягав, що кращої жінки не зустрічав ціле своє життя. Від цього всього Жаїра була більше п'яна, ніж він від вина, і старалася забути все те, що було вчора, і те, що буде завтра.

Затопившись у солодощах щасливої хвилини, обидвоє були байдужі до того, що діялося поза наметом, і не почули ні незвичного руху, ні окремих вигуків, які зчинилися в таборі. А тим часом пола намету рвучко піднеслася і пропустила півголого малого хлопця, який, задихаючись, випалив одним духом:

— Прибула шляхетна дружина пана у супроводі свого брата!

Ледве скінчив ці слова, як відкинулися обидві поли намету і в них з'явилася вбрана в дорожній одяг... Анна-Марія. За нею, граючи їдкою усмішкою на білому пласкату обличчі, показався Карлос.

"І обидві дороги, різні для кожної, пересікаються і плутаються, як два канчуки в спільному зударі"...

У наметі залягла нестерпна, несамовита тиша. Але тільки на кілька секунд. Пізніше відігралася ще більше несамовита сцена, якої ніхто з учасників не міг би ані встановити в пам'яті, ані переказати...

* * *

Зв'язана і прив'язана до стовпа, який підпирає вершок шатра, стоїть Жаїра. На її обличчі й голих плечах ясно виступають фіялково-чорні смуги від канчука, а обдерта й забруднена біла сукня є найкращим свідоцтвом важко пережитих хвилин. Біла скатертина, перетворена в брудну ганчірку, лежить у кутку і цілком нагадує Жаїру. В наметі більше світла (засвічено аж п'ять свічок) і двоє вартових: спливаючий товщем

червонопикий Естасіо та ще якийсь жилавий метис на ім'я Матеус. Зовсім не в'яжучись присутністю Жаїри, вони обговорюють випадок:

— Шкода, що не можна звідти вийти! — зідхає Матеус. — Я б з охотою тепер подивився, що там з нашим капітаном діється...

— Як тебе це так цікавить, то можу тобі сказати: пестить дружину.

Матеус засміявся:

— Скоріше вона його "пестить"... канчуком, як оцю... — і показав на Жаїру.

— Ти дурний, нічого не знаєш, — ліниво обізвався Естасіо. — Вона ж божеволіє за чоловіком, то досі вже перегнівалася.

— Гадаєш?

— А ти думав! Для чого ж веліла перенестися до іншого шатра? Чи не чув, як вона сказала: не може сидіти на місці, яке нагадувало б їй зраду чоловіка.

— А капітанові що сказала? Що не хоче його на очі бачити.

— Е-е, то лише так говориться! А пішов же він до того другого шатра разом з нею, і Карлоса нагнали. Для чого? Щоб не перешкоджав! — і Естасіо усміхнувся масно.

— Гм!.. Може бути... — почав міркувати Матеус. — Та він і не винен.

— Певно! — Естасіо цинічно підморгнув і засміявся знову.

— Чого смієшся?! — розсердився Матеус. — Я вірю, що ця відьма могла його зачарувати. Вона напевно знає чари.

— Їй ще потрібні чари? — продовжував сміятися Естасіо. — Та вона з своєю пикою, зі своїми очима і зі своїм тілом кожного зачарує...

— А ти знаєш, чи то все в неї справжнє?

— До чорта! Справжнє, чи не справжнє, коли б згодилася мене полюбити — я б не питався! Ей, ти, красуне, схотіла б мене полюбити, чи ні? Ти мені вже давно в око впала, і я, правду кажучи, чекав, поки капітан тобою натішиться...

Жаїра лише зуби заціпила й дивилася в бік, немов би не чула.

— Хі, горда! — не переставав сміятися Естасіо. — А я б тебе по-справжньому любив: одружився б з тобою.

— Коли б донна Анна-Марія дозволила... — вкинув Матеус.

— Я відкупив би її, або... Є інші способи увільнити рабіню серед пралісу...

— А я б такої відьми не хотів, коли б мені до неї ще й доплачували.

Стояла вже пізня ніч, і вартові були сонні. Ні одному, ні другому говорити не хотілося, але й спати не сміли.

— Е-е-х! — позіхнув Матеус. — Але, що не кажи, а дружина нашого капітана — відважна жінка. Відбути таку дорогу — на це не кожна зважиться!

— Кажу тобі, що вона задля чоловіка і в пекло скочила б.

— Так любить його?

— Вони обидвоє любляться.

Матеус позіхнув ще раз.

— Ага! — пригадав. — Що то там плещуть, що ніби їм довелося чекати ночі, щоб пройти непоміченими попри табір дикунів? Ще чого доброго, нас оточать і

витовчуть...

— Ет! — скривився сонно Естасіо і також позіхнув. — Мало тут усяких дикунів волочиться... Ти ліпше піди розстарай чогось перекусити і випити, бо мене вже починає сон морити.

— Казали не відходити.

— Іди, іди, не бійся...

Коли Матеус вийшов, з Естасіо відразу злетіла його удавана сонність, і він приступив до Жаїри.

— Слухай, дівчино, — зашепотів, — я справді тебе люблю і хочу тобі допомогти... Не будь дурною і прийми мою поміч... Тебе чекає помста Анни-Марії, а це погана річ! Антоніо тебе не оборонить, він — ганчірка! Я їх обидвох знаю ще з Сантосу: він — ганчірка, а вона — чорт у спідниці. Скажи мені, де той підземний хід, яким ти прийшла з того боку, — і ми втечемо обидвоє. Я тебе звільню...

Жаїра страждала невимовно. Але одночасно голова її напружено працювала весь час. Коли Матеус вийшов, вона вже сама хотіла заговорити до Естасіо, і тепер зраділа, що той обізвався першим.

— Гаразд, — погодилася, — я тобі вкажу підземний хід, але при одній умові: ти мені викличеш сюди дона Антоніо.

Естасіо дуже втішився такою скорою згодою, але, дослухавши Жаїру до кінця, лише свиснув і засміявся.

— Я не дурний, дівчино! — сказав. — Коли хочеш тікати, то навіщо тобі здався Антоніо? Ти ще надієшся на нього?

— Зовсім ні! Але я хочу помститися.

— Помститися? Як?

— Знаю одну річ про Анну-Марію і хочу йому сказати.

— Та навіщо тобі воно здалося?! Ніч кінчається, тепер найліпший час для втечі, а ти згадала про якусь помсту.

Але Жаїра настоювала на своєму: вона не зрушиться з місця, поки не помститься! Коли не зараз, то завтра кине привселюдно правду в очі Анні-Марії, а тоді не знати, чи Антоніо буде ганчіркою супроти своєї жінки...

Естасіо врешті згодився, але також поставив умову: сказати йому, де є підземний хід — інакше він не піде.

Жаїра хвилину вагалася. Потім сказала:

— Хід є близько від тієї криївки, де ти ховаєш червінці.

Червона пика Естасіо стала враз жовтою, і він з острахом подався назад від Жаїри.

— А ти й справді часом не відьма? — спитав.

— Ти дурний, Естасіо! — нетерпеливо крикнула Жаїра. — Я така ж відьма, як ти ворожбит! Я бачила тебе ще тоді, коли ти нічого про мене не знав...

І вона коротко переповіла йому його розмову з Андре.

— Хід у підземелля під старим імбуєм, — скінчила. — Але мусиш взяти зі собою більше людей, бо ж по тому боці ріки сидить моє плем'я. А воно буде битися. Іди на-

кажи зрубати імбуй і поширити вхід, а сам біжи по Антонія. І відв'яжи мене від цього стовпа. Скоро, скоро!

Естасіо ще вагався, але врешті згодився.

— Добре, — сказав. — Я піду по Антонія і відв'яжу тебе від цього стовпа, але самої тебе не лишу. Не вірю тобі. Мусимо почекати, поки прийде Матеус.

Відрізав ножем сирицю і, притуляючи Жаїру спиною до стовпа, наказав:

— Стій так! І не показуй, що ти вже відв'язана.

— Звільни мені ще руки!

— Руки? Е, ні, дівчино, забагато хочеш на один раз! Я пішлю людей перевірити, чи ти правду сказала, а тоді звільню тебе зовсім. Тихо! Здається, Матеус вертається...

Справді повернувся Матеус з вином та їдою і немало здивувався, почувши, що Естасіо хоче вийти.

— Ліпше б ти не лишав мене з цією чаклункою, я боюсь її, — признався одверто.

Але Естасіо таки вийшов, на прощання значучо підморгнувши Жаїрі.

Матеус, христячись і спльовуючи та скося поглядаючи на Жаїру, потягнув собі з боклагів вина і закусив добрим шматком в'яленого м'яса, а дівчина, зовсім не помічаючи його присутності, гарячково думала своє. Хвилювання заваджало їй уложити виразніший плян, і в голові у неї плуталося.

Спочатку, як лиш її зв'язали й прив'язали, була така люта на Антонія, що з цілої душі бажала йому найгіршої смерті. Не могла подарувати йому його страху перед Анною-Марією, обурення викликала в ній згадка про його плазування перед жінкою і запевнення в тому, що він упав жертвою чарів і дурману. І коли почула між вартовими згадку про якийсь індіанський табір, що затримав Анну-Марію з Карлосом та їхніми людьми в дорозі, навіть зраділа:

"Це ж "праліс горить"! — думала зловорожо. — Це ж. ранком тут "буде бенкет", як казала Сторожиха! І добре! Ах, як це добре! Так їм усім і треба! Мені байдуже, я прийму смерть з радістю, але вони!"

Малювала собі в уяві картини кривавої різни й тішилася: прийде смерть і вирівняє всі рахунки.

Але несподівано прийшла їй думка, що вона не обов'язково мусить загинути. Її могли б пощадити, особливо, коли б знайшли її в такому жалюгідному становищі...

Скоро це припущення переросло в певність, і тоді їй стало страшно: як житиме, коли Антоніо загине? Який сенс має помста, коли той, проти кого вона скерована, перестане її відчувати? Не звернеться вона проти самої Жаїри? Що вона тоді робитиме в житті й навіщо воно їй здалося?

"Врятувати Антонія, врятувати!..." — закричало її серце, і тоді власне відбулася її розмова з Естасіо.

Не було часу обдумувати подробиць — важне було відсунути смерть.

Естасіо побіг, його змінив Матеус, а неспокій в душі дівчини розрісся так, що її почало кидати то в жар, та в холод. Питання майбутнього, яке тривожило її постійно від пам'ятного приїзду Анни-Марії до Паранагви і яке гнітило її весь час після втечі з

рабства, тепер виринуло особливо гостро, і вона марне шукала на нього якоїсь задовільної відповіді. І як свого часу останньою дошкою рятунку став Татаурана, так тепер нею лишився самотній Антоніо. Тим більше, що вона його любила по-справжньому, себто, по-рабському, а не так, як Татаурану, чи Себастьяна. Не уявляла собі життя без нього. Хай він буде зрадливий,, хай буде нищий і байдужий, хай буде одружений — Жаїрі все одно. Вона вдоволиться тим, що бачитиме його, чути його голос, дихатиме з ним одним повітрям. Її рабська душа по-рабському кохала і знаходила вдоволення навіть там, де не лишалося найменшого місця для людської гідності, честі й совісті. Розуміла дуже добре, що, ставши раз на дорогу підлости й зради, тепер уже з неї звернути не може, коли не хоче вмерти, або піти слідами, протоптаними Сторожихою. Цього останнього Жаїра боялася більше, ніж смерті, а іншого вибору не було, крім дальших спроб підлости і зради. Саме спроб, бо говорити про успіх тепер було ще зарано. Але тратити вона й так не має чого. Адже не могла вже навіть числити на поворот до племені. Та й за чим шукати серед дикунів? Другого Татаурана не буде. Та й не треба. Їй взагалі нікого не треба. Вона любить самотнього Антоніо і без нього не може жити.

Отже, рятувати його перед пожежею пралісу, рятувати! Правда, він одружений, а його жінка завзялася на Жаїрине життя. Однак, якщо тепер Жаїра вирятують її від смерті, справа не буде така проста... Взагалі над усякими деталями покищо не варто сушити голови. Важне, щоб Антоніо й Жаїра лишилися живими і були разом, чи з Анною-Марією, чи без неї. Далі час покаже... Що то говорила Квевезу про якісь смерті? "Дві смерті, чи три смерті?" Жаїра напружує пам'ять і намагається пригадати, але не може. Занадто схвильована й нетерпелива. А Антоніо чомусь нема.

Вона знову перебирає думку за думкою, хоче бодай трохи виразніше скласти собі уявлення про те, що має чинити, але з того нічого не виходить.

— Ти не бреш! — раптом уриває її роздумування чийсь голос поза наметом. — Це вона тебе послала! Ось ми зараз довідаємося, для чого їй здався шваґер!

Жаїра здригнулася і замерла, догадавшись, що Естасіо впав в руки Карлоса.

Дійсно до намету ввалився Карлос і Естасіо. Молоденький фон Варт тримав жирного Естасіо за комір і тряс його з усієї сили. Був дуже подібний до сестри, мав навіть ті самі напучнявілі сині жилки на скронях, лиш відрізнявся пласкішим лицем і злими ясно-сірими очима.

— Ти! — крикнув до Жаїри. — Признавайся, для чого тобі був потрібний дон Антоніо?!

В Жаїри закипіла кров, і вона, презирливо змруживши очі, холодно відповіла:

— Коли б я це могла сказати вам, доне Карлосе, то кликала б вас, а не дон Антоніо.

І без того розлючений, Карлос дав собі волю і, прискочивши до дівчини, вдарив її з розмаху в обличчя.

Жаїра ані не моргнула. Звикла вже до цього та й сподівалася. І тому ще презирливіше примружила очі і ще холодніше процідила крізь зуби:

— Доне Карлосе, ганьбою є для лицаря бити жінку, та ще й зв'язану, навіть коли та жінка є рабинею!

Карлос, який уважав себе в душі справді неабияким лицарем, зніяковів і почервонів аж під саме біле волосся. Але на своє виправдання закричав:

— Ти, ти! Ти ще смієш називати себе жінкою, волоцюго?!

— Я не лише жінка, а й похресниця вашої сестри, доне Карлосе, і цього вам не слід забувати! — з гідністю відповіла Жаїра. — А взагалі мушу вам вияснити одну річ: смерть, яка незабаром завітає сюди, зробить усіх нас рівними.

— Що?! Смерть! Яка смерть? — трохи розгубився Карлос.

— Про це, власне, я хотіла сказати донові Антонієві...

— Вигадуєш!

— Ні, не вигадую. Прошу мені негайно закликати дона Антонія! — піднесла голос Жаїра.

— Але ж ця рабиня нахабна! — підскочив Карлос, звертаючись до Естасіо й Матеуса. А потім, щоб допекти Жаїрі, сказав з їдкою насмішкою: — Коли ж бачите, шляхетна похресниця сестри моєї сестри, дон Антоніо не схоче прийти напевне. Він тепер перебуває в товаристві своєї дружини, за якою так дуже стужився за довгі місяці розлуки...

Жаїра підкинула голову вгору і засміялася:

— Уявляю собі подробиці цієї зворушливої зустрічі! Але дон Антоніо напевне не признається своїй шляхетній дружині як він її ненавидить! Бо казав мені, що ладен би був утекти до самого пекла від її настирливого кохання, коли б знав, що вона за ним і в пекло не вскочить. Про цю трагічну любов цілий Сантос говорить, а навіть і тут, в бандейрі, є живі свідки...

Червоний Естасіо зжовк, як гарбуз, і смикнув Карлоса за рукав:

— Ходіть, доне Карлосе, геть звідси! Хай цій відьмі чорт!

— Відчепися! — штовхнув його Карлос і приступив до Жаїри. — Він тобі це казав?! — спитав задихаючись, а жилки на його скронях так поналивалися, мов би збиралися тріснути.

— Чи ж то він мені одній казав?! — крикнула нетерпеливо Жаїра. — Але ви не тратьте часу на розмови і покличете мені Антонія! Коли вже хочете знати правду, то я вам її скажу: Бачили індіанський табір, коли їхали сюди? Отже, ми окружені! На світанку індіани вдарять на нас і не випустять звідси ні одної живої душі! Праліс загорівся, доне Карлосе! Знаєте, що це означає?

Матеус, який досі мовчки слухав розмови, схопився, як опарений, і перший вискочив з намету, а Естасіо пожовк ще більше і став подібним до цитрини.

— Маю рятунок! — зверещав дико. — Маю рятунок! Знаю підземний хід! Люди вже роблять те, що треба! Ходім, Карлосе! — потягнув юнака за руку, забувши навіть додати "доне". — А ти, коли така, — звернувся до Жаїри, — гинь!

— Заберу сестру і підемо! А він хай цілується з цією мавпою і... зі смертю! — крикнув Карлос. — Його треба було б убити, але це й без мене зроблять!

— Певне, певне! — годився Естасіо. — І небезпечно, бо Антоніо таки сильніший за вас...

Жаїра не могла не всміхнутися: так просто і щасливо все склалося! Хай ідуть обидва з Анною-Марією в лабеті червоних килимів! А вона буде з Антонієм, з Антонієм, з Антонієм!

Рванулася бігти і зараз же впала, вдарившись грудьми об землю. Забула, що має зв'язані руки й ноги. Закричала, взиваючи помочі, але її голос відразу потонув у хаосі криків, що завирували в таборі.

— Зрада!

— Та капітанова відьма була в змові з індіанами!

— Дикуни її підіслали до нас!

— Неправда, вона вказала Естасієві підземний хід!

— Де?

— Он уже люди сходять в нього!

— Рятуйтеся, хто може!

— Світла дати більше! Запаліть смолоскипи!

— До дідька зі смолоскипами! Погасіть решту вогнищ, щоб ворог не бачив, що у нас діється!

— Рятунку!

— Тихо! Не кричати!

— Зрада!

— Зрада!

У смолисто-чорній передсвітанковій темряві яку ще більше згущували останні відблиски гашених багать, кітлувало, як під водоспадом. Очманілі й перелякані люди кидалися в різні боки, налітали один на одного й кричали, як божевільні. Найбільше ж колотнечі й криків доносилося звідти, де людська маса збилася в густу купу над підземним ходом на місці зрубаного імбуя.

Жаїру опанувала розпач: де ж вона серед цього пекла відшукає Антонія, та ще й зв'язана?

З великим зусиллям якось викотилася з шатра і почала кричати, що було сили:

— Доне Антоніо! Покличте мені доне Антонія! Маю щось важне йому сказати!

Намарне! Нхто її не чув, ніхто не звернув на неї уваги. Крики, помимо острого і зацитькувань, зростали, паніка збільшувалася.

Жаїра ще кілька разів крикнула але перенапружене горло відмовило послуху. Вона закашлялася, припала обличчям до землі й заплакала.

Аж ось із півми виринула якась постать і попрямувала просто на неї. Антоніо! Пізнала його крізь темінь.

— Сюди! — крикнула, щосили . — Антоніо, сюди!

— Ага, це ти! — з люттю вигукнув Антоній, ставши над нею. — Шукаю тебе. Скажи мені, брехухо, коли це я тобі оповідав усякі нісенітниці про мою дружину?! Коли я тобі хоч словом згадав про те, що я одружений?! Зараз підеш і...

— Лиши, Антоніо! — перебила його. — Про це потім!

— Ні, не потім! А оця паніка в таборі? Хто її підняв?

— Я! Але це не порожня тривога, Антоніо, присягаю тобі на наше кохання! — з пристрасною розпукою кричала вона. — Нас оточили індіани, які вдарять із сходом сонця! Рятуймося, мій коханий! Я вкажу дорогу рятунку, але не ту, кудю йдуть люди! Туди не йди! Там — смерть! Розв'яжи мене!

Антоніо змішався:

— Ти правду кажеш?

— Ах, Боже мій! — заквилила дівчина. — Він ще не вірить! Спішися, бо кожна хвилина дорога! Розв'язуй, кажу тобі! Ноги! Насамперед ноги!

Він кинувся розв'язувати, але сириця була затягнена міцно, серед п'явки він нічого не бачив, а від хвилювання в нього тремтіли руки, і всі його заходи йшли намарне.

— Ти знаєш оту дірку біля червоної скелі на дні якої є вода? — спішно пояснювала між тим Жаїра. — То не криниця. Води там дуже мало... Але там є хід... Він веде берегом ріки...

Антоніо вовтузився біля сириці й одночасно уважно слухав. Врешті якось розв'язав.

— Тепер руки! — Встала Жаїра й обернулася до нього плечима.

Він заходився біля рук, а вона продовжувала пояснювати: як пройти ходом, як увійти в печеру Камінного Духа, як зійти на поверх, минути водоспад і допасти до сходів біля другого водоспаду.

— Коли станемо по другому боці підземного ходу — будемо врятовані, — захлинаючись від поспіху словами, кінчала Жаїра. — Там хід вузький, напасник буде йти по одному — по два, і кількоро людей зможе стримати тисячі... Чого ти так довго вовтузишся?!

— Зараз, зараз!.. Нічого не бачу! Ну, а далі?

— Далі — ареси. Їх мало, але вони боронитимуть долини ітараре, і з ними доведеться битися... Там же скарби! Одна печера Камінного Духа чого варта! Ах, Боже мій, вже, чи ні?!

— Не можу нічого зробити!

— Розріж!

— Не маю при собі ножа...

— О, я ж так і знав, що капітана треба при бабській спідниці шукати! — рывкнув несподівано біля них грубий і низький бас. — До дідька, капітане! Що це діється?! Показалися люди, чи що?! Ви нічого не знаєте?

Це питав кудлатий Грегоріо, що вславився своїм здоровенним голосом і неменшим кулаком, — фактичний начальник бандейри.

— Мають чого казирися! — істерично відповів Антоніо. — Ми оточені дикунами! Із сходом сонця вони почнуть наступ! Естасіо веде людей... Куди Естасіо веде людей? — звернувся до Жаїри.

Жаїра пояснила. Потім вони обидвоє — Жаїра й Антоніо — ще раз переказали Грегорієві, де шукати другого підземного ходу і як вийти на другий берег Ітараре.

— Що робити, Грегоріо? — у відчаї питав Антоніо.

— Насамперед замкнути рота і нікому нічого не казати ні про небезпеку, ні про скарги! — вирішив Грегоріо. — Ви, капітане, більше ні до чого не мішайтеся і пильнуйте своїх жінок, а я вже сам дам раду...

— Ходімо!..

Покинули Жаїру без слова і пірнули в пільму.

— Антоніо! — крикнула за ним навздогінці Жаїра, але зараз же, втративши рівновагу, впала. Із зв'язаними руками не могла бігти.

Десь щось діялося, десь щось упорядковувалося, підкоряючись громовому басові Грегорія, але крики й далі билися серед темряви сполоханими птахами, злітали й падали, вирували й розбивалися одні об одні.

А все ж незабаром у напрямі до червоної скелі пішов якийсь гурт. За ним другий, третій, почали бігти й менші гуртки, або й поодинокі люди. На ходу всі щось питали, але ніхто не відповідав. Лише часом падали притишені пояснення:

— Грегоріо попереду — він кудись веде!

— Не кричіть!

— Ідемо в наступ!

— В наступ!

— В наступ!

Оце "в наступ" мало магічний вплив на людей, бо паралізувало паніку. Перелякані заспокоювалися, гарячі охолоджувалися, а всі разом ставали уважнішими й обережнішими.

Бандейра розкололася на дві частини: більша її частина десь товклася й завивала в тій стороні, де ріс недавно старий імбуй, меншість у повному порядку йшла до червоної скелі.

Жаїра й собі подалася туди. Маючи зв'язані руки, не могла втримати рівноваги і все падала, коли її нога натрапляла на найменшу нерівність ґрунту. Ледве зводилася, як її штовхали, і вона знову падала.

Тим часом почало вже розвиднятися, і очі могли розрізняти окремі постаті. Так пізнала вона Антонія, що ніс на руках загорнену в біле жінку. Анна-Марія, видно, була непритомна, бо безвладно звисала з обіймів чоловіка, а він, задиханий і змучений, все підсував її зручніше. Переводячи віддих, пристав на секунду якраз біля Жаїри.

— Антоніо! — благально крикнула дівчина.

Її крик був зрозумілим без усяких пояснень, але Антоніо, хоч і чув його добре і розумів, виминув Жаїру і побіг далі.

— Негідник невдячний! — кинула йому навздогінці Жаїра. — Її несеш, мов скарб, а мені навіть рук не хочеш розв'язати!

Ледве-ледве добилася до червоної скелі, оперлася об неї плечима і з розпукою дивилася на сліди своєї зради: кількадесят кроків далі, нижче від її ніг, біля входу в підземелля швидко товпився людський натовп. Озброєні канчуками розпорядники втримували лад і по одному пропускали людей у чорний отвір, майже кожному пригаду-

ючи:

— Ідіть тихо! Тримайтеся один за одного — і вийдете, куди треба. Напереді чекає вас Ґреґоріо. Сміло!

Чекаючи своєї черги, люди стиха перекидалися словами і навіть нервово зубоскалили.

— То це напевне і є той хід, яким пройшла капітанова відьма!

— Вона пройшла тим, куди Естасіо повів людей. А цей Ґреґоріо сам знайшов...

— А безпечно?

— По ланцюгу передали, що безпечно...

— Друзі, таж виглядає так, що допадемо до скарбів!

— От наберемо!

— Набереш, перш усього, стріл повну шкіру! По тому ж боці дикуни!

— Ми також маємо луки і мушкети на додаток...

— Пропустіть! Пропустіть капітана з жінкою!

— Таки відбив!

— Чому відбив?

— Та бо вона побігла з братом за Естасієм. Кричала, що не хоче більше Антонія знати...

— Дурне говорення! Чоловікове право більше, ніж братове...

— Певно, на те він чоловік! Видно, відбив силою...

— Аж зімліла!

— Може, і приголомшив її навмисне, щоб не брикалася...

— Ей, ви там! Знайшли час губами стукати по-дурному!

— Або що?

— Смерть на карку сидить!

— То поцілуйся з нею, коли її ще не бачив, а нам уже не вперше!

— Якраз хочемо перед смертю наговоритися!

— Тихо!

Недавно очманілі від страху й безголов'я, бандейранти тепер намагалися показати своє презирство до небезпеки, до якої, зрештою, були справді звичні.

Побачивши, як пробивається крізь поріділий натовп Антоніо, любовно притискаючи до грудей свою білу ношу, Жаїра хотіла скрикнути й кинутися за ним навздогінці. Але нараз відчула, що її піймали міцно за плечі холодні кам'яні руки і притиснули до скелі, до якої була оперта спиною. Така ж кам'яна сила здушила її за горло і за серце. І в ту мить, коли Антоніо спускався з жінкою в підземний хід, несподівано присвітило сонце, немов би для того, щоб Жаїра виразніше побачила сцену, яка роздирала її душу.

Дівчині стало темно в очах, холодні дотики скелі морозили її й втягали в себе.

"Камінний Дух мститься! — блиснула їй в голові думка. — Камінний Дух душить!"

Нелюдський жах додав їй нелюдської сили. Рванулася від скелі, заточилася і впала на самий край урвища. Притулилася скронею до землі й нараз почула виразний клекіт Ітараре.

Жаїра завмерла.

"Ходи, ти — моя!.." — почула крізь рев той самий голос, яким співала колись сонна Ітібере.

І Жаїрі він видався на цей раз чарівним і солодким.

"Ходи!.." — повторила ріка.

— Я йду! — відповіла Жаїра.

Підсунулася ще ближче і нараз відчула, як під нею відкрилася пащека чорної гадини...

* * *

Антонію насилу пробився підземним ходом і вийшов з Анною-Марією в печеру Камінного Духа. Він весь час боявся, що зімліла дружина вмерла. Але биття її серця заспокоювало його. Не міг лише зрозуміти, чому вона зімліла і чому лежала при вході в намет. Чи вибігла й втратила притомність з переляку? Тяг її цілу дорогу, цілував, питав — безуспішно. Тож тепер, опинившись у печері, постановив, перш усього, привести її до пам'яті.

В печері стояла ціла шпалера підібраних Грегорієм людей, які своїми плечима заслонювали надто спокусливі для очей речі й кричали:

— Нагору! Нагору сходами! Зброю тримайте напоготові!

Люди не мали часу розглядатися, бо смолоскипи освітлювали лише дорогу до сходів, і тому покірно бігли у вказаному напрямку.

Але, коли з'явився Антонію, Грегорію дав наказ пропустити його крізь ланцюг шпалери.

— Ідіть туди, капітане, і сидіть тихо! — ревнув йому в вухо. — Бавтеся собі з жінкою і не пхайте носа в інші справи!

Оглушений гуркотом водоспаду, Антонію лише хитнув на знак згоди головою, і поліз у зроблену для нього щілину. Але, ледве переступив шеренгу варті, як вражений видовищем, мало не випустив Анни-Марії з рук.

— Отже, правдою є те, що зберіг переказ про мого пращура! — скрикнув сам до себе. — Правда й те, що оповідала рабиня, хоч мені тоді не в голові було думати над скарбами! Не даром же мене так тягнуло сюди, не даром життя моє було затруєне цією думкою, що я мало до монастиря не вступив! Анно-Маріє, дружино моя кохана, ви тепер будете горді, що стали сеньйорою де Са! Отямтеся, отямтеся, благаю вас!

Хотів покласти Анну-Марію на землю, щоб покропити її водою, яка розливалася біля блакитного Камінного Духа, але жінка раптом сильним рухом випручалася, стала на ноги і стягнула з себе білий завій. Антонієві полізло волосся догори: перед ним стояла стара і страшна баба.

— Ні!!! — крикнув Антонію, наставляючи вперед руки. — Ні!!! Хто... Хто ти?

Замість відповіді, баба, не спускаючи пронизливих, несамовито-зловорожих очей з Антонія, зірвала зі своїх грудей решту чорного ганчір'я і показала пальцем: на них були витатуювані підкова і стріла під орлиною головою — шляхетський герб де Са.

"Клавдія де Са!.. Клавдія де Са!.." — шептав помертвілими губами Антонію і

відступав назад.

Але Сторожиха, — бо це була вона, — насувала на нього, як смерть, все показуючи на груди пальцем.

Всього кільканадцять кроків далі від них обидвох було повно людей, які, коли б щось могли чути крізь рев води, прийшли б з допомогою. Але вони не чули і були зайняті своїм, тож навіть не підозрівали, яка драма відбувається у них за плечима.

Антонію, з перекошеним від смертельного жаху обличчям, все відступав і відступав назад поза гігантський аквамарин в той бік, де прозорою стіною летів з шаленою силою в безвісті водоспад. А Клавдія поступала на нього крок за кроком, твердо, грізно, невблагано. Ще мить — і нога Антонія не знайшла підпори. Решту доконала вода...

* * *

В цей день земля насякла кров'ю, мов губка, і почервонілі води Ітараре понесли з собою сотні трупів. Одчайдушно боронилася горстка аресів і цілий день витримала натиск, ставши над крутими сходами, що вели від водоспаду на берег; розпучливо боронилися бандейранти, які лишилися у відкритому полі по другому боці ріки, перед наступом пралісу, що його запалив малий Піра. А найстрашніша боротьба йшла під землею між тими, що їх повів легковірний Естасію, та червоними волохатими мешканцями підземних печер. Туди одним з перших зійшов молодий білявий юнак і його ясноволоса сестра, що зреклася зрадливого чоловіка. Ніхто не знав, чому здригалася, й вила земля, і добре, що не знав...

Довго й уперто тиснулися люди до діри, що лишилася на місці зрубаного імбуя, а коли до них дійшов відгук несамовитої трагедії, що відігравалася десь усподі — було пізно думати про рятунок. Маси індіан впали в табір, як хмара, і не дарували життя нікому.

А ті останні, що лишилися в печері Камінного Духа, не пішли вслід за товаришами. Ледве пройшли останні, як вони, мов згряя супів на жир, кинулися на дорогоцінні стіни, печери скарбів. Виколупували зі стін каміння, дерлися за нього, і реготали божевільним сміхом, зовсім забувши про небезпеку.

А вона незабаром надійшла їхніми слідами, увірвалася незахищеним підземним ходом, що його знали ті, які пішли підпалювати праліс, і своїми руками доконала те, чого не міг зробити нерухомий Камінний Дух...

Скінчивши з грабіжниками, індіани пішли на поміч аресам. Боронити вже не було кого, але було кого карати. І вони карали!

Того вечора на знак великої жалоби переможці не палили вогнищ. Вони сиділи й оплакували полятих за спільну справу, в тому числі й хороброго отрока, тіло якого поплило десь водами Ітараре.

А над самим урвищем, поклавши голову на коліна Тіні, умирав спливаючи кров'ю Татаурана.

— Відходжу, Тіне моя... — шепнув запеченими устами. — Не жаль, що відходжу — жаль, що не зробив того, що хотів...

— Ти зробив усе, що міг, морубішабо, а жертва, складена за святу справу, ніколи не

пропаде марно...

— Наш народ далі лишиться в неволі, Тіне моя...

— Він буде в неволі доти, доки всі не думатимуть, як ти, і доки буде в ньому зрада...

— Вона зрадила...

— Вона завжди була рабинєю, вона й умерла по-рабському, а раб — це сама зрада...

— Тіне моя, в нас не лишилося нікого: ні мудрого Аракшо, ні вірного Пірауни, ні завзятого Мадіаї, ні сильного Аканґасу, ні спритного Леонідаса, ні хороброго отрока Піри... Лишилася ти одинока!

— Я піду за тобою, Татаурано. Чую в грудях смерть...

— Хто ж лишиться, Тіне моя?

— Лишиться земля, морубішабо, на якій кров'ю записана велика любов. Хто не схоче бути рабом — завжди відчитає знаки, вириті у Великій Книзі. Ти не прожив свого життя марно...

* * *

Кажуть, що в ту ніч посліпла риба в Ітараре, вода її стала отрутою, а вночі небо кидало на землю вогнем обурення і плакало з великого жалю. Ріка спочатку вийшла із своїх берегів, а потім запала ще глибше в землю. Кажуть також, що в ту ніч позападалися підземні ходи, вода замулила й забила камінням печеру скарбів і там поховала тіло Клавдії де Са, бо її служба скінчилася.

А ще кажуть, що глибокими ночами обабіч Ітараре можна бачити по парі молодих людей: на західньому березі сидить в обдертих і забруджених білих шовках дівчина із зв'язаними руками, тримає на колінах білого мужчину з темними каштановими кучерями і плаче над його зрадливістю; по східньому боці сидить також дівчина в простенькій, але чистій білій туніці, тримає руку на чолі молодого індіанця, що схилив голову до її ніг, і співає йому пісню про волю, про яку ще в пралісах сняться золоті сні...

Кінець

Примітки упорядника інтернетної публікації

Другий том роману Ольги Мак "Жаїра" представлений тут за виданням 1958-го року; видавництво "Гомін України", Торонто, Канада. Упорядник даної інтернетної публікації виправив друкарські помилки, котрі, на жаль, мають місце у паперовій книзі, і деякі відмінності тамтешнього тодішнього українського правопису привів у відповідність до сучасного офіційного українського правопису; але деякі відмінності і залишив, для, так би мовити, наявності певного колориту тогочасного діаспорного видання. Нижче надається пояснення маловідомих слів, котрі авторка не пояснила у своїх виносках, а упорядник у тексті позначив зірочками (*).

Хабаззя, хабаз — бур'ян, дрібний чагарник і т.ін.

Нупати — тинятися, вештатися, швендяти...

Звинний — спритний.

Танґванема — довгий кілок, тонший і круглий з одного кінця, грубший і чотирьохгранний — з другого. Служить, як довбня. (Примітка авторки з першого тому "Жаїри".)

Фідальґо у португальців чи ідальґо у іспанців — особа, яка походила зі шляхетної родини й отримувала свій особливий статус, що передавався у спадок лише за чоловічою лінією. До XVI сторіччя такі називалися "кабальєро".

Берло — прикрашена палиця, що є символом влади, теж саме що скіпетр.

Близна — слід від рани, шрам, рубець.

Тупан (інші назви — Тупа, Тупаве, Тенондете) — верховний бог у віруваннях південноамериканських індіанців ґуарані. Від нього походить слово "тупа" у сучасній мові ґуарані, що означає "бог". Тупа вважався творцем Всесвіту, а його житло знаходилося на Сонці.

Клякнути — завмерти.

Зворохобитися — збуритися, збунтуватися.

Помітувати — нехтувати, погорджувати.

Пірнач — різновид булави.

Муссурани — "Індіани мали звичку полонених прив'язувати на шнурок і так убивати. Тому полонені називалися "в'язнями шнурка" — "муссурани" — по-індіанському, або "корди" по-іспанському". (З авторського "Вступу" у першому томі "Жаїри"). Можливо, це якимось пов'язано з назвою бразильської змії муссурани, що вбиває та пожирає інших змій.

Жібоя — португальська назва звичайного удава.

Гороїжитися — задаватися, вихизовуватися, чванитися.

Наглити — квапити, підгоняти.

Сарацени або сарацини (в перекладі з грецької — східні люди) — тут мається на увазі кочове розбійницьке плем'я бедуїнів, що жило вздовж кордонів Сирії, згадуване у античній літературі. Але в середньовічній Європі сарацинами вже називали представників усіх мусульманських народів.

Каправоокій — з очима, що закисяють, гнояться.

Кармін — барвник, що виробляється з самиць комах виду червець (до речі, перший місяць літа українці називали червнем через те, що це був сезон збору червців). Кармін застосовують, аби надати червоного забарвлення напоям, ковбасам, кондитерським виробам і десертам; в минулі часи ним фарбували тканини.

Товщ — жир.

Сипи або грифи — рід хижих птахів родини яструбових ряду соколоподібних.

[1] Ока — індіанська халупа. (Тут і далі у виносках примітки авторки. А примітки упорядника інтернетної публікації до інших маловідомих слів, позначених у тексті зірочками (*), надані наприкінці книги.)

[2] Окаета, або окара — площа серед халуп, де відбуваються також і ради племені.

[3] Морубішаба — вождь племені.

- [4] Бугри — зневажлива назва в індіанській мові, що означає "носій води". "Бугри" стало також зневажливою кличкою племен, які служили білим.
- [5] Рапоза — бразилійська лисиця, подібна зовсім до великого щура. Дуже смердюча.
- [6] Ньємонгаба — рада племені, або племен.
- [7] Піяґа — по-індіанському означає "жрець", "шаман".
- [8] Журупарі — в індіанському повір'ї злий дух.
- [9] Пака — найбільший гризун бразилійського пралісу. Має смачне м'ясо.
- [10] Згідно з повір'ям індіанських племен, душі померлих живуть у небі на "Блакитних Горах".
- [11] Тремембе — мандрівні племена, що не мають сталого осідку.
- [12] Аракшо — білий крук.
- [13] У Бразилії вірять, що бамбук цвіте раз на тридцять років.
- [14] Тембета — кружечок, що його носять для прикраси в підборідді.
- [15] Онса — ягуар.
- [16] Тамандуа — мураход величини середнього пса. Уважається найсильнішим звірем бразилійського пралісу. Сам не нападає, але, боронячись, обіймає напасника, вгороджує в нього довгі пазури і роздирає.
- [17] Ця легенда, як і дві попередні, взяті із збірника оригінальних індіанських легенд, записаних дослідником Коуто де Магальйосом. Стиль по можливості збережений.
- [18] За Гербертом Балдусом із збірника "Легенди індіан Бразилії".
- [19] Аканґатара — пір'яна корона.
- [20] Тупі-гварані — найбільш поширені індіанські племена в південно-східній частині Бразилії. Мовою тупі-гварані можна легко порозумітися з іншими племенами.
- [21] "З яйця" — інакше — "з початку". Римляни казали, що все починається з яйця, і на початку прийняття подавали яйце.
- [22] Арауе — берло — знак влади.
- [23] "Кавінь" — це традиційне свято напоїв, що повторюється не регулярно, а тоді, коли закінчиться ферментація хмільного напою з будь-яких овочів.
- [24] Імбуй — дуже тверде дерево, що його звать інакше бразилійським дубом.
- [25] Місцевість, де тепер столиця штату Парана — Курітіба.
- [26] "Кампос Жерайс" в перекладі означає "Поля Центрального Плоскогір'я" — рівнини, що тягнуться приблизно на 100 км. у довжину і на 50 у ширину на південний захід від західного берега ріки Ітараре.
- [27] Одні з перших губернаторів Бразилії, що залишили по собі дуже добру славу.
- [28] Марагігана — передвісниця смерті.
- [29] Піра — риба.
- [30] Серра да Фартура.
- [31] Каймани — рід крокодилів.
- [32] У цьому місці, що називається Фуніл ("Лійка") Ітараре має 24 метри ширини, 42

метри глибини і впливає з-під землі 80 метрів нижче.

[\[33\]](#) Сара куара — нічний птах.